AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKI TEXNİKİ KOLLECİ

"HUMANİTAR ELMLƏR" FƏNN BİRLİYİ

"AZƏRBAYCAN TARİXİ"

MÜHAZİRƏ MƏTNLƏRİ

(60 saat)

(kredit qruplar üzrə)

BAKI-2022

MÜNDƏRİCAT

1. I və II Rus – İran müharibələri.Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri.3-14
2. Komendant idarə üsulu.Müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlar.....14-18
3. XIX əsrin 40 - cı illərinin islahatları……18-23
4. Cənubi Azərbaycan XIX əsrdə.....24-28
5. Azərbaycan XIX əsrin II yarısında.....28-40
6. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində.....41-46
7. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində.....47-58
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.....58-72
9. Azərbaycan SSR 1920 – 1930 - cu illərdə.....73-89
10. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində.....89-99
11. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə (1945-1960-cı illər).....99-104
12. Cənubi Azərbaycan XX əsrdə.....104-120
13. Azərbaycan XX əsrin 70-80-ci illərində.....121-132
14. Qarabağ müharibəsi..... 132-145
15. Müstəqil Azərbaycan Respublikası. Daxili və xarici siyasət.....146-160

Mövzu 1. I və II Rus – İran müharibələri. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri

Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarını tutması.

Car-Balakən və Gəncənin işğalı

XVIII-XIX əsrlərin hüdudlarında Rusiya xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqnazın istilasından ibarət idi. Çarizmin Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə Xəzəri Rusiyanın daxili dəniz etməyə və faydalı qazıntıları artıq rus elminə məlum idi, rus hökuməti bu ölkənin sərvətlərinin mənimsənilməsini onun istilası ilə bağlayırdı. Bu bölgənin işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Cənubi Qafqazın istilası dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilər, həmçinin rus-ingilis rəqabəti, Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırır. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük Britaniyanın Şərqə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə vura bilərdi.

I Pavelin öldürülməsi, I Aleksandrın hakimiyyətə gəlişi vəziyyəti dəyişdirdi. I Aleksandr Fransa ilə əlaqələri qırdı və İngiltərə ilə yaxınlaşdı. Fransız təcavüzünün mövcudluğu şəraitində Rusiya ilə yaxınlaşmanı yüksək qiymətləndirən İngiltərə artıq İranı açıqca müdafiə edə bilmirdi. Fransa bu vəziyyətdən dərhal yararlanıb Rusiya əleyhinə müqavilə bağlamağı şah İranına təklif etdi.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və

onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş Qazax, Borçalı, Şəmsəddin sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi.

1802-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Knorinq şimali Qafqazda Georgiyevski şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin iştirakı ilə görüş keçirir. Burada 2 Azərbaycan xanlığının – Quba və Talış xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edir. İran şah Qarabağ və Bakı xanlığına tabe olmaq haqqında hədələyici məktublar göndərdiyinə görə digər xanlıqların nümayəndələri bu görüşdə yox idi. Müqavilədə deyilirdi ki, onu imzalayanlar öz xahişlərinə görə Rusiya himayəsinə qəbul olunurlar.Bu illərdə qədim gürcü zadəgan nəslindən çıxmış 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin olunan P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu.

Sisianov Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Belə ki, buə razi rus qoşunlarının Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Rus qoşunları beş minlik gürcü qoşunları ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Qanya (Alazan) çay sahilindəki vuruşdan sonra yerli əhalinin müqaviməti qırıldı. General Qulyakov Balakəni yandırdı. Martın 29-da car fəth olundu. 1803-cü il aprelin 12-də Car-Balakənin 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndəsi Rusiya hakimiyyəti altına keçməsi barədə saziş imzaladılar. Sazişə görə çarlılar sədaqət əlaməti olaraq əmanətlər verməli, öz ərazilərində rus qoşunlarını yerləşdirməli idilər. Lakin camaatın itaət etmədiyini görən Qulyakov 1804-cü ilin yanvarın yenidən Cara soxuldu. Car yenə fəth olunub yandırıldı. Zaqatala yaxınlığında qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazandı. General Qulyakov öldürüldü.Bundan sonra İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarında sultan və torpaqlarının daxili idarəsində hakimiyyəti qoruyub saxlamışdır. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. «Gəncə qalasının yerli mövqeyi bütün Azərbaycan üzərində hökmrandır. Bax, buna görə də bu istila Rusiya üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir».

Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Sisianovun Rusiyanın himayəsini qəbul etmək tələbinə Cavad xan belə cavab verdi: «1796-cı ildə sənin padşahın fərman göndərdi, mən də onun təklifini qəbul edib qalanı təhvil verdim. Əgər indi isə sənin padşahın belə bir fərman veribsə, onun mənə göstər, mən də onun iradəsini görərək, buna uyğun hərəkət edərəm».

Sisianov Rusiya hakimiyyətinin qəbul etmiş digər xanlıqlardan fərqli olaraq Gəncə xanlığına qarşı daha amansız tələblər irəli sürürdü. O, Cavad xandan ildə 20 min çervin, Şəki, Qarabağ və Şirvan xanlıqları üçün müəyyən edilmiş məbləğdən 3 dəfə çox ödənc tələb edirdi.O, 11 topu olan piyada batalyonu, 3 eskadron, 2 kazak yüzlüyündən ibarət qoşunu Gəncə üzərinə yeritdi. Bütün bu qoşunlara general Portnyagin rəhbərlik edirdi. Lazarev 1803-cü il yanvarın 9-da iki nəfər ermənininin məktubuna əsaslanaraq Sisianova yazırdı: «Bütün Gəncə ermənilər rus ordusunun gəlişini səbirsizliklə gözləyirlər. Gəncə xanın ehtiyat tədbiri yalnız ondan ibarətdir ki, Şəmkirədək olan yola hər gün on nəfərlik süvari mühafizə dəstəsi nəzarət edir». Hələ 1802-ci il sentyabrın 26-da imperator Sisianov yazırdı: «Nəyin hesabına olursa-olsun Azərbaycanın bu və ya digər xanlıqlarına hücumda ermənilərdən geniş istifadə etmək lazımdır. Xüsusilə Rusiyaya daha sədaqətli erməni keşişçi Danil ola bidər».

İşğal ərəfəsində Sisianovun Cavad xana sonuncu 5 məktubu, hədələyici, təhqiramiz tonda idi. Hələ Zubov Azərbaycana yürüş edərkən o, Gəncə qalasının açarını alıb gürcülərə vermişdir. Bu cavab xana çox toxunmuşdur. O, Azərbaycanı tərk edərkən çoxlu pul hesabına Gəncə qalasının açarını gürcü knyazından geri almışdı. O, həm də Cavad xan məktubu elə tonda yazırdı ki, guya Gəncə əvvəllər gürcü torpağı olmuşdur. Sisianov 1803-cü ilin dekabrında Cavad xan təslim olmaq haqqında verdiyi Ultimatuma belə cavab aldı: «Nə hədlə belə danışırsan, mən ki, sənə tabe deyiləm… Elə bu gün cavab ver» - bun ə deməkdir? Heç nökərlə də belə rəftar etməzlər. Bu bir. O ki, qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldan əl çək.

Gəncəyə yalnız meyidlərin üstündən kəsə bilərsən. Bildin? Mən öləndən sonra özgə cür yox».

1804-cü il yanvarın 3-də orucluq bayramı axşamı sübh çağı Gəncə qalasına hər tərəfdən od yağdırıldı. Hücum zamanı mayor Lisaneviç Cavad xanı öldürdü. Onun oğlu Hüseynqulu ağa da qəhrəmancasına həlak oldu. Lisaneviç polkovnik hərbi rütbəsi aldı. Bu həmin Lisaneviçdir ki, 1806-cı ildə Qarabağ hakimi İbrahim xanın 17 nəfər ailə üzvünü xaincəsinə yatdığı yerdə öldürmüşdür. Lakin günahsız qan yerdə qalmadı. O, 1825-ci il iyunun 22-də Kümüklü knyazı Musa Xasıyev tərəfindən öldürüldü. Deyilənə görə, İbrahim xanın Dağıstandakı qohumları intiqam almışlar.

Gəncə ruslar tərəfindən fəth olunarkən verilən itkilər də müxtəlif mənbələrdə fərqli göstərilir. Firudin Əsədov və Sevil Kərimova «Çarizmi Azərbaycana gətirənlər» kitabının 63-cü səhifəsində yazırlar: «Gəncə döyüşündə 1500 nəfər gəncəli öldürülmüş, 800-ə qədər adam Əsir götürülmüşdür. Ruslar öldürülmüş gənclilərin meyidlərini yandırmışlar».Lakin Z.Bünyadovun redaktorluğu ilə «Azərbaycan tarixində yazılır: «Hücum zamanı xanın döyüşçülərindən 250 nəfər həlak oldu, 500-ü isə əsir alındı».

Məlum olduğu kimi Cavad xanın arvadlarından Bəyim xanım şəkili Məmməd Həsən xanın bacısı idi. Buna görə də o, yanvarın 8-də Cavad xanın əsir götürülmüş ailə üzvlərini azad edib Şəkidə yaşamağına Sisianovdan icazə istəyir. Lakin türkün qəddar düşməni bunu rədd edir.1812-ci ilin fevralında Gürcüstan bölgəsi üzrə baş komandan təyin edilmiş Markiz Panluççi Abbas Mirzəyə yazır: «Gürcüstanı və ona bitişik vilayətləri idarə etməyə başlayarkən mən Yelizavetpol mərhum Cavad xanın qohum-əqrabasına rast gəldim. Öz vətəninə layiqincə xidmət edən adamları sevdiyim üçün Cavad xana hann qazandırıram. O, şəhəri müdafiə edərək, əlində silah həlak olmuşdur. Mənim Cavad xana olan dərin hisslərimi və xüsusi hörmətimi nəzərə alaraq, onun nəslindən olanların hamısına azadlıq verdim ki, İrana köçsünlər».

Markiz Paulluççinin qraf Rumyantsevə 7 aprel 1812-ci il tarixli məktubundan: Cavad xanın arvadlarından biri Bacı xanım Qarabağda qızının yanında qalmağı arzulamışdı. Mən ona Qarabağa köməyə izn verdim. Xanın digər arvadı Şükufə xanım, qızları Xatun bəyim, Balaca Bəyim, nəvəsi Mesaib ağa, anası Tutu, Cavad xanın oğlu Uğurlu xanın qızı və üç xidmətçisi İrana köçdülər Gəncənin alınması rus qoşunlarının digər feodal dövlətlərini tabe etmək məqsədilə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi Şirin bəy Gəncənin süqutundan sonra Rusiyav təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. O, hər il Rusiyaya 1000 çervon, yəni 3 min manat bac verməyi öhdəsinə götürdü.

Birinci Rusiya-İran savaşı. Gülüstan müqaviləsi

1804-cü ilin mayında «rusların sürətli uğurlarına dəhşətlə baxan» Fətəli Şah başda olmaqla İranın yuxarı feodal təbəqələri rus qoşunlarının Zaqafqaziyadan çıxarılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu. 1804-cü il iyulun 10-da Rusiya ilə İran arasında diplomatik əlaqələr kəsildi.İlk döyüş 1804-cü il iyulun 2-də İrəvan xanlığının ərazisində Eçmiədzin divarları yanında baş verdi. 12 topu olan 3600 nəfərlik piyada, süvari eskadronun 2 kazak yüzlüyündən ibarət rus qoşunu 20 minlik İran qoşunu ilə qarşılaşdı və gürcü süvari dəstələrinin köməyi ilə üstünlük qazandı.

İkinci döyüş İrəvan yaxınlığında Qəmərli kəndinin yanında baş verdi. İran qoşunları Gəncəyə tərəf irəlilədiyindən, ruslar İrəvandan geri çəkildi.Qarabağ xanının Rusiya ilə yaxınlaşmasından həyəcana düşmüş İran sarayı İbrahim xəlil xanın oğlu Əbülfət ağanı 500 nəfərlik dəstə ilə Qarabağa göndərdi. Lakin xan oğlunun dəstəsini Dizax yaxınlığında əzdi.1805-ci il mayın 14-də İbrahimxəlil xan Kürəkçay sahilində Sisianovla görüşdü və müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə Qarabağ xanlığı Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur. Hər dəfə xanın varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Xan nəvəsini girov kimi Tiflisə göndərməli idi. Xanlığın daxili idarəsi xanın ixtiyarında qalırdı. Şuşada rus qarnizonu

yerləşdirilir, xan bu silahlı qüvvəsinin zəruri ehtiyaclarını təmin etməli idi. Xan hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon ayırmağı öhdəsinə götürürdü.Sisianovun düşərgəsinə İbrahimxəlil xanın kürəkəni 7000 çervon verməli, inşası nəzərdə tutulan qalada rus qoşunlarını yerləşdirməli idi.

İngilislərdən real kömək ala bilməyən İran şahı Fransaya kömək üçün müraciət etdi.1805-ci il yay kompaniyasının gedişində İran qoşunları Qarabağa soxulub, onu viran qoydular. Abbas Mirzə Şah-Bulaq yaxınlığında Koryaginin qoşunlarını geri oturtdu. Lakin ruslara kömək gələn kimi geri çəkildi.

İyulda İran qoşunları Qazağa soxuldular. İyulun 27-də Zəyəm yaxınlığında tərəflər üz-üzə gəldilər. 1805-ci ildə hərbi əməliyyatların gedişi rusların xeyrinə oldu. Sisianov Şirvana doğru hərəkət edərkən, onun tələbi ilə İbrahimxəlil xan böyük oğlu Mehdiqulu xan başda olmaqla 1500 süvari verməyə məcbur oldu.Fit dağında möhkəmlənmiş Şamaxılı Mustafa xan 1805-ci il dekabrın 27-də rusların təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu. İllik bacın məbləği 7000 çervon müəyyən olundu.Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra Bakıya yol açılmış oldu. Rus qoşunlarının komandanı Gilanı tutmaq, geri qayıdarkən isə Bakını ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərməyi qərara aldı.Rəşti tutmaq üçün uğursuz cəhddən sonra avqustun 17-də Zavalişin Bakı qalasını atəşə tutdu. Avqustun 29-da xanlığın mühüm strateci məntəqələri tutuldu.Lakin Abbas Mirzə Urmiyalı Əsgər xana Bakı xanına kömək üçün dərhal qoşunla hücuma keçməyi əmr etdi. General Zavalişin bunu eşidib qorxaraq Lənkəran yaxınlığındakı Sara adasına çəkildi. 1806-cı il fevralın əvvəllərində Sisianov Bakının 2 km-də general Zavalişinin desant dəstələri ilə birləşərək qalanın təslim edilməsini əmr etdi. Bakılı Hüseynqulu xan Rusiyanın şərtlərini qəbul etməyə məcbur oldu.Xan gəlirlərini Rusiyaya göndərməli, hələ 10 min manat məvacib almalı idi. Xanlıqda 600-100 nəfərlik rus silahlı dəstəsi saxlanılmalı idi. Xarici siyasət və hərbi məsələlərdə xan Rusiyaya tabe idi.

Fevralın 8-də Sisianov polkovnik Eristavinin müşayiəti ilə xanla görüşmək üçün qala divarlarına yaxınlaşdı. Bu zaman Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim

bəy tərəfindən öldürüldü.Yenə də cənubi Qafqazda vəziyyət mürəkkəbləşir. Dağıstan hakimləri Azərbaycana qarət məqsədilə soxulur.1806-cı il iyunun 8-də Şahbulaqla Əsgəran arasında Rusiya İran qoşunları toqquşdu. İran sərbazları sıxışdırıldı.

İbrahimxəlil xan Şuşada yerləşən rus qarnizonunun komandiri mayor Lisaneviçlə razılığa gəlmişdir ki, ruslar köməyə gələnədək xan iranlılarla mülayim davransın. Xan İran qoşunlarının Şuşa qalasına lap yaxınlaşdığını görüb ailəsini Xankəndinə köçürdü. Lakin naməlum şəraitdə ailə üzvləri ilə birgə qətlə yetirildi.1806-cı ilin yay kompaniyası rus qoşunlarının uğurları ilə başa çatdı. 1806-cı ilin iyunundan 22-də Dərbəndi tutdular, sonra general Bulqaxovun komandanlığı altında Bakıya doğru yönəldilər. Hüseynqulu xan öz nümayəndə heyətini şəhərin bayrağı, qalanın açarı və duz-çörəklə birgə Bulqaxovun yanına göndərdi, özü isə qisasdan qorxaraq ailəsi ilə birlikdə Qubaya, oradan da İrana qaçdı. Tezliklə Quba xanı da qaçdı. Dərbənd və Quba xanlıqları Tərki Şamxalının ixtiyarına verildi.1806-cı il oktyabrın 22-də Şəki xanlığında üsyançılarla rus qoşunları arasında ağır döyüş baş verdi. Şəkililər məğlub oldu. Səlim xan İrana qaçdı. Tezliklə, Car-Balakəndəki üsyan da ruslar tərəfindən yatırıldı.Çar hökuməti heç nəyi İrana güzəştə getmək fikrində deyildi, üstəlik, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını tələb edirdi.Fransanın təhriki ilə 1806-cı ilin sonunda Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı. İlk qanlı döyüş Gümrü yaxınlığında baş verdi. 1807-ci il iyunun 8-də osmanlı qoşunları məğlub edildi.

1807-ci il mayın 4-də Fransa-İran müqaviləsi imzalanır. Müqavilə İrana hərbi köməyə nəzərdə tuturdu. Eyni zamanda 1807-ci ildə Fransa-Rusiya arasında Tilzit sülhü imzalanır. 1809-cu ildə İngiltərə Fransanı bölgədən sıxışdıraraq İranla müqavilə bağladı. İngilislər müharibə müddətində İrana hər il 120 min funt sterlinq maliyyə yardımı göstərməyi boyun oldu. 1808-ci ilin kompaniyası ruslar üçün uğursuz başa çatdı və Qudoviç istefa verdi. 1809-cu ildə Gəncə və Talış xanlığı İran qoşunları tərəfindən talan edildi.1810-cu ildə İran qoşunları Qarabağda, Pəmbəkdə, Meğri istiqamətində ruslar tərəfindən məğlubiyyətə

uğradıldı. 1810-cu ilin avqustunda İranla-Türkiyə arasında Rusiya əleyhinə hərbi ittifaq bağlandı. Bunun da köməyi olmadı. İran sərbazları Ahal Kələki yaxınlığında darmadağın edildi.1812-ci ildə Şahbulaq və Sultanbud istiqamətində iranlılar uğur qazandı.

Bu zaman rus qoşunları rus-türk müharibəsinin Qafqaz və Balkan cəbhələrində bir sıra uğurlar qazandı. M.İ.Kutuzovun Balkanlardakı qələbəsi xüsusən təsiredici idi. Odur ki, 1812-ci il mayın 16-da Buxarestdə Rusiya və Türkiyə arasında sülh imzalandı. Türkiyə Zaqafqaziyanın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalını təsdiq etdi. Artıq Fransa ilə müharibə labüd olduğuna görə Rusiya və İranla sülh müqaviləsi imzalamaqda maraqlı idi.Aslandüşdə rus qoşunlarının qələbəsi və Kotlyarevskinin başçılığı ilə Lənkəran qalasının alınması Rusiya-İran müharibəsinin taleyini həll etdi.

1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləni İran tərəfindən Mirzə Əbdülhəsən xan Şirazi, Rusiya tərəfindən isə Qafqazın yeni baş komandanı Rtişşev imzaladı. Sülhə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, digər şimali Azərbaycan xanlıqları Rusiyanın himayəsinə keçdi. İran təkcə Rusiyanın Xəzərdə hərbi donanma saxlamaq hüququnu tanıdı. 5%-li gömrük tarifi qoyuldu. Bu o demək idi ki, rus tacirləri üçün İrana yol açılırdı.İran həmçinin Şərqi Gürcüstana, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarına, habelə Dağıstana olan iddialarından əl çəkdiyini bildirirdi. İranın daxilində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarından azad olunurdu. Gülüstan müqaviləsi Azərbaycanın Rusiya tərəfindən iki yerə bölünməsinin başlanğıcını qoydu. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasının 1-ci mərhələsi başa çatdı.

İkinci Rusiya-İran savaşı. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsi

İngiltərə hər vasitə ilə İranı Rusiya ilə yeni müharibəyə təhrik edirdi. 1814-cü il noyabrın 25-də Tehranda İngiltərə ilə İran arasında müqavilə bağlandı. Bu müqavilə Rusiyaya qarşı yönəlmişdir. Müqaviləyə görə İran şahı İran sərhədləri tərəfindən Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etməyi öz öhdəsinə götürürdü. Həmçinin ingilislər İrana maliyyə və hərbi yardım göstərməkdə davam edirdi.1817-ci ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı İrana səfər edərkən çox soyuq qarşılandı və bir daha əmin oldu ki, İranı danışıqlar yolu ilə Rusiya ilə müharibədən yayındırmaq mümkün olmayacaq. Bu ərəfədə həm ingilislər, həm fransızlar İran ordusunu gücləndirməklə məşğul idilər.1823-cü ildə İran və Türkiyə arasında müqavilə imzalanır. 1825-1826-cı illərdə isfahana 200 tay ingilis silahı, həmçinin Hindistandan daha 15 min tüfəng göndərilir.

1826-cı ildə general Menşikovun başçılıq etdiyi heyət Tehrana gəldi. Çarın sərəncamı ilə Menşikov Qarabağın və Talış xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır idi. Çünki beynəlxalq vəziyyət Rusiya üçün əlverişsiz idi. Menskinin başçılıq etdiyi heyət həqarət və təhqirlərdən sonra ancaq avqustun sonunda İrandan çıxa bildilər.1826-cı il iyulun 19-da Abbas Mirzənin 60 minlik ordusu Şimali Azərbaycana soxuldu. Plana görə vəliəhd qəflətən Qarabağa soxulmalı, Şuşanı ələ keçirməli, sonra isə Gəncəni tutub Tiflisə hücum etməli idi. Gürcü şahzadəsi Aleksandr isə Kaxetiyaya girməli, Car-Balakən dəstələri ilə birləşib, şimal-şərqdən Tiflis üzərinə yeriməli idi. Qazax-Şəmşəddil istiqamətinə rus qoşunlarını geri otuzdurub, bütün Qarabağ mahallarını ələ keçirən İran qoşunları Şuşanı mühasirəyə aldılar. Onlara ingilis, fransız və italyan mühəndisləri kömək edirdi. 48 gün davam edən mühasirə nəticəsiz qaldı.

Hüseynqulu xanın rəhbərliyi ilə Bakı qalasını ələ keçirmək cəhdləri də iranlılara uğur gətirmədi.İran qoşunları Şamaxıda da güclü müqavimətə rast gəldilər. Mustafa xan Yeni Şamaxını ələ keçirsə də, bütün əhalinin dəstəyinə

baxmayaraq köhnə Şamaxını ələ keçirə bilmədi.Abbas Mirzə Şuşa ətrafında olarkən, İran ordusunun digər, qruppu Gəncəni ələ keçirdikdən sonra, Tiflisə tərəf hərəkət etdi.

1826-cı il sentyabrın 3-də Şamxorçay yaxınlığındakı qanlı döyüşdə erməni Madatavun rəhbərlik etdiyi rus qoşunları İran ordusunu ağır məğlubiyyətə düçar etdi. İranlılara Abbas Mirzənin oğlu başçılıq edirdi. Şuşada da İran ordusu pərən-pərən olub uduzdu.Bundan sonra düşmən tərəflər Gəncə yaxınlığında üz-üzə dayandılar. Artıq baş komandan Yermolova Paskeviç əvəz etmişdir. Nizami məqbərəsi yaxınlığında qanlı döyüş baş verdi. Seçmə şah qoşunu darmadağın edildi. İranlılar 1000 nəfərdən çox itgi verərək, Xudafərin körpüsü istiqamətində Qarabağdan keçərək qaçdılar. Gəncə döyüşü II rus-İran savaşının taleyini demək olar ki, həll etdi. Şah qoşunu ilə birlikdə öz hakimiyyətlərini bərpa etməyə ümid bəsləyən xanlar və feodallar Azərbaycanı tərk etdilər.

1826-cı ildə Abbas Mirz əvə Şahzadə Aleksandrın Şəki və Dağıstanda əhalini üsyana qaldırması da bir nəticə vermədi.1827-ci ilin əvvəllərində İran sərbazları bütün Şimali Azərbaycan ərazisini tərk etdilər. Yalnız Talışda hələlik Mirhəsən xan qalırdı.1827-cu ilin yanvarında Madatovun başçılıq etdiyi rus qoşunu Meskin dairəsinə daxil oldu. Apreldə Rus qoşunları iki istiqamətdə irəliləməyə başladı. Aprelin 20-də Xudafərin körpüsü ələ keçirildi. Digər ordu qruppu İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə 2 ay davam etdi. Qüvvə az olduğuna görə, ruslar geri çəkilərək Naxçıvanı döyüşsüz ələ keçirdi. Şah hakimiyyətinin Naxçıvan xanlığında ayağı olan Abbasabad qalası yaxınlığında cavanbulaq adlanan yerdə döyüş baş verdi. İyulun 7-də Abbasabad qalası təlsim oldu.

Rus qoşunları 13 avqustda Alagöz dağının ətəklərində, avqustun 17-də Uşağan adlanan yerdə iranlılarla iri döyüşlərə girərək İrəvana yaxınlaşdı. Xeyli ehtiyac ərzağın saxlandığı Sərdarabad qalası ruslar tərəfindən mühasirəyə alındı. Burada yaşayan 3 min erməni bütün vasitələrlə rus qoşunlarına yardım edirdi. Oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası ələ keçirildi. Oktyabrın 2-də Mərənd döyüşsüz ələ keçirildi.

1827-ci il oktyabrın 13-də rus qoşunu Təbrizə daxil oldu. Təbrizin ələ keçirilməsi ilə Tehrana yol açılmış oldu. İ.Q.Burtsev Təbriz komendantı təyin edildi. Təbrizin və bütün Cənubi Azərbaycanın idarə olunmasına dair təlimat A.S.Qriboyedov tərəfindən tərtib edilmişdir. Cənubi Azərbaycanın feodal hakimləri Paskeviçə Tehranı tutmaq xahişi ilə müraciət etdilər. Lakin dağlıların azadlıq hərəkatı geniş vüsət alması və Rusiya-Türkiyə müharibəsinin reallaşması təhlükəsi Rusiyanı İranla müharibəni başa çatdırmağa sövq edirdi.

1827-ci il noyabrın 7-də tərəflər arasında danışıqlar başlandı. Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ona güzəştə gedilməsini, İran qoşununun Talış xanlığını tərk etməsini və gümüş pulla 30 milyon manat təzminat verilməsini təklif edirdi. Şah sarayı isə rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb edirdi. Lakin ingilis diplomatiyasının təhriki və Türkiyənin təzyiqi altında danışıqlar kəsildi. 1828-ci il yanvarın 24-də Paskeviç rus qoşununa Ərdəbil və Tehran istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Urmiya və Ərdəbil tutuldu. İranın tamamilə darmadağın ediləcəyindən ehtiyatlanan Britaniya səfiri Makdonald döyüşən tərəflər arasında vasitəçilik etdi.

1828-ci il fevralın 6-da (18) Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç arasında sülh danışıqları yenidən başlandı. Rus hökuməti Paskeviçin qarşısında Şahdan Cənubi Azərbaycan ərazisinin də Rusiyaya birləşdirilməsini tələb etmək vəzifəsini qoymuşdur. A.S.Qriboyedov da bu fikrə tərəfdar çıxdı. İngilis diplomatiyası bütün gücünü ona sərf edirdi ki, Rusiya özünün Cənubi Azərbaycana olan iddialarından əl çəksin. Müqavilə 1828-ci il fevralın 10-da (22-də) imzalandı. Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə İran Şimali Azərbaycana olan öz iddialarından əl çəkir, onun üzərində Rusiya hakimiyyətini tanıyırdı. Cənubi Azərbaycan isə İranın himayəsində qaldı. Azərbaycan iki yerə bölündü. Azərbaycanın İrandan alınması ingilislərin qüdrət və nüfuzunun daha da sarsılması demək idi. Onlar bu bölgənin hərbi strateci mövqeyin mühüm əhəmiyyət verirdilər. İngilis diplomatiyasının bu siyasət digər səbəblərlə birlikdə Azərbaycanın, onun xalqının ikiyə bölünməsində mühüm rol oynadı.Türkmənçay

müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. İran və Rusiya arasında sərhəd xəttini dördüncü, Gülüstan müqaviləsi də daxil olmaqla İrəvan və Naxçıvan xanlığının Rusiyaya güzəştə getdiyini beşinci maddə müəyyən edirdi.Səkkizinci maddəyə görə Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi. Bu maddə Xəzərə can atan ingilislərin mənafeyinə ciddi zərbə idi. Onuncu maddə ilə Rusiyaya İranın istədiyi şəhərində diplomatik nümayəndəlik açmaq, onlara ticarət etmək hüququ verilirdi. Müqaviləyə əsasən, İran Rusiyaya 20 milyon manat məbləğində hərbi təzminat ödəməli idi. Müqaviləyə əsasən əhalinin Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaza və əksinə sərbəst hərəkət etməsinə icazə verilirdi. Bununla da ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsinə başlanıldı. Təkcə 1826-1828-ci illər rus-türk müharibəsinin gedişində İrandan və Cənubi Azərbaycan ərazilərindən Zaqafqaziyaya, o cümlədən Qarabağa 18 min erməni ailəsi köçürülürdü. 1828-1830-cu illərdə Zaqafqaziyaya 40 mindən çox İran və 84000 Türkiyə ermənisi köçürüldü və onlar Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200 min desbatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı.Türkmənçayda rus tacirlərinə bir sıra üstünlüklər verən və xüsusi «akt» adlandırılan ticarət sazişi bağlandı. Türkmənçay sülh müqaviləsi XIX yüzilliyin birinci qərinəsindən Rusiya-İran müharibəsinə son qoydu və İranın Cənubi Qafqaza və Dağıstana olan iddialarından imtina etdi.

Mövzu 2. Komendant idarə üsulu. Müstəmləkə əsarətinə qarşı üsyanlar

Hələ I Rusiya-Qacarlar müharibəsinin gedişində çar Rusiyası yerli xanlıqları ləğv etməyə başlamışdı. Rus qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərən xanlıqların yerində başında rus zabitinin - komendantın durduğu idarə üsulu yaradıldı. Məsələn, Dərbənd, Bakı xanlıqları məhz bu cür ləğv edilmişdi. 1806-cı ildə işğal olunmuş Quba xanlığında isə bir müddət yerli bəylərdən ibarət Əyalət şurası

fəaliyyət göstərmişdi. 1810-cu ildə müstəmləkə zülmü əleyhinə burada baş vermiş üsyan yatırıldıqdan sonra həmin şura ləğv edildi. Rusiya idarəçiliyini "könüllü" qəbul etməyə məcbur olmuş xanlıqların isə taleyi bir qədər fərqli idi. Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında yerli idarəçilik bir müddət saxlanılmışdı. Lakin Cənubi Qafqazdakı rus məmurları onların mövcudluğuna, yerli idarəçiliyin qalmasına uzun müddət dözmək fikrində olmadıqlarını tezliklə büruzə verdilər. 1819-cu ildə sonuncu Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənərək öldürüldü və xanlığın varlığına son qoyuldu. 1820-ci ildə Şamaxı, bundan iki il sonra isə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Rusiyaya sədaqəti ilə seçilən Lənkəran xanlığını da eyni aqibət gözləyirdi. Yüksək rütbəli rus məmurlarının xüsusi göstərişi və bunu yerinə yetirən komendantın təzyiqi nəticəsində 1826-cı ildə Mirhəsən xan da xanlığı tərk etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Lənkəran xanlığının da varlığına son qoyuldu. Bu tədbirlərlə çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış müqavilələrin xanlıqların işğalı prosesində həyata keçirilmiş taktiki addım olduğunu bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirdi.

1828-ci ilin martında daha bir tarixi haqsızlıq baş verdi. Çar I Nikolayın fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarını əhatə edən qondarma "erməni vilayəti" yaradıldı. Bu addım həmin xanlıqların rəsmən ləğv olunması ilə yanaşı, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin təşkilinə zəmin hazırladı.

Beləliklə, rus işğalından sonra keçən qısa zaman ərzində yerli idarəetmə sistemi bütünlüklə yeni hərbi idarə üsulu ilə əvəz edildi. Onun yerində rus zabitləri - komendantlar tərəfindən idarə olunan əyalətlər, dairələr və distansiyalar yaradıldı. Komendantları Qafqazın Baş hakimi təyin edirdi. Onlara geniş səlahiyyətlər verilmişdi. İdarə etdikləri ərazilərdə bütün mülki və hərbi idarəçilik komendantların əllərində cəmlənmişdi. Onlar hətta məhkəmələrə də sədrlik edirdilər. Bu isə misli görünməmiş özbaşınalıqlara, əhalinin soyulub-talanmasına şərait yaradırdı. Əyalətlər mahallara, mahallar isə ənənəvi olaraq kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxuda və ya yüzbaşılar idarə edirdi. Naiblər və kəndxudalar, əsasən, vergilərin yığılması və komendantlara

göndərliməsi ilə məşğul olurdular. Naib və ya kəndxuda vəzifəsinə təyin edilənlərin Rusiyaya sədaqəti əsas götürülürdü. Dövlətdən heç bir maaş almayan bu vəzifə sahiblərinə çar hökuməti yalnız bəzi imtiyazlar vermişdi. Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran əraziləri mərkəzi Şuşa olan Müsəlman Əyalətləri Rəisliyində birləşdirilmiş, Bakı və Quba isə Dərbənddə yerləşən Hərbi Dairə Rəisliyinə tabe etdirilmişdi. Rus işğalı məhkəmə sistemində də mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Ənənəvi şəriət məhkəmələri öz əvvəlki rolunu itirdi. Bu məhkəmələrin səlahiyyətləri evlənmə-boşanma (kəbin-talaq) və vərəsəlik məsələləri ilə məhdudlaşdırıldı. Əvəzində yeni yaradılan əyalət və şəhər məhkəmələrinə geniş səlahiyyətlər verildi. Bu məhkəmələrdə verilən qərarlar qayda-qanundan daha çox onlara sədrlik edən komendantların iradəsindən asılı idi. Məhkəmələr rus dilində aparılır, bu isə dili bilməyən yerli əhali üçün böyük problemlər yaradırdı. Ən böyük ədalətsizliklərdən biri də mülki cinayətlərə hərbçilər üçün yaradılmış səhra məhkəmələrində baxılması idi.

Çarizmin köçürmə siyasəti

Bir tərəfdən Osmanlı dövləti, digər tərəfdən Qacarlar İranı ilə əhatə olunan Cənubi Qafqazın əhalisinin, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olması çarizmin müstəmləkəçi maraqlarına cavab vermirdi. I Pyotrun vəsiyyətlərindən kənara çıxmayan rus çarizmi ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. Xristianları Cənubi Qafqaza köçürməkdə çarizmin bir sıra məqsədləri var idi:

1. İşğal edilmiş ərazidə yaşayan əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanlar təşkil etdiyindən Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil göstərməyən və Rusiya imperiyasına sədaqətlə xidmət edəcək qeyri-müsəlmanları yerləşdirməklə özünə etibarlı sosial dayaq yaratmaq;

2.Xristian əhalini qonşu müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə yerləşdirməklə bufer zona yaratmağa nail olmaq, yerli müsəlman-türk əhalinin müsəlman Şərqi ilə əlaqələrini zəiflətmək;

3. Xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək;

4. Regionun iqtisadi fəthini sürətləndirmək və xəzinənin gəlirlərini artırmaq. Bu məqsədlərə çatmaq üçün çarizm erməni faktoruna xüsusi diqqət ayırmışdı. Erməni kilsə xadimləri və rus ordusunda xidmət edən erməni mənşəli zabitlər vasitəsilə Qacarlar və Osmanlı dövlətləri ərazisində yaşayan bu xalqın nümayəndələri arasında Qafqaza köçürülmə ilə bağlı təbliğat aparılırdı. Çar hökuməti onlara Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaradacağı vədini də vermişdi. Ermənilərin Qacarlar İranından Şimali Azərbayana köçürülməsi 1804-cü ildən başlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. 1804-cü ildə Yelizavetpol qəzasına 105 erməni ailəsi, 1805-ci ildə isə 1300 erməni köçürüldü. General Sisianov hətta 1600 aysoru da Şimali Azərbaycanda yerləşdirdi.Ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza gətirilməsi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra daha geniş vüsət aldı.

Almanların Qafqaza köçürülməsi. Çarizmin köçürmə siyasətində almanlar da mühüm yer tuturdular. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Almaniya siyasi dağınıqlıq dövrünü keçirməklə yanaşı, ağır iqtisadi böhran içərisində idi. Napoleon müharibələri də ölkədən yan ötmədi. Məhz belə bir dövrdə Rusiya alman əhalisinin hərbi cəhətdən fəth edilmiş Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilməsinə ciddi diqqət ayırdı. Almaniyanın cənubundakı Vürtemberq knyazlığı, Baden Napoleon müharibələrindən daha çox zərər görmüşdü. Alman köçkünlərinin Qafqaza köçürülməsi prosesi 1817– 1818-ci illərdə başladı. Onların içərisində savadlı mühəndislərin, bacarıqlı sənətkarların,kəndlilərin olması da rus çarizminin Qafqazla bağlı iqtisadi maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Cənubi Qafqazın zəngin təbii ehtiyatlarını səmərəli şəkildə mənimsəməyə, həmçinin bölgədə xristian ünsürlərinin mövqeyini gücləndirməyə çalışan Rusiya almanların burada yerləşdirilməsində daha maraqlı tərəf idi. Azərbaycanda ilk alman koloniyası (məskəni) indiki Göygöl rayonu ərazisində yaradılan Yelenendorf oldu. Bir qədər sonra isə Şəmkir yaxınlığında Annenfeld koloniyası da təşkil edildi.

Azərbaycanda rus məskənləri

Çar hökuməti ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycana rusların köçürülməsini də diqqətdə saxlayırdı. İlk vaxtlar burada xidmət edən əsgərlərin xidmət müddətini başa vurduqdan sonra Azərbaycanda məskunlaşdırılmasına cəhd edilsə də, bu alınmadı. Rus əsgərləri özləri üçün yad olan iqlimdə yaşamaq istəmirdilər. Əvəzində I Nikolay 1830-cu il oktyabrın 20-də rus kəndlilərinin Şimali Azərbaycana köçürülməsi haqqında fərman verdi. Bu fərmanla Azərbaycanda ilk rus məskənləri yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə də rusların Azərbaycanın şimal torpaqlarında yerləşdirilməsi prosesi davam etdirildi. Ən münbit torpaqlar, həmçinin yerli əhalinin yaylaq kimi istifadə etdiyi ərazilər gəlmələrə verildi.

Müstəmləkə zülmünə qarşı xalq üsyanları

XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı üsyanlar bürüdü. Bu üsyanlarda əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı və onlara hakim zümrənin nümayəndələrinin başçılıq etməsi azərbaycanlıların çarizmin müstəmləkə zülmü ilə barışmazlığının göstəricisi idi. Rus çarizminin Şimali Azərbaycanda apardığı milli dini ayrı-seçkilik, ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti, köçürülmələr nəticəsində yerli əhalinin münbit torpaqlarını, xüsusilə yaylaqlarının xeyli hissəsini itirməsi, komendant özbaşınalıqları, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu əhalidə kəskin narazılıq doğururdu.

Şimali Qafqazda dağlı xalqlarının Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsi də Azərbaycanda alovlanan üsyanlara müəyyən təsir göstərmişdi. Hər bir üsyanın özünəməxsus cəhətləri də var idi.

XIX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı baş verən üsyanlar

İllər	Baş verdiyi ərazi	Üsyanın rəhbəri	Özünəməxsus səbəbi	Məğlubolma səbəbləri
1830	Car-Balakən	Şeyx Şaban	Daxili muxtariyyətin ləğvi	• *Qeyri-mütəşəkkillik* • *Zəif silahlanma* • *Vahid mərkəzdən idarə olunmaması* • *Yerli xarakter daşıması* • *Üsyançıların sayca azlığı* • *Həlledici məqamlarda ləngimə*
1831	Lənkəran	Mirhəsən xan	Əkinəyararlı torpaqların azlığı	
1837–1838	Quba	Hacı Məhəmməd	İltizam sisteminin daha sərt formada tətbiqi	
1838	Şəki	Məşədi Məhəmməd	Vergilərin çoxluğu	

Mövzu 3. XIX əsrin 40 - cı illərinin islahatları

İnzibati-məhkəmə islahatlarının hazırlanması və tətbiqi

XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırılsa da, onları doğuran sosial-iqtisadi və siyasi səbəblər qalmaqda idi.Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri, bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant idarə üsulunun təsiri altında ləngidilirdi. Hətta çar məmurlarının etirafına görə, bu idarəçilik üsulu dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan da vururdu. Həmçinin çarizmin Cənubi Qafqazda öz hökmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant idarə üsulunun ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən "Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – red.) diyarının idarə olunması üçün təsisat" adı altında inzibati məhkəmə islahatı layihəsi təsdiq olundu. Bu islahat 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Cənubi Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilərək Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Komendant idarə üsulu ləğv edildi. İslahat nəticəsində Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölündü. Quberniya və vilayət qəzalara ayrıldı. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı ki, onların da çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Nahiyələrin sayı və sahələri Qafqaz çar hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq

olunurdu. Bu zaman əhalinin milli tərkibinə və iqtisadi özünəməxsusluğuna məhəl qoyulmurdu. Cənubi Qafqazın ali idarəçiliyi buradakı qoşunların komandanının – Baş hakimin əlində cəmlənmişdi. Baş hakim general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. Həm qubernator, həm də vilayət rəisi vəzifələrinə çarın fərmanı ilə yalnız ruslar təyin edilirdi.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın məhkəmə sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən və vergi verən təbəqələrdən seçilən iclasçılardan ibarət idi. Mülki işlərə hərbi məhkəmələrdə baxılması qaydası ləğv edildi. Ümumimperiya qanunlarına əsaslanan quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı. Bütün kargüzarlıq işləri yalnız rus dilində aparılırdı.

1840-cı il qanunu ilə şəriət məhkəmələrinin əlində yenə də yalnız nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququ saxlanılmışdı. Buna baxmayaraq, Şimali Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər. Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələr və məhkəmələrdən çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu. Çarizmin 1841-ci il tarixli qərarı ilə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları, Xəzər vilayətinin bəyləri kəndlərin idarəçiliyindən kənarlaşdırıldı. Bəylər və ağalar tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərar böyük narazılıqlara və çıxışlara səbəb olduğundan 1842-ci ildə torpaqların müsadirəsi dayandırıldı. Çarizm tərəfindən 1840-cı illərin əvvəllərində elan olunmuş, yerli feodallarla münasibətlərin kəsilməsinə yönəldilmiş siyasət uğursuzluqla nəticələndi.

Yeni inzibati-ərazi bölgüsü

Çar hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş idarəsi əvəzinə, Qafqaz Canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin "ali hüquqları"nın başlıca keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf Mixail Vorontsov Qafqaz canişini təyin olundu. Diyarın inzibati-ərazi qurumunda aparılan dəyişikliklər də Cənubi Qafqazda çar hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanla Gürcüstan-

İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətinin yerində 4 quberniya yaradıldı. Bu quberniyalar aşağıdakılar idi:

1.Tiflis;

2.Kutais;

3.Şamaxı;

4. Dərbənd.

Bir qədər sonra – 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası formalaşdırıldı. Lakin bu inzibati-ərazi quruluşu da Azərbaycan və gürcü torpaqlarını nəinki müvafiq quberniyaların hüdudlarında birləşdirdi, əksinə, daha da parçaladı. Beləliklə, inzibati-məhkəmə sistemində edilmiş dəyişikliklər zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətini yüngülləşdirmək əvəzinə, sosial və milli əsarəti daha da ağırlaşdırdı.

Çarizmin Azərbaycan zadəganları ilə ittifaqı möhkəmləndirməsi.

XIX yüzilliyin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait bu ölkədə mütləqiyyətə elə bir möhkəm sosial zəmin yaratmaq zərurətini diktə edirdi ki, ona arxalanaraq kəndliləri də əldə saxlamaq mümkün olsun. Beləliklə, yaranmış vəziyyət çarizmi yerli bəylərə, ağalara qarşı siyasətini dəyişməyə vadar etdi. 1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yollarının işlənib hazırlanması ilə məşğul olan komitə fəaliyyətə başladı. Komitənin qarşısında ağaların şəxsində elə bir "ali müsəlman silki" yaratmaq vəzifəsi qoyulurdu ki, hökumət bu vasitə ilə xalqa müvafiq surətdə təsir göstərə bilsin. Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.Vorontsovun canişinliyi dövründə həll edildi. Qafqaza yola düşmək ərəfəsində Vorontsovu çarın özü qəbul etdi və o, I Nikolaydan çarizmin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən göstərişlər aldı. 1843-cü ildən etibarən rəsmi sənədlərdə Azərbaycan ağa və bəyləri "ali müsəlman silki" adlandırılmağa başlandı.

I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da canişin adına reskript (qanun gücündə olan sənəd) imzaladı. Reskript ali müsəlman silkinin həm mülk, həm də tiyul torpaqları üzərində tam irsi mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. Çar Rusiyasının zadəganları

kimi Azərbaycan feodalları da öz torpaqlarından imperiyanın ümumi qanunları əsasında "istifadə etmək, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək" hüququ aldılar. Çar hökuməti bütün imperiyada olduğu kimi, feodalların silki hüquqlarının qayğısına qalaraq qeyd edirdi ki, hüquqi sövdələşmə əsasında Azərbaycan feodalları torpağı yalnız ali müsəlman silkinə verə bilərlər.

Tiyul və mülkün feodal torpaq mülkiyyətinin eyni kateqoriyasına daxil edilməsi Azərbaycan feodallarının torpaq hüquqlarının güclənməsi ilə əlaqədar yeni bir mərhələnin başlanması demək idi. Sahibkar kəndliləri də formal olaraq dövlət kəndliləri təbəqəsinə şamil edildilər. Kəndli qrupları (rəiyyət, rəncbər, nökər və s.) isə ləğv edilərək ümumi adla – "mülkədar tabelisi" adlandırıldı. Bəylərə və ağalara öz kəndliləri üzərində polis və inzibati məhkəmə hüquqları verildi. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndlilər üzərində inzibati hüquqlarını təsdiqləyərək bunun müqabilində özünə sədaqətlə xidmət göstərməyi tələb edirdi.

1847-ci il kəndli əsasnamələri

Reskriptdə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli "Kəndli əsasnamələri"ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi. "Kəndli əsasnamələri"ndə torpaq mülkiyyətçiləri ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən, sahibkar kəndlilərinin iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə aid bir sıra müxtəlif məsələlərə toxunulurdu. Bunlar aşağıdakılar idi:

1.Torpaq;

2.Vergi;

3. Mükəlləfiyyət.

Əsasnamə torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik (desyatin – 1,36 hektar) pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Qanunda kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növləri, ödənilməsi və yerinə

yetirilməsi üsulları ətraflı surətdə şərh edilirdi. Malcəhət torpaq vergisi olub məhsulun 1/10-i qədər müəyyən edilmişdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə məhsulun 1/5 -dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Əkinçiliklə və oturaq maldarlıqla məşğul olan kəndlilər mal-qaralarının sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – çöpbaşı ödəyəcəkdilər. Əsasnamənin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Kəndli ailələri bir nəfəri öz iş heyvanı və alətləri ilə birlikdə ildə 18 gün ərzində bəy təsərrüfatında biyara göndərmək məcburiyyətində idilər. Bundan başqa, kəndlilər ildə iki gün elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz) kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu hesab olunurdular.

Əsasnamə sahibkarlara onların torpaqlarında yaşayan kəndlilər üzərində polis və məhdud məhkəmə hakimiyyəti hüququ verir, kəndlilərin "şəxsən azad və digər sahibkarın yanına keçmək hüququna malik olduqlarını" təsdiq edirdi. 1840-cı illərdə keçirilən islahatlar müstəmləkə xarakteri daşısa da, rus çarizmi ilə ali müsəlman silki arasında ittifaqın yaranmasına səbəb oldu. Həmçinin ağa-kəndli münasibətlərində də bir qədər qayda-qanun yaradıldı.

Mövzu 4. Cənubi Azərbaycan XIX əsrdə

Cənubi Azərbaycanın idarə olunması

XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan İranın dörd əyalətindən biri idi. İlk vaxtlar Qacarlar dövləti bəzi nüfuzlu xanların hakimiyyətini tanımaqla onları ayrı-ayrı xanlıqların hakimi təyin etdi və daxili müstəqilliklərini qəbul etməli oldu. Dövlət onların daxili işlərinə qarışmır, yalnız vergi və xüsusilə də silahlı qüvvə tələb edirdi. Qacarlar dövründə İran ordusunun əsas hissəsi məhz Cənubi Azərbaycandan toplanan qüvvələrdən ibarət idi. Maku, Urmiya kimi xanlıqlar istisna edilməklə qalanları tədricən ləğv olunaraq vilayətlərə çevrildi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə qədər şəxslər mərkəzdən göndərildiyindən yerli feodallar Qacarlardan narazı qalırdılar.

Fətəli şahın (1797–1834) vaxtından Cənubi Azərbaycan "vəliəhdneşin" (vəliəhdin əyləşdiyi yer) hesab edilmiş, "Darüssəltənə" (səltənət evi) adlandırılan Təbrizdə isə həmişə Qacarların rəsmi vəliəhdləri oturmuşdular. Bu da Azərbaycanın, xüsusilə Təbriz şəhərinin siyasi əhəmiyyətini göstərirdi. Vəliəhd burada oturduğu və Təbriz, bir növ, ikinci paytaxt olduğu üçün xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahları da burada yerləşirdi. Əyalətin idarəsi rəsmən vəliəhdin ixtiyarında olsa da, əslində, onu şahzadələrdən seçilən və "qaimməqam" adlanan vali idarə edirdi. Əsasən, şahın və yaxınlarının qohumlarından təyin olunan vali, vəzir, kələntər və s. rəsmi şəxslər vəzifələrinə gəlir mənbəyi kimi baxaraq xalqı soyurdular.

XIX əsrdə iqtisadi vəziyyət.

XIX əsrin 30–60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı – əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir hissəsi əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Cənubi Azərbaycanda təbii, qismən də süni suvarma əsasında buğda, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilərlə yanaşı, texniki bitkilər, o cümlədən pambıq, tütün əkilir, barama yetişdirilir, meyvə-tərəvəz becərilirdi. Bu əyalət İranın ən məhsuldar ərazisi hesab edilir və buradan taxılla yanaşı, pambıq və quru meyvə də ixrac olunurdu. XIX əsrin 50–70-ciillərinə qədər Cənubi Azərbaycan İranın "taxılçılıq və heyvandarlıq bazası" idi. Onun iqtisadi həyatda belə bir mövqeyə malik olması burada yerli tələbatı ödəyən və xarici bazarlar üçün də mal ixrac edən müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin formalaşmasına geniş imkanlar açırdı. Şəhərlərdə ayaqqabı, saxsı və ya mis qab-qacaq, digər məişət əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Lakin İngiltərə və Rusiya dövlətlərinin İranda əldə etdikləri imtiyazlar nəticəsində Cənubi Azərbaycan sənətkarlığının bir çox sahələrinə böyük ziyan dəydi. Belə ki xarici sənaye mallarının ölkəyə geniş miqdarda və maneəsiz axını ilə bağlı buradakı bir sıra emalatxana və sexlər rəqabətə davam gətirməyərək öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu.

Əsrin sonlarına qədər Azərbaycan şəhərlərində emalatxana quruluşu hələ də qalırdı. Emalatxanalarda, adətən, 3-4 sənətkar işləyirdi.

XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın təsərrüfat həyatında yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. Bunun da bir sıra səbəbləri var idi. İlk növbədə, xarici kapitalın sürətli axını Cənubi Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına müəyyən təsir göstərirdi. Burada iqtisadiyyat müstəmləkə və asılı ölkələrə xas bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edirdi. İran və onun bir hissəsi olan Azərbaycan İngiltərə və Rusiyanın sənaye mallarının satış bazarına, eyni zamanda xammal bazasına çevrilmişdi. Xarici bazarda, o cümlədən Rusiyada pambıq, boyaq maddələri, yun, gön-dəri kimi məhsullara, həmçinin ayrı-ayrı sənətkarlıq mallarına tələbatın artması qeyd edilən sahələrin inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin son rübündə əsas sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalça istehsalı sənayedə kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi əsas sahə idi. Təbrizdə, Marağada, Xalxalda və bəzi şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar həm yerli əhalinin, həm də İranın başqa əyalətlərinin tələbatını ödəyir və xaricə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət.

XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycan əhalisinin sayı 2 milyon nəfərə çatırdı. Əhalinin 0,5 mln. nəfərini şəhərdə yaşayanlar təşkil edirdi. Yerdə qalan hissə kəndlərdə məskunlaşmışdı və ya yarımköçəri həyat sürürdü. Əhalinin yuxarı təbəqəsi xanlardan, mülkədarlardan, ruhanilərdən ibarət idi. Kəndlilər və sənətkarlar ağır istismara məruz qalır, vergi və mükəlləfiyyətlərdən əziyyət çəkirdilər. Kəndlilərin çox hissəsi torpaqsız olduğundan ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürərək yardarlara1 çevrilirdilər. Şəhərlərdə sayı artan tacirlər varlandıqca mülklər alaraq özlərini mülkədarlara bənzədirdi. Feodal zülmündən və yoxsulluqdan təngə gələn əhali doğma yurdlarını tərk edərək qonşu dövlətlərə, əsasən də Rusiyaya kəsbkarlığa gedirdi. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan əsas torpaq mülkiyyət formaları bunlar idi:

Xalisə dövlətə məxsus torpaqlardır. İcarəyə verilir və ya məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. Bu torpaqların idarə edilməsi yarıtmaz halda olduğundan 1886-cı ildə onların satılması haqqında fərman verilmişdi.Mülk və ya ərbabi feodallara məxsus olub irsi xarakter daşıyırdı. Bütün İranda əkinəyararlı torpaqların 66%-ni

təşkil edirdi.Tiyul hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaqlar idi. Şərti xarakter daşıyırdı.Vəqf dini idarələrə, mədrəsələrə, ruhanilərə bağışlanan torpaqlardır.İlati ayrı-ayrı tayfalara xidmət müqabilində verilən və əsasən, otlaqlardan ibarət torpaqlardır. Tədricən tayfa başçılarının əlinə keçirdi.Xırdamalik kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində olan cüzi torpaq paylarıdır ki, əsasən, Urmiya ərazisində geniş yayılmışdı.

Böyük torpaq sahələri iri mülkədarların əlində toplanmışdı. Onlar öz mülklərində istədikləri kimi vergi toplayır, kəndliləri istismar edirdilər. XIX əsrin sonlarına yaxın əhalidən 20 adda vergi yığılır və ya mükəlləfiyyət tələb edilirdi. Yığılan vergilərə misal olaraq qapıpulu (otlaqlara görə), başpulu və digərlərini göstərmək olar. Dövlətin topladığı əsas vergi torpaqpulu idi. Sabit olan bu vergi kəndlilərin əldə etdiyi məhsulun 10%-nə bərabər hesablanırdı.

Xalq hərəkatı

Feodal quruluşunun böhranı və xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsi ilə əlaqədar sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi XIX əsrin ortalarında antifeodal xalq üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən güclüsü 1848–1852-ci illərdə baş verən Babilər üsyanıdır. Babilik Seyyid Əli Məhəmmədin (1819–1850) adı ilə bağlı dini təlimdir. O, 1844-cü ildə Bab (ərəbcədən tərcümədə "qapı") ləqəbini götürmüş, Allahın vəd etdiyi Mehdi olduğunu bəyan etmişdir. 1850-ci ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdılar. Vuruşlarda onların ailə üzvləri də iştirak edirdilər. Əsas etibarilə kəndli və sənətkarlardan ibarət olan babilərin arasında çoxlu tacir və xırda ruhanilər də var idi. Şah hökuməti tərəfindən üsyanı yatırmaq üçün göndərilən qoşun dəstələri Zəncanı mühasirəyə aldılar, lakin ciddi müqavimətə rast gələrək geri çəkilməli oldular. Üsyan başçılarından biri qəzvinli Zərrintac olmuşdur. Xalq arasında onu Tahirə də adlandırırdılar.Dekabr ayında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücuma keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Ümumiyyətlə, 1848-ci ildən 1852-ci ilə qədər babilərin on üsyanı olmuşdur. Bu üsyanların 3-nə Tahirə başçılıq etmişdi.

1891-ci ilin martında Nəsirəddin şah Qacar bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərlə müqavilə imzaladı və şirkət bunun müqabilində əldə edəcəyi qazancdan İran hökumətinə ildə cüzi bir məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürdü. Buna cavab olaraq, Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən tələbnamədə tütün və tənbəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hazır vəziyyətdə dayandı. Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə əhali inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə 1892-ci ildə şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur qoydu ki, şirkətin başçısı Talbotla bağlanmış müqaviləni ləğv etsin. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri nəinki iştirak edirdilər, həm də aparıcı rol oynayırdılar. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ən əsas problemlərdən biri iri feodalların, xüsusilə də iri ruhanilərin taxıl möhtəkirliyi ilə məşğul olması idi. Ərzaq məhsullarının qıtlığı və bahalığı xalqın səbir kasasını doldurmuşdu. 1898-ci ildə Təbrizdə buna qarşı çıxışlar baş qaldırdı. Üsyana Zeynəb paşa adlı bir qadın başçılıq edirdi. Üsyançılar ərzaq anbarlarını dağıdaraq kasıblara taxıl paylayırdılar. Bu çıxışdan qorxuya düşən möhtəkirlər anbarlarını açıb ərzaq məhsullarını ucuz qiymətə əhaliyə satmağa məcbur oldular.

Mövzu 5. Azərbaycan XIX əsrin II yarısında

İslahatlar ərəfəsində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

XIX əsrin ortalarına kimi Rusiya imperiyası mütləqiyyət quruluşlu müstəmləkə ölkəsi idi. Hakimiyyət yalnız feodal-zadəgan təbəqəsinin əlində cəmləşmişdi. Bu aqrar ölkədə feodal-asılı münasibətlər hökm sürürdü. Müstəmləkə vəziyyətində olan Şimali Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Ölkə əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlilər dövlətdən və feodallardan asılı vəziyyətdə qalaraq torpaq mülkiyyəti hüququndan məhrum olmuşdular.

Azərbaycanlı feodal-zadəganlar torpaq mülkiyyəti hüququna, öz kəndliləri üzərində hakimiyyətə malik olsalar da, dövlətin inzibati-idarə işlərindən kənarlaşdırılmışdılar. Siyasi hakimiyyət və idarəçilik hüququ yalnız zadəgan əsilli rus məmurlarına məxsus idi. Rusiya Azərbaycandan xammal mənbəyi və rus mallarının satış bazarı kimi istifadə etdiyindən sənətkar və tacir təbəqələrinin də vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Sənaye istehsalının genişlənməsi sənətkarlığın bir sıra sahələrinin tənəzzülünə səbəb olurdu. Rus işğalı Şimali Azərbaycan tacirlərinin Şərq ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrinin qırılması ilə nəticələnmişdi. Çar hökumətinin 1831-ci ildə tətbiq etdiyi "Ticarət əsasnamə"si xarici malların Azərbaycana daxil olmasını məhdudlaşdırmış, keyfiyyətcə aşağı olan rus mallarının satışı ticarət dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı. İslahatlar ərəfəsində Azərbaycan kəndliləri arasında narazılıqlar çoxalmışdı. Buna səbəb yerli zadəgan-feodalların (bəy, ağa) vergiləri artırması idi. Dövlət idarəçiliyindən, hərbi gəlirlərdən məhrum edilmiş azərbaycanlı zadəganlar əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndiyi şəraitdə sənaye istehsalı olan malları əldə etmək üçün vergiləri qaldırırdılar.

Burjua islahatlarının keçirilmə səbəbləri

Rusiyanın Krım müharibəsində acınacaqlı məğlubiyyəti onun hərbi-texniki və sənaye cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətlərindən geri qaldığını göstərdi. Müharibədə məğlubiyyət ölkə daxilindəki bütün ziddiyyətləri artıraraq aşkara çıxardı. Sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Rusiyanın hakim dairələrini islahatlara başlamağa məcbur etdi. Çar hökuməti islahatlar keçirməklə ölkədə sosial partlayışın qarşısını almağa, Rusiyanı aqrar ölkədən sənaye ölkəsinə çevirməyə çalışırdı. Feodal-təhkimli cəmiyyətini burjua cəmiyyəti ilə əvəz etməklə iqtisadiyyatın inkişafı təmin olunmalı idi. Rusiyada kapitalist sənayesinin inkişafına mane olan əsas səbəb isə ölkə əhalisinin əksər hissəsini təşkil edən kəndlilərin təhkimli vəziyyətdə qalması və bunun nəticəsində azad işçi qüvvəsinin çatışmaması idi. Digər tərəfdən, sənayenin inkişafı üçün külli miqdarda pul - kapital lazım gəlirdi. Rusiya isə dövlət səviyyəsində sənayeyə pul qoymağa hazır

deyildi. Buna görə də xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına şərait yaratmaq tələb olunurdu. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin siyasi quruluşunu dəyişmədən ictimai quruluşda müəyyən islahatlar aparmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmaq istəyirdilər. İslahatlar başlayır.

1861-ci ildə çar II Aleksandr (1855-1881) *"Təhkimçilik hüququnun ləğv olunması haqqında"* Əsasnaməni təsdiq etdikdən sonra Rusiyada islahatlar başlandı. Bu islahatlar, ilk növbədə, daxildə - ruslar yaşayan bölgələrdə aparılırdı. Lakin ölkənin ümumi yüksəlişinə nail olmaq, inkişaf edən sənayenin tələbatını ödəmək üçün hökumət bu prosesi müstəmləkələrdə də reallaşdırmağa məcbur idi. Amma bölgələrdə iş Rusiyada olduğundan daha gec və məhdud formada gedirdi.

1865-ci ildə *"Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında"* Əsasnamə ilə bəylərin kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hakimiyyəti hüququ ləğv edildi, seçkili orqan olan vahid Kənd İdarəsi yaradıldı. Bəylərin Kənd İdarəsinə müəyyən təsiri qalsa da, kəndlilər üzərində hakimiyyəti bu yolla xeyli azaldı. Əsasnamənin mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq, torpaqlar yenə də bəy və ağaların mülkiyyətində saxlanılır, vergilərin ümumi miqdarı dəyişməz qalırdı.

1870-ci il kəndli islahatı

Çar hökuməti Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsini bir neçə il gecikdirdi. Hökumət bunu iqtisadi şəraitin yetişmədiyi, azərbaycanlı kəndlilərin təhkimli olmadığı bəhanəsi ilə əsaslandırırdı. Azərbaycanda rəsmən təhkimçilik münasibətləri olmasa da, iltizama verilmiş sahələrdə kəndlilər icbari qaydada işlədilir, gördükləri iş üçün əməkhaqqı almırdılar. 1864-cü ildə neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kəndlilərinin, zəy zavodunda çalışan Zəylik kənd sakinlərinin, 1868-ci ildə isə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən kəndlilərin məcburi əməyi ləğv olundu.

Uzun sürən hazırlıq işlərindən sonra 1870-ci il 14 may tarixində "Kəndli islahatının keçirilməsi barədə" Əsasnamə imperator II Aleksandr tərəfindən təsdiq edildi. Azərbaycanda tətbiq olunan kəndli islahatının Rusiyada 1861-ci ildə başlanan islahatlardan[1] fərqli və mənfi cəhəti dövlət kəndlilərinə aid edilməməsi idi.

Əsasnamədə aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulurdu:

1.Kəndlilərin feodal asılılığından azad edilməsi;

2.Torpaqmülkiyyəti;

3. Vergi və mükəlləfiyyətlər.

İslahatın ən əsas cəhəti kəndlilərin feodal asılılığından azad olunması, yəni şəxsi azadlıq əldə etməsi idi. Artıq kəndlinin yaşadığı yerdən istədiyi vaxt köçüb getmək hüququ var idi.

Kəndlilərə 5 desyatindən çox olmayan torpaq payı verilirdi. Burada ən vacib yenilik kəndlinin öz pay torpağını satın alıb şəxsi mülkiyyətinə keçirmək hüququna sahib olması idi. Lakin Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq, azərbaycanlı kəndlilərin öz torpaqlarını satın almasına hökumət heç bir yardım göstərmədi. Digər tərəfdən, Azərbaycandakı torpaqların satınalma məbləği Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında olan qiymətdən bir neçə dəfə yüksək təyin edilmişdi.

Bakı quberniyasında sahibkar kəndlilərinin 1 desyatin torpaq üçün ödədikləri məbləğ Minsk quberniyasından 25 dəfə, Həştərxan quberniyasından 20 dəfə, Perm, Orenburq quberniyası kəndlilərinin ödədiyi məbləğdən 10 dəfə çox müəyyən edilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət daha pis idi. Burada kəndlilər Rusiya kəndliləri ilə müqayisədə 30-40 dəfə artıq satınalma məbləği ödəməli olurdular.

Ümumiyyətlə, "Əsasnamə" azərbaycanlı mülkədar-zadəganların mənafeyinə uyğun tərtib edilmişdi. Çar hökuməti islahatı elə keçirməyə çalışırdı ki, mülkədarlara zərər vurmasın, onların torpaqlardan əldə etdikləri ümumi gəlir isə azalmasın. Çar hökuməti siyasi hüquqlardan məhrum etdiyi azərbaycanlı zadəganlar arasında gəlirlərin zəifləməsi nəticəsində narazılıqların artmasını istəmirdi. Çarizm yalnız torpaq hüquqlarını tanımaqla öz tərəfinə çəkdiyi müsəlman zadəgan-mülkədarların kəndlərdə böyük nüfuza malik olduqlarını, lazım gələrsə, öz kəndlilərini mübarizəyə qaldıra biləcəklərini anlayır və bundan çəkinirdi.

1870-ci il islahatına görə, mülkədarlara torpaqlarının 1/3 hissəsini xüsusi mülkiyyətdə saxlamaq hüququ verilirdi. Həm də bu, münbit və əkinəyararlı torpaqlar olmalı idi. Bu hüquqdan istifadə edən mülkədarlar ən yaxşı əraziləri öz mülkiyyətlərində saxlayırdılar. İslahata əsasən, kəndlilərin əlində 5 desyatindən çox torpaq olduqda artıq hissələr mülkədarların xeyrinə kəsilib götürülürdü. Lakin Əsasnamədə ərazisi 5 desyatindən az olan kəndlilərə əlavə torpaqlar verilməsi nəzərdə tutulmurdu. Onların evləri, meyvə, üzüm bağları, əkin sahələri və biçənəkləri daimi istifadələrində saxlanılsa da, xüsusi mülkiyyətə çevrilmirdi. Bahalıq səbəbindən torpaqlarını satın ala bilməyən kəndlilər yenə də əvvəlki qaydada vergilər ödəməyə məcbur olurdular. Məhsul vergisi – *malcəhət* və *bəhrə* hər zamankı kimi əsas yeri tuturdu. Bəylərin və ağaların (mülkədarların) mülklərində malcəhətin həcmi məhsulun 1/10 hissəsinə bərabər idi. Biyar günlərinin və müxtəlif peşkəşlərin (hədiyyələrin) əvəzinə bəy torpaqlarında istər həyətyanı, istərsə əkin torpaqlarının hər desyatininə görə 30 qəpik, ağa "mülklərində" isə 15 qəpik məbləğində pul mükəlləfiyyəti tətbiq olunurdu.

İslahatdan sonra kəndlilər arasında aztorpaqlı və torpaqsız olanların sayı daha da artdı. Torpaqlarını satın ala bilməyən, amma kənddə qalmağa məcbur olanlar "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətə düşdülər. Rusiyada "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" münasibətlərə XIX əsrin 80-ci illərində son qoyulduğu halda azərbaycanlı kəndlilər 40 ildən çox bu vəziyyətdə qaldılar. Çar məmurları özləri etiraf edirdilər ki, kəndli islahatı imperiyanın heç bir ərazisində Azərbaycandakı kimi ağır və əzablı olmamışdır.

1870-ci il 14 may islahatı mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, burjua xarakteri daşıyırdı. İslahat kənddə mövcud olan vəziyyətin tədricən kapitalist istehsalına keçməsinə şərait yaratdı. İslahatdan sonra kənddə təbəqələşmə gücləndi. Ağır şərtlərə baxmayaraq, ortabab kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bildilər, sonra da tədricən varlı kəndlilərə – qolçomaqlara çevrildilər. Aztorpaqlı kəndlilər mülkədarların və qolçomaqların təsərrüfatlarında muzdur – muzdlu işçi kimi

çalışmaq məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, kəndlərdə də kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı.

Sahibkar kəndliləri yalnız çar hökumətinin 1912–1913-cü illərdə verdiyi "Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi satın alınması haqqında" qanuna görə "müvəqqəti mükəlləfiyyətli" vəziyyətindən azad oldular. 1912-ci il qanununa əsasən, dövlət torpağın pulunu kəndlilərin əvəzinə mülkədarlara birdəfəlik ödəyirdi. Kəndlilər isə 20 il ərzində bu pulu dövlət xəzinəsinə qaytarmalı idilər. 1912-ci il qanununun digər müsbət xüsusiyyəti əkinçilik üçün yararsız torpaqların kəndlilərin mülkiyyətinə pulsuz keçməsi, pay torpaqlarında salınmış bağ yerlərinə görə pul ödənilməməsi idi. Ən başlıcası isə, bu qanunla kəndlilər torpaq mülkiyyətçisinə çevrilirdilər.

Məhkəmə və şəhər islahatı. 1866-cı il məhkəmə və 1878-ci il şəhər islahatı *("Şəhər özünüida- rəsi" haqqında Əsasnamə)* burjua islahatları arasında daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Əvvəlcə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında keçirilən bu islahatlar formalaşmaqda olan burjua təbəqəsinin cəmiyyət həyatının idarə olunmasında iştirakına şərait yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu, monarxiya və zadəganların mütləq hakim mövqe tutduğu ölkədə burjua-demokratik cəmiyyəti yaratmaq yolunda atılmış ilk addım oldu. Lakin hakim mövqeyini itirmək istəməyən mürtəce zadəganların müqaviməti sayəsində məhkəmə islahatı nəzərdə tutulduğundan məhdud və yarımçıq keçirildi. Müstəmləkə vəziyyətində olan Cənubi Qafqazda isə daha məhdud qaydada tətbiq edildi. Cənubi Qafqazda bütün zümrələrin nümayəndələrindən təşkil edilən andlı iclasçılar məhkəməsi yaradılmadı. Çünki Rusiyanın hakim dairələri yerli əhalinin məhkəmədə, cüzi də olsa, iştirakına imkan vermək istəmirdi.

Azərbaycanda hakimlər Qafqaz canişini tərəfindən ruslardan və ya xristian dininə mənsub digər xalqların nümayəndələrindən təyin edilirdilər. Məhkəmə işləri yalnız rus dilində aparılırdı. Proses iştirakçıları bir-birini başa düşmədiyi üçün tərcüməçi vasitəsilə danışmağa məcbur olurdular. Məhkəmə hakimləri yerli əhalinin əsrlər boyu formalaşmış adət-ənənələrini qətiyyən nəzərə almır, şahid

ifadələrini dinləmək istəmir, ancaq yazılı sənədlər tələb edirdilər. Əhalinin, xüsusən kəndlilərin savadsızlığı şəraitində isə belə sənədlər, adətən, olmurdu.

Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, müxtəlif təbəqələrdən olanlar üçün ümumi məhkəmənin yaradılması, məhkəmə iclaslarının açıq keçirilməsi, vəkillərin iştirakına icazə verilməsi islahatın mütərəqqi tərəfi idi. Yerli əhalinin məhkəmə hakimi olmasına icazə verilmədiyindən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya universitetlərində hüquq fakültəsində təhsil almış azərbaycanlılar vəkil kimi çıxış edirdilər. Onların arasında *Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski* daha məşhur idi. Qafqazın müxtəlif bölgələrində yaşayan adamlar bu vəkillərin məhkəmədə etdikləri çıxışları dinləmək üçün Bakıya gəlirdilər. Adları çəkilən şəxslər, əsasən, haqsızlığa məruz qalan, böhtan və şərlə üzləşən müsəlmanları müdafiə edir və çox zaman məhkəmə proseslərində onları təmizə çıxarmağa nail olurdular.

XIX əsrin ikinci yarısında kəndli çıxışlarının artmasına cavab olaraq çar hökuməti məhkəmə və inzibati polis zülmünü daha da gücləndirdi. Bundan sonra kəndlilərin çar məmurlarının və mülkədarların həyatına və mülkiyyətinə zərər vurmaları ilə bağlı cinayət işləri hərbi-dairə məhkəmələrinə verildi. Burada isə ölüm cəzası adi hala çevrilmişdi.

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, şəhər əhalisinin sürətli artımı, xüsusilə sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilən şəhərlərdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, tacir və sənayeçilərin ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək tələbləri Rusiya hakim dairələrini şəhər islahatı keçirməyə vadar edirdi. Rusiyada 1870-ci ildə hazırlanan "Şəhər özünüidarəsi haqqında" Əsasnamə – şəhər islahatı Azərbaycanda xeyli gec – 1878-ci ildə və daha məhdud formada, özü də yalnız Bakıda tətbiq olundu. İslahata qədər şəhərlərin idarə olunması, şəhər təsərrüfatı polis idarələrinin əlində cəmləşmişdi. Əsasnaməyə görə, Şəhər Duması (şəhər bələdiyyəsi) seçkilər əsasında yaranırdı.Seçkilərdə 25 yaşına çatmış, şəhər vergilərini ödəyən, dövlətin müəyyən etdiyi əmlaka malik olan kişilər iştirak edə bilərdilər. Milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti burada da özünü göstərdi. Şəhər Dumasına seçilənlərin yalnız 50 faizi müsəlman ola bilərdi. Şəhər Dumasının icraedici orqanı olan Şəhər İdarəsinin

başçısı da yalnız ruslardan seçilməli idi. İdarənin tərkibi qubernator tərəfindən təsdiq olunurdu. Şəhər Dumasının səlahiyyətlərinə, əsasən, abadlıq işləri, yanğınla mübarizə, şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi, xalq təhsili və səhiyyə məsələləri daxil idi. Müstəmləkəçi ruhuna baxmayaraq, şəhər özünüidarə orqanının mövcudluğu abadlaşdırma, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafında müsbət rol oynamışdır. Seçkili idarəetmə orqanının yaradılması bu vaxta qədər idarəçilik işlərindən kənar edilmiş yerli əhaliyə seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi mütərəqqi addım idi. Milli burjuaziyanın təmsilçiləri olan *Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev,* görkəmli ictimai xadim və maarifçi *Həsən bəy Zərdabi* bir neçə dəfə Şəhər Dumasına üzv seçilmiş və onun işində fəal iştirak etmişdilər. H.Z.Tağıyev öz xərci ilə şəhərdə yanğından mühafizə deposu düzəltdirmişdi. *H.Zərdabi* Dumada məktəb və tibb, həmçinin su təchizatı komissiyalarının üzvü olmuş, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində təlim keçilməsi, ümumi icbari təhsilin tətbiqi ilə bağlı tələblərlə çıxış etmişdir.

İslahatların nəticəsi

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Cənubi Qafqazda keçirdiyi islahatlar məhdud cəhətlərinə, müstəmləkə xüsusiyyətinə baxmayaraq, mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, kapitalist sənayesinin inkişafına təkan verildi. Sənayedə və kənd təsərrüfatında gedən proseslər kapitalist cəmiyyətinə xas olan sosial təbəqələri – fəhlə sinfini, milli burjuaziyanı formalaşdırdı. Ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafı mədəniyyətin bütün sahələrində – təhsil, elm, incəsənət və memarlıqda yüksəlişə səbəb oldu. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Avropa təhsilli yeni ziyalı nəsli meydana gəldi. Məhz bu ziyalılar xalqın maariflənməsində, milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadılar. Yeni ziyalı nəsli və milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri milli azadlıq hərəkatının önündə gedərək xalqı müstəqil dövlətçiliyin yaradılmasına səfərbər etdilər.

Kənd təsərrüfatının inkişafı

Kəndli islahatından sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər başladı. Torpağın açıq alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmənin sürətlənməsi ilə Azərbaycan kəndində yeni münasibətlər formalaşdı. Kapitalizm tədricən kənd təsərrüfatının bütün sahələrinə daxil olmaqda idi. İslahatdan sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahələri yenə də əkinçilik və maldarlıq idi. Əkinəyararlı torpaqların əksər hissəsində taxıl (dənli bitkilər) əkilirdi. Taxıl məhsullarının istehsalına görə daha çox Yelizavetpol quberniyası fərqlənirdi. XX əsrin əvvəllərində əmtəəlik taxılın çox hissəsi qolçomaq təsərrüfatlarının payına düşürdü.

Maldarlıq da ənənəvi sahələrdən biri kimi fərqlənirdi. Bu sahədə əsas yeri köçmə-yaylaq maldarlığı tuturdu. Qoyunçuluq daha geniş yayılmışdı. Bu dövrdə yuna tələbat artdığı üçün zərif yunlu qoyun cinslərinin saxlanılmasına üstünlük verilirdi.

Kənd təsərrüfatında əsas yenilik texniki bitkilərin (pambıq, tütün və s.) becərilməsinin artması idi. Bu bitkilərin əkilməsinin genişlənməsi onlara tələbatın çoxalması və bu sahədə sənaye müəssisələrinin yaranması ilə bağlı idi. Rusiyada toxuculuq sənayesinin inkişafı pambığa ehtiyacı artırmışdı. Tütün becərilməsi XIX əsrin ortalarından genişlənmişdi. Əvvəllər yerli tütün növləri əkilsə də, sonradan Osmanlı dövlətindən gətirilən Trabzon, Samsun növlərinə üstünlük verilirdi. Tütün plantasiyalarının əsas hissəsi Zaqatala dairəsində, Şəki və Quba qəzalarında cəmləşmişdi.

XIX əsrin sonlarında kəndli çıxışlarının artması, qaçaq hərəkatının güclənməsi Rusiya hökumətini dövlət kəndliləri üçün də islahat keçirməyə məcbur etdi. *1900-cü il mayın 1-də* çar hökuməti *"Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında"* qanun verdi. Bu qanuna görə, dövlət kəndliləri icma torpaqlarından nəsli istifadə hüququ alırdılar. 1870-ci il islahatında olduğu kimi, bu qanunda da torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə birbaşa keçmirdi. Bu qanuna

əlavə edilən *1903-cü il Əsasnamə*sinə görə, kəndlilərin nəsli istifadəsinə verilən torpaqların dəqiq sahələri müəyyən edilirdi. Əsasnamədə kəndlilərə əlavə torpaq paylarının verilməsi, çəmən, otlaq və meşələrdən pay ayrılması yenilik idi. Lakin qanunun tətbiqindən sonra kəndlilərin vəziyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşdi. Çünki əkinə yararlı olmayan torpaqların pay torpaqlarına əlavə edilməsi nəticəsində vergi artırıldı. 1912-ci ildə verilən *"Torpaqların məcburi satın alınması qanunu"* yenə də dövlət kəndlilərinə aid edilmədi. Rusiya imperiyası dağılana qədər dövlət kəndliləri xüsusi torpaq mülkiyyətçisi ola bilmədilər.1913-cü ildə qanun 1870-ci il islahatının keçirilmədiyi Zaqatala dairəsinin kəndlilərinə də şamil edildi. 1912–1913-cü illərin aqrar qanunları kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. Azərbaycan kəndlərində sosial təbəqələşmə dərinləşdi və kapitalist münasibətləri gücləndi.

Sənayenin inkişafı. Neft sənayesi. XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanda feodal-asılı münasibətlərlə yanaşı, Rusiyanın müəyyən sahələrdə yaratdığı iltizam sistemi, məcburi əməyin tətbiq edilməsi də kapitalist münasibətlərinin inkişafına mane olurdu. 1872-ci ildə hökumət neft sənayesində *iltizam sistemini* ləğv etdi. Bundan sonra neft yataqlarının hərrac yolu ilə satışa çıxarılması bu sahənin böyük sürətlə inkişaf etməsi ilə nəticələndi.

Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafının əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

1. **XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Rusiyada və dünyada neftdən sənaye miqyasında istifadə olunması;**

2 **Azərabycanda ucuz işçi qüvvəsinin çoxluğu;**

3. **Neft ehtiyatlarının bolluğu, Azərbaycan neftinin yüksək keyfiyyətli olması;**
4. **Rusiyanın özündə neft yataqlarının aşkar edilməməsi.**

Sənayenin digər sahələri

Azərbaycanda sənayenin inkişafı XIX əsrin 60-cı illərindən başladı. Bu dövrdən etibarən muzdlu əməyə əsaslanan, buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmiş fabrik-zavod istehsalı yarandı. İlk vaxtlarda müxtəlif sahələrə kapital yatırıb müəssisə açanlar rus və xarici kapitalistlər idi. 1861-ci ildə rus kapitalistləri Şəkidə ipək fabriki yaratdılar. Bu fabrik Avropada ipəkçilik sahəsində ən böyük müəssisə hesab edilirdi. 1865-ci ildə Gədəbəydə alman kapitalistlərinin *"Simens qardaşları"* şirkətinə məxsus iri misəritmə zavodu fəaliyyətə başladı. Alman texnikası əsasında yaradılmış bu zavod həmin dövrdə Rusiyada ən böyük müəssisə sayılırdı. "Simenslər" 1883-cü ildə daha bir müəssisə – Qalakənd misəritmə-missaflaşdırma zavodu açdı. Həmin zavod Rusiya imperiyasında misi saflaşdıran ilk müəssisə oldu. XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlardan sonra azərbaycanlı sahibkarların da sənaye istehsalında fəaliyyəti gücləndi. Onlar daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan yüngül və yeyinti sənayesinə üstünlük verirdilər. Yüngül sənaye, əsasən, ölkənin şimal-qərb – Şəki-Zaqatala, cənub-qərb – Qaradağ-Naxçıvan ərazilərində yayılmışdı. Burada ipək emalı sahəsində kapitalist sənaye istehsalı daha erkən başlamışdı. Sahibkar Qasım Babayevin Şəkidə açdığı fabrikdə istehsal olunan ipək beynəlxalq sərgilərdə dəfələrlə qızıl medala layiq görülmüşdür. İpəkçiliyin mərkəzi Şəki olsa da, 1880–90-cı illərdə Şuşa, Cəbrayıl və Naxçıvan qəzalarında da ipək emalı müəssisələri yarandı. Bu qəzalardakı müəssisələr azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi.

Pambığın sənaye əhəmiyyətli məhsula çevrilməsi Azərbaycanda bu sahədə emal müəssisələrinin formalaşmasına təkan verdi. İlk pambıqtəmizləmə zavodu Naxçıvanda işə salındı. Çar hökuməti Azərbaycanda xammalı hazır məhsula çevirə biləcək müəssisələrin yaradılmasına icazə vermirdi. Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliliyi aradan götürə bilən ilk sahibkar H.Z.Tağıyev idi. O, böyük çətinliklə Rusiya hökumətinin müqavimətini qırıb 1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu.

Xüsusi layihə əsasında yaradılmış bu müəssisədə fəhlələr pulsuz evlə təmin edilirdilər. Bundan əlavə, onlar üçün xəstəxana və məktəb də tikilmişdi.

Sənayenin inkişafı ilə nəqliyyat və rabitə vasitələri də yeniləndi. 1883-cü ildə Bakı–Tiflis, 1900-cü ildə Biləcəri (Bakı) – Petrovsk (Mahaçqala) dəmir yollarının çəkilməsi ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, ölkə daxilində dəmir yolu üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərin inkişafına gətirib çıxardı. Neft sənayesinin sürətli inkişafı Bakı şəhərini Xəzər dənizində ən böyük liman şəhərinə çevirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində teleqraf xətlərinin çəkilməsinə başlandı. Cənubi Qafqazın mühüm şəhərləri – Bakı, Tiflis, Naxçıvan, İrəvan və Gəncə arasında teleqraf əlaqəsi quruldu. Bakıda 1886-cı ildə ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası istifadəyə verildi.

Zaqatala üsyanı

Çar hökumətinin qərarı ilə Cənubi Qafqazda təhkimçilik, ilk növbədə, Gürcüstanda ləğv olunmağa başladı. Lakin hökumətin qeyri-mütəşəkkil addımları Azərbaycanda fərqli reaksiyalara və ziddiyyətlərə gətirib çıxardı. Belə narazılıqlardan biri 1863-cü ildə Zaqatalada meydana çıxdı. İslahatlara qədər müstəmləkəçilər Car-Balakəndə və Zaqatalada özünəməxsus siyasət aparırdılar. Bu siyasətin məqsədi bölgəni istədikləri kimi idarə etməkdən ibarət idi. Çar hökuməti 1863-cü ildə Gürcüstanda kəndli islahatının keçirilməsi qərarını verdikdən sonra Zaqatala dairəsinin kəndliləri arasında da eyni istiqamətli fəaliyyətin aparılacağını planlaşdırmışdı. Bu məqsədlə bölgəyə gələn hökumət komissiyasının qərarına əsasən, ingiloylar və muğallar gəlirlərinin on qatı həcmində birdəfəlik vəsait verməklə keşkəl[1] sahiblərinin asılılığından azad ola bilərdilər. Torpaq sahiblərinin əsas gəlir mənbəyinin əllərindən alınmasına yönələn bu qərar carlıların narazılığına səbəb oldu. Çar hökumətinin işğal etdiyi xalqların mənəviyyatına toxunması adi hal idi. Ruslar Zaqatalada xristianlaşdırma siyasəti aparırdılar. 1862-ci ildə Balakəndə kadet korpusunun məzunlarından biri, xristianlığı qəbul etmiş Aleksandr Qalacovun kilsə tikdirməsi 1863-cü ilin iyununda Hacı Murtuzun rəhbərliyi ilə Zaqatala üsyanının başlanmasına bəhanə oldu. Balakənli Bürcəli və carlı Molla Zəngi onun ən yaxın köməkçilərinə çevrildilər.

Üsyanda, demək olar ki, əhalinin bütün zümrələri iştirak edirdilər. Bu hərəkata kəndlilərlə bərabər, keşkəl sahibləri, ruhanilər, yerli imtiyazlı şəxslər də qoşulmuşdular. Lakin Zaqatala qalasını ələ keçirmək istəyən üsyançılar məğlub oldular.Üsyanın məğlubolma səbəbləri onun lokal[2] xarakter daşıması və qeyri-mütəşəkkilliyi idi. Üsyan rəhbərləri qarşıya qoyduqları məqsədləri planlı şəkildə həyata keçirmirdilər. Həmçinin rusların hərbi üstünlüyü də nəzərə alınmamışdı. Lakin üsyandan sonra çar hökuməti 1913-cü ilə qədər bu islahatı Zaqatala dairəsində keçirməkdən çəkindi.

"Xalq intiqamçıları"

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda aparılan kəndli islahatı gözlənilən nəticəni vermədi. Kənd əhalisi əvvəlki kimi mülkədarlara və dövlətə vergi verməkdə davam edirdi. Bundan başqa, islahatlar kənddə sosial təbəqələşməni də gücləndirmişdi. Kənd əhalisi bir tərəfdən yoxsul, torpaqsız və işsiz kütləyə, digər tərəfdən isə məhz bu kəndlilərin hesabına varlanmış qolçomaq təbəqəsinə bölünürdü. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdən etibarən kənd əhalisi arasında sosial narazılıqlar artmağa başladı.

XIX əsrin sonlarında çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı narazılıq ən yüksək həddə catdı. Kəndlilər vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmir, bəy və ağaların evlərinə hücum edirdilər.Azərbaycanın bu dövr tarixində qaçaq hərəkatı mühüm yer tutur. Dağlara, gözdən uzaq yerlərə çəkilərək hüquq-mühafizə orqanlarından gizlənənlərə el arasında "qaçaq" deyirdilər. Bir tərəfdən Rusiyanın milli müstəmləkəçilik siyasəti, digər tərəfdən yerli istismarçıların feodal zülmü qaçaqları "xalq intiqamçıları"na çevirmişdi.

Qaçaqlar xalqın mənafeyini qorumaqla əsl azadlıq mübarizəsi aparırdılar. Ona görə də xalq insanların ümid yerinə çevrilmiş Qaçaq Nəbi, Dəli Alı, Qaçaq Kərəm kimi qaçaq-qəhrəmanlara nəğmələr, dastanlar qoşur, onları vəsf edirdi. Lakin qaçaq hərəkatı kortəbii xarakter daşıyırdı, mütəşəkkil deyildi və bütün kəndliləri əhatə edə bilmirdi. Buna baxmayaraq, qaçaqçılıq hərəkatı Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə, milli əsarətə, istismara və çarizmə qarşı müqavimət imkanlarını daha aydın nümayiş etdirirdi.

Fəhlə hərəkatı

Çar hökumətinin keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın iri şəhərlərində sənaye müəssisələrinin sayını artırır, kənddə gedən sosial təbəqələşmə var-yoxdan çıxmış kəndliləri bir qarın çörək dalınca fabrik və zavodlara istiqamətləndirirdi. Azərbaycanın fəhlə sinfi məhz bu cür formalaşırdı. Sənaye müəssisələrinin çoxalması Rusiyanın ətraf bölgələrindən, hətta xarici ölkələrdən belə fəhlə axınını sürətləndirirdi. Bakı tədricən çoxmillətli şəhərə çevrilirdi.

Fəhlələrin vəziyyəti olduqca acınacaqlı idi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Bakıda, Nuxada, Gədəbəydə iqtisadi tələblərlə çıxış edən fəhlə narazılıqları, tətillər artdı. 1895-ci ildə Bakıda tütün fabrikinin fəhlələri Azərbaycan tarixində ilk mütəşəkkil tətil keçirdilər. Bakıda başlamış tətil hərəkatı şəhərdə hərbi vəziyyətin elan olunmasi ilə nəticələndi. Yalnız bundan sonra müəssisə rəhbərləri yeniyetmə fəhlələrin maaşını artırmağa razılıq verdilər.

Mövzu 6. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində

XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən iqtisadi böhran Azərbaycanda da öz əksini tapdı. Bu onsuz da ağır olan fəhlə həyatına böyük zərbə idi. Bir çox müəssisənin bağlanması minlərlə insanın işsiz qalmasına səbəb oldu.

1902-ci ilin aprelində Bakıda fəhlələrin ilk açıq siyasi nümayişi keçirildi. 1903-cü il Bibiheybətdən başlayan tətil bütün Bakını əhatə etdi. Fəhlələr "fəhlə hökuməti" adını daşıyan tətil komitəsi yaratdılar. Bu komitə sahibkarlara təqdim edilən tələbnamə hazırladılar. Onların tələbləri, qismən də olsa, yerinə yetirildi. 1904- cü il dekabrın 13-də Balaxanı neft mədənlərində başlayan və tezliklə digər müəssisələri də əhatə edən daha böyük tətil dekabrın 30-da sahibkarlarla fəhlələr arasında müştərək müqavilənin bağlanması ilə bitdi. "Mazut konstitusiyası" adlanan müqavilədə sahibkarlar fəhlələrin bütün tələblərini qəbul etdilər.

I Rus inqilabı və Azərbaycan

1905-ci il yanvarın 9-da Rusiyada baş verən "Qanlı bazar günü" ilə 1905–1907-ci illəri əhatə edən burjua-demokratik inqilabı başladı. Onun təsiri Bakıda da özünü göstərdi. Həmin ilin yayında ümumi tətil təşkil edildi, Tətil komitəsi yaradıldı. Lakin tətilçilərə qarşı qoşun yeridildi, fəal üzvlər həbs olundu. Çar hökuməti Azərbaycanda milli qırğın siyasətinə də əl atdı. Payız aylarında Azərbaycanın digər bölgələrində və müəssisələrində də mütəşəkkil tətillər keçirilməyə başlandı. Hər yerdə fəhlə komissiyaları yaradıldı. 1905-ci ilin noyabrında mədən və zavodlardan seçilmiş fəhlə nümayəndələr Azərbaycanda inqilabi hərəkatı idarə etmək üçün Bakı Fəhlə Deputatları Sovetini (Şurasını) təşkil etdilər. Lakin onun fəaliyyəti qubernatorun əmri ilə 1906-cı ilin fevralında dayandırıldı. Təşkilat dağıdıldı, fəal üzvləri isə həbs olundu.

Milli demokratik hərəkat

İnqilabi hərəkatın güclənməsi qabaqcıl ziyalıların və mütərəqqi burjuaziyanın təfəkküründə milli təəssübkeşlik hislərini artırmışdı. Bu şəxslərin əksəriyyəti Avropada və Rusiyanın elm ocaqlarında təhsil almış, qabaqcıl ideyalarla yaxından tanış olmuşdular.

Onlarınarasında H.Zərdabini,Ə.Topçubaşovu,M.Ə.Rəsulzadəni, Ə. Hüseynzadəni, Ü.Hacıbəylini, F.Köçərlini, M.S.Ordubadini, C. Məmmədquluzadəni və digər maarifçi-demokratları göstərmək olar. "Milliyyət və hürriyyət", "məşrutə və müsavat" ideyaları bu ziyalıların əsas məramına çevrilmişdi. Onların əksəriyyəti öz düşüncələrində və çıxışlarında təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının qabaqcıl ideyalarını ifadə edirdilər.

Milli demokratların fəaliyyətində milli burjuaziyanın dəstəyi də böyük əhəmiyyət daşıyırdı. H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və M.Muxtarov kimi sahibkarların maliyyə vəsaitləri demokratik ziyalıların fəaliyyətini daha da genişləndirmək üçün şərait yaradırdı. 1905–1906-cı illərdə məhz onların təşəbbüsü ilə xeyriyyə cəmiyyətləri formalaşdırıldı. "Nəşri-maarif", "Nicat" cəmiyyətlərinin milli şüurun inkişafında rolu böyük idi. Tezliklə Azərbaycanda bir sıra siyasi partiyaların və təşkilatların yaranması prosesi başladı. Onların məqsədi xalqın faciələrinə biganə

qalmayan qabaqcıl fikirli insanları birgə mübarizəyə səsləmək idi. 1903-cü ildə yaradılan Müsəlman Gənclik Təşkilatının təşəbbüskarı M.Ə.Rəsulzadə idi. 1904-cü ildə M.Mövsümovun və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulmuş "Hümmət" təşkilatının sonrakı fəaliyyəti Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının məqsədlərinə xidmətlə bağlı olsa da, öz ətrafında çox sayda qabaqcıl insan toplaya bilmişdi. 1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Müsəlmanların II Qurultayı keçirildi. Qurultay Rusiyada yaşayan türkləri rus imperiyasına qarşı vahid cəbhədə birləşdirmək qərarını verdi. Həmin ilin avqustunda Nijni-Novqorodda III Qurultay təşkil olundu. Burada da Rusiya Müsəlman İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin yaradılması və Bakıda fəaliyyət göstərməli olduğu barədə qərar qəbul edildi. Yeni tipli məktəblərin, təhsil ocaqlarının açılması istiqamətində işlərin aparılması qərara alındı. 1907-ci ilin fevralında II Duma öz işinə başladı. Bu Dumaya Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov seçilmişdilər. Amma onun da ömrü uzun olmadı. Həmin ildə keçirilən III Dövlət Dumasına isə çar hökumətinin qoyduğu məhdudiyyətlərə görə yalnız bir azərbaycanlı – Xəlil bəy Xasməmmədov seçilə bildi. Duma 1912-ci ilədək fəaliyyətdə oldu. III Dövlət Duması Rusiyada yaşayan müsəlmanlara və türklərə qarşı qəbul etdiyi mürtəce qərarları ilə daha çox yadda qaldı. Təsadüfi deyil ki, sonrakı IV Dumada çoxmilyonlu Rusiya türklərindən yalnız 7 nəfər deputat seçilə bilmişdi.

1912-ci ilin dekabrından 1917-ci ilədək fəaliyyətdə olmuş Rusiya imperiyasının sonuncu IV Dövlət Dumasına seçkilərə isə Azərbaycandan yalnız bir deputat qatıla bilmişdi. Bu, Məmmədyusif Cəfərov idi.

Rusiya imperiyası azərbaycanlı deputatları Dumalardan uzaqlaşdırmağa çalışsa da, xalq artıq özünün yeni oyanış dövrünü keçirdi. Bu oyanış azadlıq hərəkatı dalğası ilə sonralar müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına yol açacaqdı.

Milli qırğının başlanması. Bakı hadisələri

Milli zəmində baş verəcək münaqişələrin əsasını çar hökuməti hələ XIX əsrin əvvəllərində qoymuşdu. Ayrı-ayrı illərdə Azərbaycana kütləvi şəkildə erməni, rus,

alman ailələri köçürülmüş, yerli kəndlilərin bərəkətli torpaqlarında yerləşdirilmiş, onlara müəyyən imtiyazlar verilmişdi. Yerli əhali ilə müqayisədə bu ailələrə qarşı əksər hallarda milli, dini ayrı-seçkilik edilir və "parçala, hökmranlıq et" siyəsəti yürüdülürdü.

Bakı çoxmillətli sənaye şəhərinə çevrilmişdi. Erməni fəhlələr iş tapmaq üçün buraya gəlir, hətta sahibkarlıqla belə məşğul olurdular. 1905-ci ilin əvvəllərində Bakıda milli qırğın həyata keçirmək üçün çar hökuməti xüsusi plan hazırladı. Bu planın reallaşdırılması isə qubernator M.Nakaşidzeyə tapşırıldı. Bu dövrdə ermənilərin "Daşnaksutyun" partiyası daha çox fəallıq göstərirdi. 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış "Daşnaksutyun" partiyası türkləri erməni xalqının əzəli düşməni kimi qələmə verir, iki xalqı bir-birinə qarşı qoyurdu. Qırğınların təşkil olunmasında "Daşnaksutyun"un böyük rolu olmuşdur.

1905-ci ilin əvvəllərində daşnaklar Bakıda yaşayan millətlər arasında müsəlmanların vəhşi olduqlarını iddia edən təbliğatlar aparır, qızışdırıcı hərəkətlərə yol verirdilər. Hamı dəhşətli bir hadisənin baş verəcəyini duyurdu. Fevralın 2-də bir neçə nəfər azərbaycanlı bir-birinin ardınca milli zəmində qətlə yetirildi. Mühafizə orqanlarının hadisəyə göz yumması isə azərbaycanlıların silaha əl atmasına şərait yaratmaq üçün qızışdırıcı planın bir hissəsi idi. Beləliklə, fevralın 6-da qırğın başladı və Bakıda ayın 9-dək davam etdi. Hökumət nümayəndələri tərəfindən silahlandırılmış daşnaklar yüzlərlə azərbaycanlının qətlinə bais oldular. Evləri qarət edildi, talanlar törədildi. Qubernator qırğının qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədi. Qətliamın dövlət tərəfindən planlı şəkildə həyata keçirildiyinə şübhə qalmamışdı. Çünki hüquq-mühafizə orqanları heç bir şey etmədən hadisələrin gedişatını müşahidə edir, lazım gəldikdə, tərəflərin silahlanmasına şərait yaradırdılar.

Bölgələrdə kütləvi qırğınların törədilməsi

Tezliklə qırğın Azərbaycanın başqa bölgələrinə də yayıldı. 1883-cü ildə ləğv edilmiş Qafqaz canişinliyi 1905-ci il fevral ayının 29-da knyaz Vorontsov-Daşkovun başçılığı ilə yenidən bərpa edildi. May ayında erməni dəstələri İrəvanda

qırğın törətmək qərarına gəldilər. Bu şəhərin əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Ermənilər İrəvanda və onun ətraf bölgələrində yaşayan azərbaycanlıları yurdlarından məhrum etmək istəyirdilər. Azərbaycanlıların rəşadətlə vuruşması və öz torpaqlarını cəsarətlə müdafiə etməsi nəticəsində ermənilərin planları puç oldu. Bir neçə aydan sonra onlar Naxçıvanda və Zəngəzurda da vəhşiliklər törətdilər. Bu hərəkətlər soyqırımı xarakteri daşıyırdı. Naxçıvanın Cəhri kəndində bir ailənin tamamilə məhv edilməsi, kəndin yerlə yeksan olunması başqa cür adlandırıla bilməzdi. Kütləvi qırğınlar törədən erməni dəstələri Cəbrayıl qəzasının kəndlərini talamağa başladı. Lakin azərbaycanlılar bu hücumların qarşısını ala bildilər. Belə ki ermənilər Veysəlli, Qacar, Şeyxməli, Çəmənli, Xırmancıq kəndlərində darmadağın edildilər.

Həmin ildə baş verən ən dəhşətli hadisələrdən biri Şuşada oldu. Tarixə Şuşa faciəsi adı ilə düşmüş və avqustun 8-də baş vermiş bu hadisə zamanı rus qarnizonuna arxalanan daşnak dəstələri Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gəlmiş 17 fəhləni xaincəsinə qətlə yetirdi. Azğınlaşmış ermənilərin hücumlarına qarşı azərbaycanlılar mərdliklə müqavimət göstərdilər. Bu, Azərbaycan xalqının ağır günlərdə bir olduğunun bariz nümunəsi idi. Azərbaycanın hər yerindən, xüsusən də Bakıdan döyüş yerlərinə ərzaq və pul yardımları göndərilir, döyüşçü dəstələr yığılırdı.Tanınmışsahibkarlar Z.Tağıyev,M.NağıyevvəC.Məmmədquluzadənin həy at yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir də yardım göstərənlər arasında idi. Heç nədən çəkinməyən Həmidə xanım döyüşlərin aparıldığı bölgələrə gedir, qırğına məruz qalan insanlara tibbi, maddi və ərzaq yardımları edirdi. Azərbaycan xalqının milli birliyi ermənilərin əsl məğlubiyyəti demək idi.

Azərbaycanlılarla tək bacara bilməyəcəyini dərk edən erməni quldurları rusların köməyinə ehtiyac duyurdular. Onlar Şuşada və ətraf kəndlərdə məruz qaldıqları məğlubiyyətdən sonra 1906-cı ilin əvvəllərində rüşvət müqabilində rus dəstələri ilə birləşdilər. Lakin bu da ermənilərin Şuşanı ələ keçirmək kimi məkrli planının reallaşmasına kömək etmədi. Bu döyüşlərdə Sultan bəy Sultanovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun başçılığı ilə şəhərə

daxil olan dəstələrin şücaəti nəticəsində birləşmiş erməni-kazak qüvvələri darmadağın edildi.

Göyçə mahalının kəndləri də daşnak quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalırdı. Həmin mahalın Daşkənd kəndinin sakini Məşədi Qasım kişi erməni quldurlarına qarşı mübarizədə ad qazanmışdı. Erməni-daşnak vəhşiliklərini öz gözləri ilə görən Məşədi Qasım, sonralar Laçınlı Sultan bəyin dəstəsinə qoşulmuş və Qarabağa erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında da yaxından iştirak etmişdi.

Ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq göstərərək həlak olanlardan biri də Novruz Kazım oğlu idi. Belə ki 1905-ci il mayın 31-də erməni quldur dəstələri İrəvanın Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum etmişdilər. Silahsız dinc əhali qonşu Mənkus kəndinə pənah aparmışdı. Lakin kəndin ağası əyalı ilə birlikdə şəhərə köçdüyündən kənddə yalnız Novruz Kazım oğlu adında bir qoca qalmışdı. Buna görə əhali bu kənddə də qala bilməyib qaçmağa məcbur oldu. Novruz Kazım oğlu isə öz yurd-yuvasını tərk etməyərək sursatı qurtarana qədər erməni quldur dəstəsi ilə döyüşdü. Bu qəhrəman qoca əsir götürüldü və bir erməni keşişi tərəfindən qətlə yetirildi.

Azərbaycan partiyaları və milli qırğın siyasətinə qiymət

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları və milli burjuaziya başa düşürdü ki, milli qırğın dövlətin planlı siyasətidir. Buna görə də xalq özü onun qarşısını almaq təşəbbüsü ilə çıxış etməyə başlamalıdır. Öz sosial statusundan asılı olmayaraq, bir çox könüllülər qırğınların törədildiyi bölgələrə getməkdən, əhaliyə maddi, ərzaq, tibbi və silah yardımı göstərməkdən çəkinmirdilər. Erməni hücumlarının gündən-günə artması, hökumətin isə onlara dəstək verməsi Azərbaycan ziyalılarının əməli fəaliyyətə keçməsinə səbəb oldu.

"Difai" ("Müdafiə") partiyası Ə.Ağayevin başçılığı ilə tezliklə vahid milli təşkilata çevrildi. Onun Gəncədə, Naxçıvanda, Şuşada, Ağdamda, hətta Qarsda və Vladiqafqazda belə şöbələri açıldı. Bu partiya öz məqsəd və məramlarını ifadə etmək üçün "İrşad" adlı qəzet çap etdirirdi. Bu mətbuat orqanı milli qırğının əsas mahiyyətini, erməni fitnəkarlığını və çar hökumətinin niyyətlərini açıq şəkildə

xalqa çatdırırdı. Təşkilat ermənilərə və onların havadarlarına Azərbaycan xalqının son damla qanına qədər mübarizə aparacağı xəbərdarlığını edirdi. Bakıda yaradılan "İttifaq" təşkilatı da əhalini erməni hücumlarından qorumaq üçün birliyə çağırırdı. Milli qırğın Azərbaycan xalqının yalnız özünə güvənməli olduğu məsələsini ortaya qoydu. Qırğın göstərdi ki, çarizmin məqsədi xalqın istismarına və alçaldılmasına yönəlib. Ona görə də millətin siyasi cəhətdən təşkilatlanması XX əsrin əvvəllərində ziyalıların qarşıya qoyduğu başlıca mərama çevrilmişdi.

Mövzu 7. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

1914-cü ilin iyununda bəşəriyyət tarixində o vaxta qədər misli görünməmiş müharibə I Dünya müharibəsi başladı.Müharibənin başlamasının əsas səbəbkarları Almaniya, İngiltərə, Fransa, Avstriya –Macarıstan və Rusiya idi. Lakin Dünyanı yenidən bölüşdürüb paylmağa can atan Almaniya müharibənin əsas səbəbkarı oldu. Müharibə Avstriya-Macarıstanın Serbiyaya hücumu ilə başladı. Serbiya ilə müqaviləsi olan Rusiya iyunun 19-da ümumi səfərbərlik keçirdi. Buna cavab olaraq Almaniya Rusiyaya müharibə elan etdi. Rusiyanın Antanta üzrə müttəfiqləri Fransa və İngiltərə Almaniyaya qarşı çıxdı. Müharibə tezliklə 38 ölkəni əhatə edərək Dünya müharibəsinə çevrildi. Qafqaz, ilk növbədə isə neft Azərbaycanı da Almaniyanın işğal planlarına daxil idi.Alman məmuru Rudolf Martin 1907-ci ildə nəşr etdirdiyi"Berlin-Bağdad" adlı kitabında almanların hakimiyyəti altında Bakı və bütün Qafqazı əhatə edəcək "Tiflis canişinliyi" yaradılması planını irəli sürmüşdü.

Müharibə ərəfəsində Almaniyadan Cənubi Qafqaza çoxlu kəşfiyyatçılar qrupu göndərilmişdi. Bu casuslar Almaniyanı Qafqazın və burada yaşayan xalqların müdafiəçisi kimi təqdim edirdilər.

Almaniyaya Cənubi Azərbaycanda da öz təsirini möhkəmləndirmək üçün, bu bölgənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alıb, nüfuzlu yerli dairələrlə sıx əlaqələr qurmağa çalışır və Rusiyanın buradakı mövqeyini zəiflətməyə çalışırdılar. Bu planların həyata keçirilməsində Almaniyanın hərbi müttəfiqi olmuş Türkiyəyə mühüm yer verilirdi. Müharibə ərəfəsində Almaniyanın nüfuzu Türkiyədə xeyli gücləndi. Hətta 1914-cü ilin əvvələrində alman genralı Sanders Türkiyə silahlı qüvvələrinə başçılıq etməyə başladı. Almaniya Qafqazı ələ keçirmək üçün Rusiyaya qarşı Türkiyədən istifadə etməyə çalışırdı. Özünün mənafeyi ilə bağlı planları olan Türkiyə müharibəyə qoşularaq ona cihad elan etdi və bütün dünya müsəlmanlarını köməyə çağırdı. Qafqaz, Orta Asiya, Krım və Volqaboyunun istilası Turan imperiyasının yaradılması üçün əsas idi.

Türkiyə Rusiya ilə müharibədə Qafqazdakı müsəlman xalqlarının köməyinə ümid bəsləyirdi. Lakin Türkiyə hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinə dair heç bir vəd vermir, onun gələcək Turan imperiyasının tərkibinə qatılmasını planlaşdırırdı.Türklərin bilavasitə vəzifəsi Qars və Sarıqamış istiqamətində rus qoşunlarını məğlub edərək Cənubi Qafqazı istila etmək idi. Lakin Sarıqamış istiqamətində türk qoşunları məğlub oldular. Türk qoşunları eyni zamanda Cənubi Azərbaycan ərazisinə girərək 1915- ci il yanvarın 1-də Təbrizi və Urmiyanı ələ keçirdilər. Lakin yanvarın sonunda rus qoşunları Türkiyəni bu yerlərdən çıxara bildi. I Dünya müharibəsinin başlanması Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbə-qələrində ziddiyətli əks-sədaya səbəb oldu. Cəmiyyətin yuxarı sosial təbəqələri burjuaziya, mülkədarlar və liberal ziyalılar Rusiyanı müdafiə edirdilər. Eyni za-manda Dövlət Dumasının müsəlman fraksiyası da çar hökumətini müdafiə edir, bütün müsəlmanları "Rusiyanın şöhrəti və bütövlüyünün" qorunmasına çağırırdı.

Mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları müharibə nəticəsində xalq üçün geniş azadlıqlar əldə ediləcəyinə ümid bəsləyirdilər. F.X.Xoyski bu münasibətlə deyirdi: "Bu müharibənin qalibi, kim olursa olsun, bu müharibədən çoxlu yaralarla və zəifləmiş şəkildə çıxacaq. Zəifləmiş və yaralanmamış bizlər isə xahiş yox, tələb edə

biləcəyik. Müstəqillik, bax bizim üçün lazım olan budur, özü də böyük dövlətlər müharibədən sonra nə qədər zəif olsalar, bizim üçün azadlıq o qədər yaxşı olacaq. Bu azadlıq bizim qüvvəmizdən, bizim neftimizdən doğacaq.Çünki biz dünyaya daha çox lazımıq, nəinki dünya bizə"M.Ə.Rəsulzadə də göstərirdi ki bu müharibə əzilən ölkələrin müstəqilliyini möhkəmləndirərək sülhlə bitəcək.

1914-1915-ci ilərdə türk inisarları, habelə azərbaycanlı mühacirlər antirus təbliğatı gücləndirsələr də, bütünlükdə Azərbaycan cəmiyyəti Rusiyanın qələbəsini dəstəkləyirdilər.Milyonçulardan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, H.Hacinski və başqaları bu müharibəyə çoxlu miqdarda ianələr verirdilər. Yerli burjuaziyanın təşəbbüsü ilə Bakı və digər şəhərlərdə əhalidən ianə toplayır və xeyriyyəçilik işləri davam etdirilirdi.

Çar hökuməti müsəlmanları orduya çağırmasa da, bir çox azərbaycanlılar könüllü surətdə hərbi xidmətə gedirdilər. Müharibədə 200 nəfərdən çox azərbaycanlı zabit vuruşmuşdu. Məşhur generallar S.Mehmandarov, Ə.Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski: bu müharibədə böyük şucaət göstərmişdilər. H.Naxçıvanskinin rəhbərlik etdiyi "Vəhşi Diviziya " ən iri müsəlman hərbi diviziyası idi. Şuşada təşkil olunmuş "Tatar süvari alatyı" bu diviziyanın tərkib hissəsi idi. Bu diviziyanın seçmə süvari alayları bütünlükdə azərbaycanlı və Dağıstanlı könüllülərindən ibarət idi.

1914-cü il Lodz əməliyyatında 21-ci piyada diviziyasının komandiri S.Mehmandarov xüsusuilə fərqlənirdi.O, rus qüvvələrini mühasirəyə almağa çalışan alman general Markezinin hərbi planlarını pozmuş və onlara güclü zərbə vurmuşdu. S.Mehmandarov müharibənin sonuna yaxın korpuslar qrupuna komandirlik etmişdi.

"Artilleriyanın allahı" adlandırılmış general-leytenant Ə.Şıxlinski rus ordusunda artilleriya işinin ən mahir ustası sayılırdı. Müharibənin ilk günlərindən Peterburqun artilleriya müdafiəsi ona tapşırılmışdı. 1915-ci ildə Ə.Şıxlınski Ali Baş Komandanlıq qərərgahında işləmiş, sonra Qərb cəbhəsinin artilleriya rəisi,

müharibənin sonuna yaxın isə 10-cu ordunun komandanı vəzifəsini tutmuşdu.Bir çox Azərbaycanlı zabitlər –polkovnik Talıb Vəkilov, rotmistr Teymur Novruzov, kapitan Tərlan Əliyarbəyov və başqaları döyüşlərdə göstərdikləri igidliklərə görə yüksək mükafat olan "Georgi xaçı" ilə təltif edilmişdilər.İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi poruçik Fərrux Qayıbov rus aviasiya qrupunun tərkibində Vilnodakı alman hərbi obyektlərinə hücumda iştirak etmişdi.Bir saat ərzində o, düşmənin 4 təyyarəsi ilə vuruşmuş, onlardan üçüncü vurub salmış, lakin özü də vurularaq qəhrəmancasına həlak olmuşdur.Müharibə dövründə Azərbaycanda fəaliyyət göstərərək partiya və siyasi təşkilatların da müharibəyə münasibətləri fərqlənirdi.

Bakıda fəaliyyət göstərən "Daşnaksütyun", "Qnçak" erməni partiyaları guya kı, ermənilərin həyatında yeni səhifə açmalı olan bu müharibədə erməni xalqının iştirakına tərəfdar çıxaraq onları mübarizəyə səsləyirdilər.Bakı menşeviklərinin mövqeyi xeyli ziddiyətli idi. Onlar müharibənin ilk günlərində vərəqələr çap edərək müharibəni pisləyirdilər. Eserlər də müharibəyə müxtəlif mövqelərdən yanaşırdılar.

Bu müharibədə yalnız bolşeviklər partiyası öz hökuməti əlehinə çıxaraq imperialist müharibəsini vətəndaş müharibəsinə çevirmək taktikasını irəli sürürdülər. Bolşeviklərin müharibə əlehinə fəaliyyəti zəhmətkeş kütlələr arasında narazılığı daha da artırırdı. Bu da Bakı və digər şəhərlərdə bir sıra tətillərin baş verməsinə səbəb oldu. Müharibə ölkənin iqtisadiyyatına güclü dağıdıcı təsir göstərmişdi. Cəbhəyanı bölgəyə çevrilmiş Azərbaycan sənayesi digər arxa rayonlara nisbətən müharibənin dağıdıcı təsirinə daha çox məruz qalmışdı. Müharibə əmtəə dövriyyəsinin, nəqliyyatın işini pozmuş, xammal və avadanlıq idxalını məhdudlaşdırılmışdı.Azərbaycan neft sənayesi müharibə illərində ciddi çətinliklərlə üzləşdi. Kəskin neft böhranı yaranmış oldu. Texniki vasitələrin çatışmazlığı, xaricdən neft ava-danlıqlarının alınmaması qazma işlərinin azalmasına, emal olunan məhsulların kəskin azalmasına səbəb oldu.

Məsələn müharibə illərində Bakı emal zavodlarında yüksək keyfiyyətli neft məhsulları 38,2 faizdən 23 faizə endi.Ümumi təsərrüfat dağınıqlığı Azərbaycan

iqtisadiyyatının digər sahələrində də dağ-mədən, ipəkçilikdə də özünü göstərdi. Gədəbəydə mis filizinin çıxarılması, əridilməsi sahəsində xeyli geriləmə özünü göstərdi.Tovuzdakı sement zavodu tamamilə bərbad hala düşmüşdü. Nuxa və Şuşanın ipəksarıma fabriklərinin yarıdan çoxu barama çatışmazlığı üzündən işləmirdi. Pambıq parça istehsalı xeyli azalmışdı. Balıqçılıq sənayesi tənəzzülə uğramışdı.Müharibə illərində Azərbaycan kənd təsərrüfatı da ciddi böhran keçirdi. Dənli və texniki bitkilər əkini kəskin surətdə azalmışdı. Bakı və Yelizavetpol quberniyasında taxıl əkini sahəsi 42 faizə qədər azalmışdı.

Təsərrüfat dağınıqlığı pambıqçılıqda hakim idi. Yenə yuxarıda göstərilən quberniyalarda pambıq istehsalı 3 dəfəyə qədər azalmışdı. Müharibə Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm yer tutan üzümçülüyü də bərbad hala salmışdı.Azərbaycanda üzüm yığımı 1913-cü ildə 5000 puddan çox olduğu halda, 1915-ci ildə 800 pud təşkil edərək 7 dəfə azalmışdı. Şərabçılıq və meyvəçilik təsərrüfatı da ciddi böhran keçirirdi.

Heyvandarlıq da ağır vəziyyətdə idi. Mal-qaranın sayı kəskin surətdə azalmışdı.Mal-qaranın, xüsusən də at, camış və öküzlərin hərbi məqsədlər üçün yığılması ilə əlaqədar olaraq, müharibənin birinci iki ilində iş heyvanlarının sayı təxminən 50 faiz azalmışdı.Cəbhəyə və xüsusən də arxa işlərinə səfərbərliklər kənd təsərrüfatını işçi qüvvəsindən xeyli dərəcədə məhrum edirdi. 1915-ci iliyunun 15-də verilən çar fərmanına görə azərbaycan kəndinin kişi əhalisinin 30 faizi arxa cəbhə işlərinə cəlb edilmişdi.Güclənməkdə olan təsərrüfat dağınıqlığının ən mühüm səbəblərindən biri nəqliyyatın böhran vəziyyətinə düşməsi idi. Qafqazı Avropa Rusiyası ilə bağlayan ən başlıca yol Vladiqafqaz dəmir yolu xətti idi. Lakin həmin dəmir yolu xətti texniki təhcizatın zəif olması üzündən Avropa ölkələrində olan dəmir yol xətlərində olduqca geri qalırdı. Qafqaz dəmir yolu bir xətli idi ki, bu da onun yükdaşıma qabiliyyətini xeyli məhdudlaşdırırdı.

Dəniz nəqliyyatında vəziyyət nisbətən yaxşı idi. Müharibə illərində teploxodlar, nefti boruları və digər gəmirlərin sayı nisbətən artmışdı.Nəqliyyat və təsərrüfat dağınıqlığı Azərbaycanda ərzaq təminatını xeyli kəskinləşdirmişdi.

Ərzaq böhranı, qaçqınlar axını və şəhərdə iri hərbi birləşmələrinin məskunlaşması üzündən daha da kəskinləşdi. Məsələn, Bakıya 1916-cı ildə lazım olan 750-min pud əvəzinə cəmi 321-min pud buğda və un gətirilmişdi. Müharibənin ilk günlərindən ərzaq məhsullarının qiymətləri hədsiz dərəcədə sürətlə artırdı. Çörəyin qiyməti 3 dəfədən çox artmışdı. Ərzaq çatışmazlığı Azərbaycanın qəzalarında qeyri adi dərəcədə dərinləşmişdi.Taxıl,ət, qənd, və digər ərzaq məhsulları kəskin şəkildə bahalaşdı.Qəzalarda çörək 7-8 dəfə bahalaşmışdı.

Müharibə əməklə kapital arasındakı ziddiyətləri daha da kəskinləşdirdi, zəhmətkeş kütlələrinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.Neft sənayesi fəhlələrinin həyat və iş şəraiti son dərəcədə çətinləşmişdi.Mədənlərdə iş günü 12-14 saatadək yüksəlmişdi.Müharibə zəhmətkeş kəndlilərinin yoxsullaşması və müflisləşməsinə gətirib çıxardı.Kənddə sosial təbəqələşmə prosesi daha da sürətləndi.

Zəhmətkeşlərin iqtisadi və siyasi vəziyyətlərinin kəskin surətdə pisləşməsi, onların tətil mübarizələrinin başlanmasına gətirib çıxardı.1915-ci ilin yayından Bakı tətil hərəkatında dönüş başlandı və indiyədək təkcə neft sənayesi işçilərinin iştirak etdikləri tətil hərəkatına digər sənaye müəssələri fəhlələri də qoşuldular.1916-cı ıil fevralın 14-16-da şəhərdə iri həyəcanlar baş verdi. Əksəriyyəti qadınlardan ibarət olan çox saylı kütlə alverçilərin üzərinə hücum edərək bazarları,mağazaları ərzaq ambarını dağıtmağa başladılar. Bu həyacanlarda şagirdlər də iştirak edirdilər. Hökumət bu həyəcanıları yatırmaq üşün Gəncə və başqa şəhərlərdən Bakıtya iri hərbi qüvvələr gətirdi.

1916-cı ildə Bakıda tətillərin sayı xeyli artaraq 94 aksiyaya çatmış, onlarda 13 min nəfərdən çox adam iştirak edtmişdi. Bu tətillərin təsiri ilə kapitalistlər fəhlələrə müəyyən güzəştlərə getsələr də lakin polis və ordunun köməyi ilə bu aksiyalara divan tutmağa çalışırdılar.Fəhlə sinfinin kapitalistlərə qarşı mübarizəsi əyalətlərdə də artırdı. Şəki ipək sarıma fabriklərinin fəhlələri, Gəncə mahlıc istehsalı fəhlələrinin geniş həyacanları baş vermişdi.

Müharbə illərində iqtisadi böhranın dərinləşməsi, zəhmətkeşlərin vəziyyətinin kəskin surətdə ağırlaşması və Azərbaycan kəndində sosial zidiyyətlərin kəskinləşməsi kəndli həyacanının yüksəlişinə səbəb oldu. 1914-1917-ci illərdə qəzaların əksəriyyətini kəndli hərəkatı bürümüşdü. Kəndlilər lik növbədə kəskin ehtiyac duyduqları torpaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Dövlət və mülkədar torpaqlarının tutulması mübarizənin ən geniş yayılmış formalarından biri idi.Müharibə illərində ən iri kəndli həyacanları Yelizavetpol quberniyaslnda və Bakı quberniyasının Lənkəran və Quba qəzalarında baş verdi. Bu həyacanlar kəndlilər və hökümət nümayəndələri-mülkədar, qolçomaq dəstələri arasında silahlı toqquşmalarla müşahidə olunrdu.Bu dövrdə qaçaqların –silahlı kəndli dəstələrinin çıxışları xüsusilə kəskin xaraker alaraq, Azərbaycanın bütün qəzalarını əhatə etdi.Onlar amansız istismara,hər cür sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır, Çar mütələqiyyətinin vergi siyasətinə qarşı çıxırdılar. Müharibə illərində xalq intiqamçılarının- qaçaqların 40 dək dəstəsi fəaliyyət göstərirdi.Qaçaq hərəkatının ən görkəmli başçılarından biri Qaçaq Süleyman Ağahüseyn oğlu idi.O,öz dəstəsi ilə Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində çar üsul idarəsinə, yerli bəylərə qarşı 15 ildən çox partizan mübarizəsi aparmışdı. Onun dəstəsində 200-dən çox qaçaq var idi.

Cəbhədəki ağır vəziyyətə baxmayaraq çar hökuməti kəndli hərəkatına qarşı bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. Hərəkatının ən çox geniş yayıldığı Bakı,Yelzavetpol quberniyalarında hərbi vəziyyət rejimi tətbiq edildi. Lakin iqtisadi və siyasi böhran gettikcə dərinləşir və günü gündən fəhlə və kəndli hərəkatı dahada genişlənirdi. Çar hökuməti bu inqilabi çıxışların qarşısında aciz idi. 1917-ci il fevralın 28-də Petroqradda baş verən burjua demokratik inqilabı nəticəsində 300 illik Romanovlar sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Mütləqiyyət devrildi.

M.Ə.Rəsulzadə o günlərdə yazırdı:" Rusiyanın xalqları öz ürəklərində saxladıqları məqsədlərə nəhayət ki, çatdılar.Əli qanlı jandarm, bütün xalqların düşməni olan istibdad yıxılmışdı".Martın 3-də hakimiyyət Cənubi Qafqazda xüsusi

Zaqafqaziya Komitəsinə verildi.Lakin yeni hakimiyyətin təşkilində müxtəlif siyasi partiyalar müxtəlif mö-vqelərdə dayanırdılar.1917-ci il Oktyabr çevrilişindən (Petroqıradda) sonra Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət yenidən kəskinləşdi.1917-ci il noyabrın 15-də müsavatçı, menşevik , eser və daşnaklardan ibarət Zaqafqaziya Komissarlığı təşkil edirdi.Onun tərkibinə M.Cəfərov, M.Aslanov, X.Xasməmmədov və F.X. Xoyski daxil oldular. Bu təşkilat zəif və az səmərəli bir orqan idi. Onun öz ordusu yox idi, öz dekretlərini həyata keçirməkdə aciz idi. Bakıda isə siyasi vəziyyət tamamilə başqa cürə idi. Beləliklə şəhərdə hakimiyyət demək olar ki, sovetlərin əlində idi. Eyni zamanda Bakı Duması da hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərirdi və o, Bakı Sovetini tanımaqdan imtina etdi. Dumaya tanınmış hüquqşünas F.X.Xoyski rəhbərlik edirdi və bu təşkilat Bakı ictimaiyyətinin müəyyən hissəsini təşkil edirdi.

Bu dövrdə siyasi nüfuzu daha da artan "Müsavat" partiyasının fəaliyəti daha da gücləndi.1917-ci il oktyabrın 25- də partiyanın I qurultayı keçirildi, onun proqramı qəbul edildi. I qurultay partiyanın sonrakı siyasi mübarizəsinin və Azərbaycana milli muxtariyyat verilməsinin taktika və strategiyasını müəyyən etdi. "Musavat" gücləndikcə onunla bolşeviklər arasında münasibət daha da dərinləşirdi. Çünki bolşeviklər və onların orqanı olan Bakı soveti ermənipərəst siyasət yürüdürdülər.

Bu vaxt Zaqafqaziyada siyasi vəziyyət daha da mürəkkəbləşdi. Fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Zaqafkom xalqa heç nə verə bilmədi.Torpaq məsələsi həll edilməmiş qaldı.Torpaqlar kəndli komitələrinə verildi və kəndli torpağı həmin komitələrdən icarəyə götürməli idi. Zaqafkomun həyata keçirdiyi bu torpaq siyasəti kəndlilərin narazılıqlarının artmasına səbəb oldu. Azərbaycanın bir çox qəzalarını kəndli həyəcanları bürümüş oldu. Bu həyəcanları yatırmaq üçün Zaqafkom bütün zorakı tədbirlərə əl atdı.

Zaqafkomun xəyənətkar siyasətindən xalq kütlələrinin qəzəblənməsinin artmaqda olduğunu görən millətəçi partiyalar 1918-ci il fevralın 23 –də Zaqafqaziya Seymini çağırdılar.Seymdə Gürcüstan sosial-demokratlarından

(Menşeviklər) 32 nəfər, Azərbaycan müsavatçıları 30 nəfər, erməni daşnaqlarından 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Digər partiya və bloklardan isə 14 deputat təmsil olunmiuşdular. Ümumiyyətlə Seymdə müsəlman fraksiyasının sayı 44 nəfər deputatdan ibarət idi.Zaqafqaziya Seymi Geqekçori başda olmaqla Zaqafqaziya hökumətini təşkil etdi. Bu hökumətdə 13 nazir portfelinin 5 – i azərbaycanlılara məxsus idi. Zaqafqaziya Seymi hökumətin əsas vəzifələrini müəyyən etdi.

1.Konstitusiya layihəsini hazırlamaq;

2.Respublikalar arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi;

3.Müharibə vəziyyətinə son qoymaq ;

4.Torpaq isalhatı keçirmək.

Musavat partiyası adından M,Ə.Rəsulzadə hökumətin verdiyi təkliflərə aşağıdakıları əlavə etməyi irəli sürdü:1). Dağıstanın Cənubi Qafqaza birləşdirilməsi.2).Bakının xaricilərdən(Bolşevilklərdən) azad edilməsi.1918-ci il martın 31 də Zaqafqazaiya Seymi və Komisarlığının birgə iclasında qərara alındı ki, sülh bağlamağa ixtiyarı var və Türkiyə ilə sülh müqaviləsi 1914 cü il sərhədlərinə əsaslanmalıdır Nümayəndə heyəti həm də çalışacaqdır ki,Şərqi Anadolu öz müqəddəratını təyin etməli və Türkiyə hüdudlarında Ermənistanın muxtariyyatını təmin etsinlər.Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatının daha da gücləndiyi bir şəraitdə Azərbaycnda geniş xalq kütlələrinin Aərbycana muxtariyyət verilməsi tələbini qətiyyətlə irəli sürdülər. Cənubi Qafqaz xalqlarının gələcəkdə milli respublikalar yaratmaq cəhdlərinə Bakı Soveti və onun rəhbəri S.Şaumyan maneçilik törətməyə çalışır,bunu O, "millətcilərin öz müqəddəratını təyin etməsi"kimi qələmə verirdi.O, Cənubi Qafqazı üç vilayətə parçalamağı zəruri sayırdı:

1.Qərbi Zaqafqaziya: Bura Kutaisi, Batumi quberniyaları və Tiflis quberniyasının bir hissəsi aid edilirdi;

2.Şərqi Zaqafqaziy: Bura İrəvan quberniyası, Tiflis quberniyasının bir hissəsi, Qars və Yelizavetpol quberniyası;

3.Bakı vilayəti,Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi, Dağıstan vilayəti.

Göründüyü kimi onun bölgüsü Ermənistan və erməni millətçilərinə xidmət edirdi.Hətta Rusiyanın hökuməıt başçısı V.İ.Lenin Şaumyanı tənqid edərək göstərir ki, Şaumyan "Erməni millətçilərinin əlaltısına çevrilmişdir".

1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya Seyminin islasında Cənubi Qafqazın müstəqilliyi məsələsi müzakirə olundu və Zaqafqaziya Respublikalarının müstəqil, demokratik və federativ respublikalar olması haqqında qətnamə qəbul olundu. Eyni zamanda Çxenkeli başda olmaqla yeni hökumət kabineti yaradıldı. Xoyski, M.Aslanov, İ.Heydərov, N.Yusifbəyli, M.Hacıniski bu hökumətin üzvi oldular.

Yeni hökumət yenidən Türkiyə ilə sülh danıışıqlarına başladılar. 1918-ci il mayın 11-də Batumi şəhərində Zaqafqaziya və Türkiyə nümayəndə heyətləri arasında danışıqlar davam etdirildi.Qars, Ərdahan və Batumun Türkiyəyə verilməsi razılaşdırıldı.Ümumiyətlə Türkiyənin məqsədi Ermənistan və Azərbaycan torpaqlarını tutmaqdan ibarət idi.Gürcüstan isə Almaniyaya verilməli idi.Yeni yaradılmış hakimiyyət orqan da uzun zaman yaşaya bilmədi.Gürcüstanın mayın 26-da Seymin tərkibindən çıxmas ilə Zaqafqaziya Seymi iflasa uğradı.İki gün sonra isə Azərbaycan və Ermənistan öz müsyəqilliklərini elan etdilər.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda Erməni şovinist- millətçi qüvvələr öz məkrli siyasətlərini davam etdirirdilər.1918 ilin yanvarından onlar Bakıda və digər rayonlarda müsəlman qırğınları törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atırdılar. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları gözlənilən təhlükəni irəlicədən duyurdular. Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Qafqazın xristian əhalisi məqsədyönlü şəkildə silahlandırılırdı.Qafqaz cəbhəsinin ləğv olunması nəticəsində çoxlu erməni və malakanlar silah əldə etməyə başladılar.Cəbhədən fərarilik edən bir çox erməni və rus əskərləri də Bakıda cəmləşməyə başladılar. Eyni zamanda daşnakların da bir neçə min yaxşı silahlanmış əsgəri var idi.

Ermənilərin və Bakı Soveti rəhbərliyinin müsəlman qırğınlarını törətməkdə bir məqsədi də "Müsavat"partiyasının getdikcə genişlənən nüfuzunun qarşısını almaqdan ibarət idi.Errmənilərin hazırladıqları bu qırğına qarşı çıxacaq silahlı müsəlman qüvvələri demək olar ki, yox idi. "Qırmızı Qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 min nəfərlik ordunun 70%-ermənilərdən ibarət idi.Həmçinin Şamaxıda və Muğanda ehtiyat rus-malakan silahlı dəstələri yaradılmışdı.

Cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi.Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Həmin gəmidə olan müsəlman əsgərlərin tərksilah edilməsi müsəlman əhalinin həyacanına səbəb oldu.Bakı Soveti əksinqilabi qiyamı yatırmaq adı altında azərbaycanlı əhali üzərinə geniş hücuma başladılar.

1918ci il martın 30-da səhər tezdən əllərinə girəvə düşən daşnaklar gəmilərdə qoyulmuş toplardan Abşeronun şimal kəndlərini atəşə tutdular.Bakının özündə qırğın bir neçə gün davam etdi.Martın 30-da gecə kommisar Tatevos Əmirov bir qurup silahlı dəstə ilə İsmailiyə binasına – müsəlman xeyriyyə ocağına soxuldu.Çox çəkmədiki binanı alov bürüdü. Daşnaklar Təzəpir məscidinə,Tağıyev teatırına böyük ziyan vurdular. 3 gün ərzində təkcə Bakıda 12 mindən çox müsəlman qanı töküldü. Erməni daşnakları uşaq, qadın, qocalara fərq qoymadan əsl soyqırım siyasəti yeridirdilər.Erməni daşnaklarının bu cinayəti təkcə Bakı ilə qurtarmırdı.Onlar kütləvi qırğınları Şamaxı,Quba ərazilərində də törətmişdilər. Amazapsın rəhbərliyi altında Qubaya daxil olan daşnaklar 2 mindən çox azərbaycanlı əhalisinə divan tutmuşdu.O hətta lovğalıqla belə deyirdi: "Mən bura qayda qanun yaratmaq,Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün yox, müsəlmanları məhv etmək üçün gəlmişəm".Onun cəza dəstələri təkcə insan qırğını ilə kifayətlənməyib, qarətlə də məşğul idilər.

Amazaps, Avetisov, Petrovun rəhbərliyi altında Bakı Sovetinin qoşunları Şamaxıya hücum etmiş və kütləvi qırğınlar törətmişlər.Belə hücumlar Lənkəran, Salyan və Kürdəmirdə də olmuşdu. Beləlikdə 3 gündən artıq davam edən qırğınlarda 15 mindən çox dinc müsəlman əhalisi qətlə yetirildi və bu hadisə azərbaycanlıların soyqırımı demək idi. Mart hadisələri Bakıda Sovet

hakimiyyətinin süqutunun başlanğıcı oldu. Zəhmətkeş müsəlman əhalisi Sovet hakimiyyitindən üz döndərməyə başladı.Çox çəkmədi ki, iyulun 31-də Bakı Soveti iflasa uğradı. Artıq azərbaycan xalqının müstəqilliyi zərurətə çevrilmişdi. Mayın 28-də xalq öz istəyinə nail oldu və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi.

Mövzu 8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması

1918-ci ilin yazında Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət gərgin olaraq qalırdı. Zaqafqaziya hökumətinin Osmanlı imperiyasına müharibə elan etməsi, azərbaycanlıların soyqırıma məruz qalması milləti xilas etmək üçün müstəqil dövlətin yaradılmasını zəruri edirdi. Zaqafqaziya Seyminin və hökumətinin daxilində ziddiyyətlər getdikcə artırdı.

Mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Gürcüstanın federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatından sonra Zaqafqaziya Seymi özünün buraxıldığını elan etdi. Mayın 27-də Seymin Azərbaycan fraksiyasının keçirdiyi iclasda Müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması haqda qərar qəbul edildi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Milli Şura Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Beləliklə, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi elan olundu. Milli Şura tərəfindən "İstiqlal Bəyannaməsi" qəbul edildi. "İstiqlal Bəyannaməsi"ndə deyilirdi:

1. Azərbaycan tamhüquqlu və müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və qərb hissələrindən ibarətdir. Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur.

2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvlərilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə dostluq əlaqələri yaradacaq.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində millətindən, dinindən, ictimai vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq.

6. Məcisi-Müəssisanın çağırılmasına qədər Azərbaycanda ali hakimiyyət xalqın səsvermə you ilə seçdiyiMilli Şura və Milli Şuranın qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti hökumət sayılır.

Bu "Bəyannamə" çox mühüm tarixi hüquqi sənəd idi. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulduğunu bəyan etməklə yanaşı, onun bütün fəaliyyətinə hüquqi təminat verən əsas qanun rolunu oynamışdı. Həmin gün Milli Şura F. Xoyskinin başçılığı ilə Müvəqqəti hökumətin tərkibini təsdiq etdi.

Mayın 30-da Müvəqqəti hökumətin başçısı F. Xoyski müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında məlumatı radioteleqrafla xarici dövlətlərin başçılarına bildirdi. Azərbaycan bütün Şərq aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika idarə üsulunu bərqərar etdi. O, mahiyyətcə ən demokratik Respublika – parlament Respublikası idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətdə ilk uğurlu addımı iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə Sülh və dostluq müqaviləsinin imzalanması oldu. Bu müqavilə ilə Azərbaycanın dövlət müstəqiliyini tanıyan ilk dövlət Osmanlı dövləti oldu. Müqavilənin 4-cü bəndinə görə ehtiyac olarsa, Osmanlı dövləti Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürürdü.

Həmin bəndə müvafiq olaraq, Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə və Xarici İşlər naziri M.Hacınski Osmanlı hökumətindən hərbi yardım istədilər. İyunun

əvvəllərində Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi "Qafqaz İslam ordusu" Gəncəyə gəldi. Yerli əhali Osmanlı əsgərlərini hərarətlə qarşıladı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin Gəncə dövrü

Osmanlı ordusunun Gəncəyə gəlməsinin qarşısını ala bilməyən Gürcüstan hökuməti Azərbaycan Milli Şurasına münasibətini dəyişdirdi.Onun tələbi ilə iyunun 16-da Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti Gəncəyə köçürüldü. Lakin Gəncədə Nuru paşanın yeni hökumətə etimadsızlıq göstərməsi ilə əlaqədar olaraq hökumət böhranı yarandı.

Böhrandan çıxmaq məqsədilə iyunun 17-də Milli Şuranın iclasında iki qətnamə qəbul edildi. Birinci qətnamədə göstərilirdi ki, Müvəqqəti hökumət altı ay müddətindən gec olmayaraq Müəssislər Məclisi çağırmağa borcludur, qalan məsələlərin həllində isə tam hüquqa malikdir. İkinci qətnaməyə görə isə Milli Şura öz fəaliyyətini dayandıraraq bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə təşkil edilən hökumətə verir və ona tapşırır ki, yaxın vaxtlarda çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa öz hakimiyyətini heç kimə güzəştə getməsin. Beləliklə, "iyun böhranı" Milli Şuranın fəaliyyətinin müvəqqəti olaraq dayandırılması ilə nəticələndi. Bununla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanıldı.

Elə həmin gün F.Xoyskinin başçılığı ilə ikinci hökumət kabineti yaradıldı. Yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alan hökumət iyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Hökumət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri Bakını yadelli ağalığından azad etmək və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımayan Bakı XKS ona qarşı müharibə elan etdi. Milli hökuməti beşiyində böğmaq qəsdində olan S.Şaumyan "vətəndaş müharibəsini" yenidən alovlandırıb Gəncə üzərinə yürüşə hazırlaşdı. O, V.İ.Leninin göstərişi ilə iyunun 6-da Gürcüstan hökumətinə məktubla etdiyi müraciətində Osmanlı qoşunlarını öz ərazisindən Azərbaycana buraxmamağı

xahiş edir, əvəzində isə Sovet Rusiyasının Gürcüstanın muxtariyyətini tanıyacağını vəd edirdi. Bu uğursuz cəhdlər baş tutmadıqda Bakı XKS-in hərbi və dəniz işləri üzrə komissarı T.N.Korqanov iyunun 6-da Gəncə üzərinə yürüş haqqında əmr verdi.

İyunun 10-da Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Cənubi Qafqaz dəmir yolu xətti boyunca hücuma keçərək, Hacıqabul-Kürdəmir-Müsüslü istiqamətində irəlilədilər. İyunun 12-də Kürdəmir işğal olundu. İyunun 27-dən iyulun 1-dək Göyçay istiqamətində gedən gərgin döyüşlərdə Bakı Sovetinin qoşunları ağır məğlubiyyətə uğrayıb geri çəkilməyə məcbur oldu. Onların Gəncəyə hücumunun qarşısı alındı. İyulun 20-də Azərbaycan-Osmanlı hərbi qüvvələri Bakı istiqamətində hücuma keçdilər.

Bakının azad edilməsi

1918-ci ilin iyul ayı ərzində Azərbaycan-Osmanlı hərbi qüvvələrinin Bakı istiqamətində hücum əməliyyatlarının başlanması XKS-nin vəziyyətini xeyli çətinləşdirdi. Azərbaycan-Osmanlı ordusunun şiddətli hücumuna davam gətirə bilməyən Bakı XKS iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən əl çəkdi.

Ciddi hərbi hazırlıqdan sonra Qafqaz İslam ordusu sentyabrın 15-də Bakıya həlledici hücuma keçdilər. Həmin gün ingilis hərbi qüvvələri Bakını tərk etdilər. Erməni hərbi dəstələri də "hərbi nazir" general Baqratuni başda olmaqla Ənzəliyə qaçdılar. Sentyabrın 15-də Azərbaycan ordusu və Nuru paşanın başçılığı ilə Osmanlı qoşunları Bakıya daxil oldular. Azərbaycanlı əhali onları sevinclə, əsl xilaskar kimi qarşıladı. Osmanlı ordusu Azərbaycanın müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün qorunmasına böyük yardım göstərdi, bu yolda 1100 əsgər, 30 zabit qurban verdi. Bundan iki gün sonra, sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli hökuməti Gəncədən Bakıya köçürüldü.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda öz hakimiyyətini bərqərar etmək üçün tədbirlər gördü. Hökumət, Zəngəzur və Qarabağı öz nəzarəti altına almaq

məqsədilə 1919-cu ilin yanvarında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları daxil olmaqla Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı. Xosrov paşa bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Hökumətin tədbirləri sayəsində Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi 1919-cu ilin avqustunda bölgənin Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olması barədə qərar qəbul etdi. 1919-cu ilin fevralında Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradıldı. Bəhram xan Naxçıvanski onun general-qubernatoru təyin edildi. 1919-cu ilin avqustunda hələ həmin ilin mayında cənub bölgəsində yaradılmış qondarma "Muğan Sovet Respublikası" ləğv olundu. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini Respublikanın bütün ərazisində bərqərar etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Dövlət quruculuğu

Nazirlər Şurasının 1918-ci il 27 iyun tarixli fərmanı ilə Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu. Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 21 iyun tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı qəbul edildi. Noyabr ayının 9-da həmin bayraq üçrəngli-yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqla əvəz olundu.

M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycanın dövlət bayrağındakı bu üç rəng «Türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvoludur».1918-ci il noyabrın 16-da yenidən toplaşan Milli Şura noyabrın 19-da «Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında» qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, təkpalatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Respublika ərazisində yaşayan bütün xalqların, kişilərlə qadınların bərabər seçki hüququ qanunla təsbit olundu. Bu qanunla Azərbaycan Şərqdə qadınlara seçki hüququ verən ilk ölkə oldu.

120 nəfərdən ibarət olan Azərbaycan parlamentində Azərbaycan türklərinə 80, ermənilərə 21, ruslara 10, alman, yəhudi, gürcü və polyaklara 1 yer qalan 5 yerə də 3-ü Bakı həmkarlar təşkilatına, 2 yer isə Bakı neft sənayeçiləri şurası və ticarət sənaye ittifaqı üçün nəzərdə tutulmuşdur. 1918-ci il dekabrın 7-də

fəaliyyətə başlayan parlamentin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşov, sədrin birinci müavini isə Həsən bəy Ağayev seçildi. Parlament müvəqqəti hökumətin istefasını qəbul etdi və dekabrın 26-da T.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni hökumətin tərkibi elan olundu. İngilislərin təkidi ilə hökumətdə üç nazir vəzifəsi ruslara, iki yer ermənilərə təklif olundu. Lakin ermənilər bu təklifdən imtina etdilər.

Daha sonra baş nazir F.X.Xoyski söz alaraq hökumətin öz səlahiyyətlərini üerə qoyduğunu və bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verildiyini bildirdi.Parlamentdə fəaliyyət göstərən fraksiyaların nümayəndələri çıxış edərək öz mövqelərini və parlamentdəki gələcək fəaliyyət proqramlarını açıqladılar. Parlament fəaliyyətinin əsas məqsədi:

– Azərbaycanın müstəqilliyini, onun milli siyasi hüquqlarının müdafiə olunması;

– Azərbaycanda digər Qafqaz xalqları arasında həmrəylik münasibətlərinin yaradılması;

– Ölkə daxilində demokratik quruluşun bərqərar edilməsindən ibarət olmalıdır.

Uzun məşvərətdən sonra yeni hökumət kabinetinin təşkili bu dəfə də F.X.Xoyskiyə həvalə olundu. Bu sayca üçüncü hökumətin tərkibini parlamentə təqdim etdi.Yeni kabinetdə – Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski, daxili işlər naziri – Xəlil bəy Xasməmədov, Xalq təhsili naziri – Nəsib bəy Yusifbəyli, hərbi nazir – Səməd bəy Mehmandarov oldu.1918-ci il oktyabr ayının sonlarında beynəlxalq aləmdə baş vermiş hadisələr Azərbaycan Respublikasını daha bir ciddi sınaq qarşısında qoymuş oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti

Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros barışığı imzalandı. Barışığa görə Türkiyə Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycandan hərbi hissələrini çıxarmalı idi.

Bu sazişə görə Zaqafqaziya Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsi elan olunur və Bakıya ingilis qoşunları yeridilirdi. İngilis qoşunlarının Bakıya gəlməsi vəziyyəti daha da gərginləşirdi. N.Usubbəyov, Əhməd bəy Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətinin İrandakı ingilis qoşunlarının komandanı general Tomsonla Ənzəlidə apardığı danışıqların nəticələri Azərbaycan tərəfi üçün heç də ümidverici olmadı.

Tomson bildirdi ki, «Azərbaycan Respublikası hökuməti türklərin intriqası nəticəsində yaranmış və xalq arasında heç bir dayağa malik deyildir». Azərbaycan nümayəndələrinin generalın bu fikrinə etirazından sonra o, əlavə etmişdir: «Bir halda ki, siz əksini iddia edirsiniz, onda gələrik, yerindəcə təhqiqat aparıb müvafiq qərar qəbul edərik».

1918-ci il noyabr ayının 17-də qoşunlar Bakı limanına daxil olduğu zaman general Tomson limanında İngiltərə, ABŞ, Fransa, İtaliya bayraqları ilə yanaşı ADR bayrağını gördükdə onu götürməyi əmr etmişdi.M.Ə.Rəsulzadə xatirələrində yazırdı: «17 noyabrda iki Bakı var idi: - Kədərli müsəlman Bakısı və xoşbəxt xristian Bakısı». İki gündən sonra komandanlıq müsəlman əhalisini kədərləndirən belə bir bəyanat verir: «…qalib Antanta ordusu öz ölkəsinə qayıtmazdan əvvəl ümumi qələbənin qazanılmasına belə böyük kömək göstərmiş cəsur rus xalqı qarşısında öz borcunu yerinə yetirəcəkdir, o, Rusiyadan qoparılmış Qafqazı düşmən qüvvələrdən təmizləyəcək. Onlar elə bu məqsədlə də Ufada təşkil olunmuş rus hökumətinin razılığı ilə buraya gəldilər. Yeni Azərbaycan hökumətinin təşkili ilə əlaqədar olaraq general Tomson dekabrın 28-də bəyanat verdi.

Xoyski hökumətinin general Tomson tərəfindən Azərbaycanda yeganə qanuni hakimiyət kimi tanınması «vahid və bölünməz Rusiya» bayrağı altında çıxış edən qüvvələrə bir qədər ayıldıcı təsir göstərsə də onların Azərbaycan hökumətini devirmək fikrindən daşındırmadı. 1919-cu il yanvar ayının əvvəllərində «Qafqaz-Kaspi» hökuməti deyilən bir oyuncaq qurum yaratdılar.1919-cu ilin yanvar ayının 22-də Bakıya gəlmiş Zaqafqaziyadakı müttəfiq qanunlarının baş komandanı Milton Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski

ilə görüşündə bildirdi ki, Azərbaycan hökumətini leqal hakimiyyət kimi qəbul edir və Zaqafqaziya dövlətlərinin daxili işlərinə qarışmır.

Miltonun bu bəyanatı L.Biçeraxov «hökuməti»nin taleyini faktiki olaraq həll etmiş oldu.Azərbaycan hökuməti müttəfiq komandanlığına fevralın 28-də nota təqdim etdi.Bakıda asayişin bərqərar edilməsinə maneçilik törədən Biçeraxovun qoşunları şəhərdən çıxarılsın və erməni silahlı birləşmələri tərk-silah edilsin. Bu tələbdən sonra 24 saat ərzində Biçeraxovun qoşunları Bakıdan çıxarıldı. Erməni dəstələri isə tərk-silah olundu.

Azərbaycan hökumətinin mövqeyi möhkəmləndikdən sonra general Tomsonun tutduğu Bakı general-qubernatorluğu vəzifəsi ləğv olundu.Tomsonun noyabr bəyannaməsinə əsasən Azərbaycan hökumətinə Bakıda ordu saxlamaq qadağan edilmişdi.Buna görə də 1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin aprelinədək respublikanın hərbi nazirliyi Gəncədə fəaliyyət göstərməli oldu. 1919-cu ilin aprelində Azərbaycan qoşunları təntənəli surətdə Bakıya daxil oldular. 1919-cu il aprelin 14-də parlamentdə yeni yaradılmış hökumət barədə məlumat verildi. Çünki mart ayında hökumət böhranı nəticəsində F.X.Xoyski kabineti istefa vermişdir.

Parlament üzvləri qarşısında çıxış edən N.Yusifbəyov bəyannaməsini elan etli. İstiqlal prinsipini xüsusi qeyd edən baş nazir onun kabinetinin həll etməli olduğu əsas məsələləri təhlil etdi. Bu məsələlərin başlıcası Azərbaycanın ərazi bütövlüyü idi.Xarici siyasət sahəsində Dağlılar Respublikasının müdafiə olunması və Denikinə qarşı mübarizədə ittifaq yaratmaq qərara alındı.1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə siyasi, iqtisadi, maliyyə və ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Zaqafqaziya dövlətlərinin konfransı açıldı. Konfransın işində xarici işlər naziri M.Cəfərov, parlament üzvləri F.Xoyski və Xəlil bəy Xasməmmədov iştirak edirdilər. Konfrans hər üç respublikaların ilk növbədə ərazi məsələlərinin həll edilməsinə toxunurdu. Bu məsələni ilk növbədə Ermənistan tələb edirdi.

Denikin Ordusunun Dağıstan və Gürcüstan üzərinə hücumunun başlanması ilə əlaqədar konfransın işi yarımçıq qaldı. Denikin qoşunlarının Petrovski (Mahaçqala) və Dərbəndi işğal etməsi Azərbaycanın müstəqilliyi üçün real təhlükə yaratmış oldu. 1919-cu il may ayının 26-da parlament iclasında Azərbaycan üçün təhlükə törədən Denikin Ordusunun hərəkətləri barədə Musavat fraksiyasının hökumətə sorğusu müzakirə edildi. Başqa fraksiyalardan olan deputatlar musavatı müdafiə etdilər və Azərbaycan Demokratik Partiyasının istiqlaliyyətini qorumaq üçün hazır olduqlarını bildirdilər.

Parlament hökumətinin tədbirlərini bəyəndi və ona tam yardım edəcəyinə söz verdi. 1919-cu ilin iyun ayının 19-da dövlət müdafiə komitəsi Azərbaycanın bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Sərhədləri möhkəmləndirmək üçün parlament 1919-cu il iyulun 27-də Azərbaycanla Gürcüstan arasında respublikaların hüquqlarını və ərazi bütövlüklərini birgə müdafiə etmək üçün bağlanmış müqaviləni bir səslə qəbul və təsdiq etdi.

Zaqafqaziya respublikalarının birgə mübarizəsi işinə daşnak Ermənistanı böyük ziyan verdi. O, müqaviləni imzalamır, əksinə regionda Denikinin işğalına kömək edirdi. Türkmənçay müqaviləsinin 8-ci bəndini bəhanə edən Denikin Azərbaycan donanmasının milli dövlət bayrağı altında Xəzər dənizində üzməsinin qarşısını almağa cəhd etdi. Azərbaycanın xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Denikinə göndərdiyi notada bu əsassız tələbi rədd etdi. Notada deyilirdi: «1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında bağlanmışdı və Azərbaycan üçün heç bir qüvvəyə malik deyildir. Nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirəm ki, Azərbaycan donanması indiyə qədər olduğu kimi bundan sonra da öz milli bayrağı altında üzəcəkdir».Azərbaycan xalqı istiqlaliyyətinin birinci ildönümünü belə həyəcanlı bir şəraitdə faktiki olaraq Denikinlə mübarizə vəziyyətində qarşılamalı olduq. İstiqlal günü 1919-cu il may ayının 28-də Paris sülh konfransındakı Azərbaycanın nümayəndə heyətinə ABŞ prezidenti Vidro Vilson qəbul etdi. Vilsona təqdim olunmuş memorandumda Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi və bir ildə keçdiyi inkişaf yolundan bəhs edilirdi. Həmin vəzifələr:

– Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması;

– Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə daxil olması;

– Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlərin yaranması;

– Azərbaycana hərbi kömək göstərilməsindən ibarət idi.

Azərbaycan Respublikasının sülh nümayəndəliyi sülh konfransının qarşısında aşağıdakı tələblərin qorunmasını təvəqqe edir:

– Sülh konfransı Qafqaz Azərbaycanını Rusiya imperiyasından ayrılmasını bəyənsin.

– Azərbaycan sərhədləri memoranduma əlavə olunan, xəritədə göstərilən və Azərbaycan Demokratik Respublikası adı ilə tanınan tam müstəqil dövlət olacaq;

– Azərbaycan Respublikasının sülh nümayəndəliyinin üzvləri sülh konfransının və onun komissiyalarının işinə cəlb olunurlar.

– Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlər kimi yüksək himayəsi altında olmaq istədiyi millətlər liqasının üzvlüyünə qəbul edilsin.

Bu təkliflər yerinə yetiriləcəyi təqdirdə Azərbaycan keçmiş Rusiyaya borclarını da ödəməyə hazırdır.

1919-cu ilin yayında Azərbaycanın siyasi həyatında əlamətdar hadisə baş verdi. İngilis qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər və bu andan etibarən Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi yaşamağa başladı. Azərbaycan xalqının 19 aylıq müstəqil və azad həyatının əsas yekunları aşağıdakılardan ibarət idi:

1.Son dövrədək bir çox siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarından məhrum edilmiş, dövlət quruculuğu sahəsində heç bir təcrübəsi olmayan xalq qısa bir tarixi müddətdə normal fəaliyyət göstərən dövlət apparatı yaratdı.

2.Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü qoruyub-saxlamaq mümkün oldu. 3.Piyada, süvari, artilleriya, aviasiya və hərbi dəniz donanmasından ibarət olan mütəşəkkil ordu yaradıldı. Hərbi kadrlar hazırlanması məqsədi ilə hərbi tədris müəssisələri açıldı.

4. Ölkənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırıl-ması prosesinə başlandı. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft sənayesinin işi bərpa edildi. Azərbaycan Milli Bankı yara-dıldı. Böyük ehtiyac duyulan idarəetmə kadrlarının ha-zırlanması üçün xüsusi məktəblər təsis olundu.

5.Xalq maarifi sahəsində ciddi nailiyyətlər qazanıldı. Məktəb sisteminin milliləşdirilməsinə başlandı və orta məktəblərin təxminən yarısı milliləşdirildi. Məktəblərdə rus tarixi əvəzinə ümumtürk tarixi keçilmə-yə başlandı. Azərbaycan dilinin tədrisi isə bütün məktəblərdə məc-buri hesab edildi. Bakı Universitetinin əsası qoyuldu. Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması haqqında qanun qəbul edildi.Azərbaycanda 7 kişi, 1 qadın gimnaziyası açıldı. Ali təhsil almaq məqsədi ilə Avropa universitetlərinə dövlət hesabına 100-ə yaxın gənc azərbaycanlı ezam edildi.Müəllim kadrlarına olan ehtiyacı ödəmək üçün iki aylıq kurslar təsis edildi.

1920-ci ilin yanvarın 11-də müttəfiq dövlətlərin ali şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında qərar qəbul etdi. Bu münasibətlə Azərbaycanın xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin müttəfiq dövlətlərin hökumətlərinə göndərdiyi memorandumda qeyd edilirdi ki, «Azərbaycan Respublikasının hökuməti və xalqı Avropa dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması və onun dünya birliyinə qəbul olunmasını böyük razılıq hissi ilə qarşılamışlar».Azərbaycanın müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına baxmayaraq ölkənin şimal sərhədlərindəki vəziyyət gərgin olaraq qalırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və tarixdə yeri

RSFSR Xarici İşlər naziri Q.V.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Sovet Rusiyasının xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etməsindən dəm vurur və

Azərbaycana Denikinin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi.Q.V.Çiçerin 1920-ci il 23 yanvar tarixli ikinci notasında Azərbaycanın müstəqilliyinə aydın münasibətini bildirməkdən yan keçərək beynəlxalq münasibətlər üçün yolverilməz bir formada Azərbaycan hökumətinin Denikinə qarşı mübarizə aparmayan imtina etməkdə günahlandırdı.1920-ci il martın 7-də Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi növbəti notada Q.V.Çiçerin bildirdi ki, «Azərbaycanın istiqlaliyyəti yalnız Sovet Rusiyası ilə Azərbaycan arasında münasibətlər kompleksinə daxil olan müxtəlif məsələlər barəsində mürəkkəb danışıqların nəticəsi olaraq tanına bilər».

F.X.Xoyski yenə öz cavabında bildirdi ki, Sovet Rusiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bütün məsələlər yalnız Azərbaycanın Dövlət müstəqilliyinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasından sonra həll edilə bilər. 1920-ci ilin martınadək göndərilən notalar respublikaya qarşı hazırlanan müdaxiləni pərdələmək məqsədi güdürdü.Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan tarixinin belə məsuliyyətli dövründə hökumət daxilində birliyin qorunub saxlanılması mümkün olmadı.Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində hökumətin iki üzvü – F.X.Xoyski ilə M.H.Hacınskinin arasında qırğın mübarizə başladı. Bu ziddiyyətin nəticəsində M.H.Hacınski daxili işlər naziri – istefa verməsi ilə nəticələndi. Ancaq ticarət naziri kimi hökumətin tərkibində qala bildi.

M.H.Hacınskinin yeni hökumət kabinetinin təşkilini yubatması Azərbaycanda onsuz da gərgin olan vəziyyəti bir qədər də gücləndirərək, parlamentdə müxtəlif partiyalar arasında gedən siyasi mübarizəni son həddə çatdırdı.Bununla əlaqədar, «İttihad» partiyasının xəyanətkar mövqeyindən danışmamaq mümkün deyildir. «İttihad»çı liderləri açıq-açığına «Musavat» hökumətini devirməyə çağırır və dövlət çevrilişi etmək üçün öz xidmətlərini bolşeviklərə təklif edirdilər.Azərbaycana qarşı müdaxilə ərəfəsində Sovet hökuməti öz hərəkətlərini daşnak Ermənistanı ilə sıx əlaqələndirirdi.Moskvanın təhriki ilə daşnaklar 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Bu qiyam iki məqsədə xidmət edirdi:

1. Azərbaycan hökuməti özünün bütün qüvvələrini qiyamçılara qarşı göndərməli oldu. Buna görə Azərbaycanın şimal sərhədləri müdafiəsiz qaldı.

2. Bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdən gördülər.

Bu cəhətdən Ə.Qarayev 1920-ci il aprelin 1-də Azərbaycan parlamentindəki çıxışı daha xarakterik idi.O, demişdi ki: «Qızıl Ordu artıq Yalama stansiyasında dayanmışdır və mən Sizə təklif edirəm ki, onu köməyə çağırıb hakimiyyəti bolşeviklərə təhvil verəsiniz. Çünki bol-şeviklər hakimiyyəti, milli məsələni həll etməyə qa-dir olan yeganə hakimiyyət, XI Qızıl Ordu isə milli qırğına son qoyacaq yeganə ordudur».Ə.Qarayevin bu çıxışına cavab olaraq M.Ə.Rəsulzadə bildirmişdi «…üsyan eləyənin adı Əliheydərmi olsun, ya Vartararmı, ikisi də qiyamçıdır. Qarabağdamı və Bakıdamı çıxışda bulunsun ikisi də birdir. Mən burada hər halda bir Azərbaycan parlamentinin üzvünü deyil, bir Rusiya vəkilinin, bir Rusiya agentinin sözünü eşidirəm».1920-ci il aprel ayının 15-də F.X.Xoyskinin Çiçerinə göndərdiyi notada deyilirdi ki, «hal-hazırda sovet Rusiyası qoşunlarının Dərbənd rayonunda Azərbaycan sərhəddi boyunca cəmləşməsi müşahidə olunur. Azərbaycan hökuməti Sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərsiz olduğu üçün xahiş edir ki, ordunun göstərilən rayonda toplaşmasının səbəbləri və məqsədləri barədə məlumat verəsiniz». Çiçerin Azərbaycan hökumətinə cavab verməyi belə lazım bilmədi.

Aprelin 27-də XI Qızıl Ordu hissələri Azərbaycan ərazisinə daxil olub, Bakıya doğru irəliləməyə başladılar. Həmin gün gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamentinə AK (b) MK və RK (b)-nın Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi.Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 11-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı: Bu şərtlə ki:

– rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;

– Azərbaycanın istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;

– Azərbaycan ordusu olduğu kimi saxlanılacaq;

– Azərbaycanın siyasi partiyaları üçün fəaliyyət sərbəstliyi təmin olunacaq;

– Keçmiş Dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkilləri təqib olunmayacaq, Dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanılacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;

– Azad şəraitdə toplanacaq Azərbaycan şuraları hakimiyyətin idarə şəkilini təyin edəcək.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaqı ilə əlaqədar tariximizin yeni bir səhifəsi açılmış oldu.

Mövzu 9. Azərbaycan SSR

1920 – 1930 - cu illərdə

Bundan əvvəlki dərsimizdə XX əsrin əvvəllərində bütün türk dünyasında ilk respublika, bütün islam aləmində ilk cümhuriyyət-Azərbaycan Demokratik Respublikasının 23 may mövcud olduğu tarixi fəaliyyətində müstəqil Milli dövlətin dəyişməz əlaməti olan atributlar – tam ərazi statusu və onun toxunulmazlığı, iqtisadi-siyasi və milli-mədəni suverenlik, tam azad xarici siyasət, ana dilinin dövlət dili kimi gerçəkləşməsi – bir sözlə, bizim indi yenidən nail olduğumuz azad suveren dövlətimizin təməl tarixini öyrəndik.İndi isə, Cumhuriyyətin süqutundan sonra Azərbaycan tarixinin sovet dövrünə yəni yuxarıda Qed etdiyimiz plan əsasında 1920-1930-cu illərə nəzər yetirək.

Sovet hakimiyyəti Azərbaycan sovet sosialist respublikasının ancaq elan etmişdi, qarşıda hələ çətin vəzifə – onu həqiqətə çevirmək tələb olunurdu. 1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda bolşeviklər XI Qızıl Orduya arxalanaraq hakimiyyəti dinc yolla ələ keçirdikdən sonra bütün dövlət hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin əlinə keçdi və Azərbaycanı müstəqil Respublika elan etdi. Müvəqqəti İnqilab komitəsi yeni Hökumətin – Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin aşağıdakı tərkibini təsdiq etdi:

– N.Nərimanov – XKS-nin sədri və xalq xarici işlər komissarı;

– Ç.İldırım – Xalq hərbi-dəniz işləri komissarı;

– H.Sultanov – Xalq Daxili işləri komissarı;

– Ə.Qarayev – Xalq əmək və ədliyyə komissarı;

– Q.Musabəyov – X. əkinçilik, ticarət, sənaye və ərzaq komissarı;

– M.D.Hüseynov – X. maliyyə komissarı;

– D.Bünyadzadə – X. maarifi və dövlət nəzarəti komissarı;

– C.Vəzirov – X. poçt, teleqraf və yollar komissarı;

– A.Ə. Əlimov – X. səhiyyə və himayə komissarı;

Bu Azərbaycanın sovet hökumətinin ilk kabineti idi. Sonralar onun tərkibi dəfələrlə dəyişmişdir. 1920-ci ilin avqustunda isə Kiçik Xalq Komissarları Soveti yaradıldı. Onun əsas vəzifəsi Azərbaycan İnqilab Komitəsinin səlahiyyətinə Aid olan məsələləri ətraflı müzakirə etmək və hazırlamaq idi. Xalq komissarlarının hamısı, xalq təsərrüfatı Şurasının və Fövqəladə Komissiyasının, Hərbi İnqilabi Səhra Tribunalının nümayəndələri Kiçik Xalq Komissarları Sovetinin üzvü idilər.

İlk vaxtlar respublikada ali qanunvericilik və icra hakimiyyətini Azərbaycan İnqilab Komitəsi həyata keçirirdi. Yerlərdə sovet hakimiyyəti qəza, məntəqə və kənd inqilab komitəsinin əlində idi.Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsi

aprelin 29-da respublikada adından xüsusi müraciətlə çıxış edərək RSFSR ilə qarşılıqlı etimada və tanınmağa əsaslanan, sıx ittifaq bağlamağı təklif etdi.

Sovet Azərbaycanının elan edilməsi rəsmi Sovet Rusiyası tərəfindən ilk növbədə onun əmin-amanlığı, iqtisadi mənbələrindən biri kimi razılıqla qarşılandı. Təsadüfi deyil ki, Lenin Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulmasının ertəsi günü bəyan etmişdi: «Dünən Bakıdan aldığım xəbər göstərir ki, Sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır… İndi bizim elə bir iqtisadi bazamız vardır ki, bu bizim bütün sənayemizi canlandıra bilər». Ozconikidze, Kirov artıq may ayının 2-də Leninə bildirdilər ki, Həştərxana bir milyon yarım pud neft məhsulları göndərilmişdir.1920-ci il may ayının birinci yarısında Sovet hakimiyyəti Naxçıvan qəzasından başqa, demək olar, bütün Azərbaycanda qurulmuşdu.

Sovet hakimiyyətinin ilk günlərində cəza orqanları XI qızıl ordunun xüsusi şöbəsi, fövqəladə komissiya Musavat partiyasının, digər siyasi cərəyanların və qruplarının üzvlərinə qarşı dərhal təqiblərə başladılar.Lakin hakimiyyətin kommunistlərə təhvili zamanı hökumət və parlament üzvlərinin həyatının və əmlakın qorunmasının təminatı haqqında verilmiş öhdəliklər, habelə partiyalara münasibətə dair sazişlər pozuldu.

Bakıda təqiblər, Azərbaycan Demokratik Respublikası liderlərinin, görkəmli nümayəndələrinin, digər partiyaların, siyasi qrupların və cərəyanların rəhbərlərinin, Azərbaycan ordusunun, müdafiə nazirliyinin xadimlərinin həbsləri intişar edir. Onların bir çoxu Nargin adasında güllələndi, rusiyanın müxtəlif həbs düşərgələrinə sürgün edildi. Bütün bunlar Azərbaycan İnqilab Komitəsinin icarəsi olmadan, millətçi rus şovinistlərinin və erməni daşnaklarının başçılıq etdikləri XI Qızıl ordunun xüsusi şbəsi tərəfindən edilirdi. Daşnak terrorçuları 1920-1921-ci illərdə F.Xoyskini və H.Ağayevi Tiflisdə, Behbudağa Cavanşiri isə Maltva adasında vəhşicəsinə qət lə yetirdilər. General Süleyman Slukeviç, hökumət üzvləri X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, tanınmış pedaqoq və alim F.Köçərli və başqaları həlak oldular.

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda özünün iqtisadi siyasətini mürəkkəb və çətin şəraitdə həyata keçməyə başladı. İri sənaye mərkəzi olan Bakını çıxmaqla, Azərbaycan iqtisadi baxımdan əsasən geridə qalmış kəndli ölkəsi idi. Azərbaycan əhalisinin təqribən yarıdan çoxunu kəndlilər təşkil edirdi. Ölkə əhalisinin 90 faizi savadsız idi. Xüsusən kənddə mədəni həyat səviyyəsi aşağı idi.Azərbaycanın Milli, etnik qurupları özlərinin tarixi keçmişinə, dilinə və dini etiqadına, məişətinə və adətlərinə, mədəni və siyasi inkişaf dərəcəsinə görə bir-birindən xeyli fərqlənirdilər.

Belə bir şəraitdə sovet hakimiyyəti özünün iqtisadi siyasətini həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan kəndliləri tam müflislik həddində olduqlarına görə RSFSR tərəfindən kömək xüsusilə zəruri idi. Gənc respulikanın vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə ona yardım göstərmək üçün bir sıra tədbirlər görüldü. İlk növbədə Azərbaycan kəndlilərinə ehtiyatla yanaşmaq nəzərdə tutulurdu və Azərbaycanda ərzaq siyasəti bir qədər yumşaldıldı.

Hökumət ciddi surədə xəbərdarlıq etmişdi ki, Azərbaycan əhalisi arasında adi hal sayılan, muzdlu əməkdən istifadə etmədən öz iş qüvvəsi hesabına saxladıqları geniş təsərrüfata malik olan böyük ailələri qolçomaqlar sırasına aid etməsinlər. Lənkəran və Quba qərarlarından başqa, Azərbaycanın bütün ərazisində hər cür taxıl tədarükü dayandırılmışdır.Azərbaycanın özünəməxsus şəraiti nəzərə alınmaqla burada iqtisadi siyasətin, o cümlədən ərzaq siyasətinin həyata keçirilməsi rəsmi iadərəlr və ictimaiyyət tərfindən geniş müzakirə olunurdu.

Sovet Rusiyasından fərqli olaraq, sovet Azərbaycanında proletariatla yoxsul kəndlilərin ittifaqını mhkəmləndirmək və inkişaf etdirmək üçün torpaq məsələsinin düzgün qoyulamsı və tənzimlənməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirdi. Ərzaq məsələsinin həlli də əsasən bundan asılı idi.

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda özünün iqtisadi siyasətini həyata keçiərkən, onun konkret sosial-siyasi şəraitini və ehtiyaclarını nəzərə alsa da, bu zamani lk

növbədə mərkəzin ümumi maraqlarını əsas götüür, Azərbaycan iqtisadiyyatının vaxtı çatmış bütün məsələlərini Sovet Rusiyasının siyasətindən asılı olaraq həll edirdi.Azərbaycan SSR-in elan edilməsi qonşu ölkə və xalqların inqilabi, liberal-demokratik, ictimai-siyasi təşkilatlar tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Yaxın və Oria Şərqin sərhəddində sovet respublikasının yaranmasına Qərb dövlətlərinin paytaxtlarında düşmənçilik bəslənilir, imperialist dairələri ciddi narahatlıq keçirir və bu mühüm strateci regionda «sovethakimiyyətinin» möhkəmlənməsinə hər vəclə Mane olmağa çalışırdılar. Qərb imperialistləri həmişə olduğu kimi, indi də bu məqsədlə daşnak Ermənistanından istifadə edərək onu sovet Azərbaycana qarşı müharibəyə təhrik etdilər.Sovet hakimiyyətinin elə lik günlərindən etibarən nizami daşnak hissələri Qazax qəzasında, Qarabağda, Zəngəzurda peyda oldular.

1920-ci il aprelin 28-də isə menşevik Gürcüstanın qoşunları Ağstafaya doğru irəlilədilər və Şıxlı kəndini atəşə tutmağa başladılar. Gürcüstanda azərbaycanlılara qarşı təqiblər başlandı. Azərbaycan SSR hökuməti daşak Ermənistan və menşevik Gürcüstanıa münasibətdə sülh siyasəti yeridirdi. Buna məhəl qoymayan daşnak agentləri Gəncə qəzasında ermənilәri və müsəlmanları qanlı qırğına təhrik etməyə çalışırdılar. İmperialistlər sınaqdan çıxdıqları fitnə-fəsad və ayrı-ayrı xalqları bir-birinə qarşı qaldırmaq sitemini Qafqaza tətbiq etməyə çalıırdılar. Bu məqsədlə Qərb dövlətləri özlərinin agentlərini-erməni daşnaklarını silahlandırır və lazım olan hər şeylə təchiz edirdilər.

RSFSR Xalq xarici İşlər Komissarlığı və daşnak Ermənistanı nümayəndələri arasında danışıqlar zamanı Azərbaycanın bəzi ərazilərinin mübahisəli elan edilməsi də əhalinin Əhval-ruhiyyəsinin Sovet hakimiyyəti əleyhinə dəyişməsində müəyyən rol oynamışdı. Qızıl ordu hissələrinin bəzilərinin-nümayəndələrinin yerlərdə özlərini çox vaxt işğalçı kimi aparmalvrı da əhalidə sovet hakimiyyətinə qarşı məyusluq doğururdu. Xalq kütləvi ərzaq və malların zorla müsadirəsindən, Qızıl ordu komandanlığı xüsusi şöbəsi nümayəndələrinin özbaşnalığından hiddətləndiyini bildirdi. Fanatiklər qırğın antisovet fəaliyyətə başlayaraq əhalini silahlı çıxışlara səsləyirdilər.Üsyançıların təşəbbüsçüləri Gəncədəki Milli qüvvələr

oldu. Onlar may ayının 25-də sovet hakimiyyətinə və qızıl ordu nümayəndələri ilə əvəz olunması ona gətirib çıxardı ki, 1800 nəfərlik Gəncə qarnizonu mayın 28-dən 29-a keçən gecə üsyan qaldırdı və şəhərin müsəlman yaşayan hissəsini tutdu. Üsyanın yatırılmasında bir neçə gün ərzində minlərlə üsyançı həlak oldu. Onların arasında görkəmli itimai-siyasi xadimlər var idi. Generallar, yüksək rütbəli zabitlər, o cümlədən general-mayor Məmməd Mirzə Qacar, general-mayor Cavad bəy Şıxlınski, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyovu qətlə yetirdilər, bir çoxları isə Nargin adasına sürgün edilib orada güllələndi. Həbs edilmiş məşhur generallar Ə.Şıxlınski və s. Mehmandarov N.Nərimanovun təkidi sayəsində azad edildilər və onun Leninə məktubu ilə hərbi xidmətdə istifadə olunmaq üçün Moskvaya göndərildilər.

General Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Qarabağda başlayan üsyan Şuşa, Ağdam və Bərdəni əhatə etmişdi. Qarabağ üsyanının yatırıldığı vaxt Zaqatala dairəsində üsyan qalxdı. Üsyana mola Hafiz Əfəndi başçılıq edirdi. Üsyan amansızlıqla yatırıldı. Zəngəzur mahalında Sultan bəy, General Səlimov Naxçıvanda, sovet hakimiyyətinə qarşı fəaliyyətə başlamışdı.1920-ci ilin iyununda XI Qızıl ordunun qoşun hissələri Azərbaycan əzazisi, xüsusən Qutqaşen-Nuxa-Qax-Zaqatala və Qarabağ marşurutu ilə döyüşə-döyüşə, silahlı hissələri tək-islah edərək, əhalinin bir hissəsinin müqavimətini qıraraq irəliləyirdi.

XI Qızıl ordu komandanlığının Zaqafqaziyanın üç respublikasındakı vəziyyət haqqında 1921-ci il 25 mart tarixli gizli təlimnaməsində etiraf olunurdu ki, kommunistlərin keçirdikləri uğursuz təcrübələr, batalyon komandirlərinin səhvləri, torpaq siyasətindəki əyintilər, «kəndlilərin dini mərasimlərinə qayğı ilə yanaşılmaması onların etirazlarına, bütün Azərbaycanı bürüyən üsyanlara səbəb olmuşdur».SSRİ-nin təhkili ilə Azərbaycanın formal müstəqilliyinə də son qoyulmuşdu. Azərbaycan sovet Rusiyasının müstəmləkəsinə çevrildi. Azərbaycanda sovet Milli dövlət quruculuğu özünəməxsus şəraitdə gedirdi. Azərbaycanda kadrların çatışmaması Milli dövlət quruculuğunu çətinləşdirirdi. Yeni Milli partiya və sovet kadrları hazırlamaq məqsədi ilə məktəblər, kurslar

şəbəkəsi yaradılmışdı. Moskvaya, Sverdlov Universiteti nəzdindəki Şərq şöbəsinə 50 nəfər göndərilmişdi, onların 35-i qəzaların nümayəndələri idi. Sovet Rusiya müstəmləkəçilik məqsədini həyata keçirmək üçün milli kadr qıtlığı adı ilə Azərbaycana Rusiyadan rus, erməni, yəhudi millətindən olan nümayəndələrini göndərirdi.Azərbaycan əhalisi çoxmillətli idi. Belə Milli rəngarənglik şəraitində Azərbaycanda dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək və sosial-iqtisadi dəyişiklikləri uğurla həyata keçirmək üçün Milli sülh yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti var idi. Ona görə də çoxmillətli Bakı fəhlələri ilə çoxmillətli kəndlilər arasında əlaqlərin möhkəmləndirilməsində, bütün millətlərin nümayəndələrinin yeni respublika quruculuğuna cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Respublikanın hökumət və təsərrüfat orqanları xalq təsərrüfatını və mədəni həyatı təzə saslar üzərində yenidən qurarkən, siyasi və təsərrüfat tədbirləri həyata keçirərkən bütün Milli azlıqların mənafeyini və ehtiyaclarını nəzərə alırdılar.Yeni hökumətin kadr siyasətində Azərbaycan türklərinə qarşı ayrıseçkilik özünü açıq göstərirdi. Bakı sovetinin işlər idarəsində 26 nəfər 4-dü, su təchizat şöbəsində, 100 nəfərdən 1-i, səhiyyə şöbəsində 45 nəfərdən 2-si azərbaycanlı idi. Azərbaycan MİK 73 üzvdən və 26 nəfər üzvlüyə namizəddən 51 nəfər azərbaycandı, 14-ü rus, 3-ü erməni, 2-si gürcü, 1 nəfəri yəhudi idi.

1920-ci ilin oktyabrında Azərbaycan SSR-də RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarlığının nümayəndəliyi təsis olundu. Xalq komissarlığının başlıca vəzifələri «RFSFR-in bütün millətləri və tayfalarının birlikdə dinc yaşamasının və qardaşcasına əməkdaşlağını təmin etmək» idi, əslində isə o, digər müstəqil sovet respublikalarının Milli işlərinə fəal surətdə müdaxilə edirdi.

Xalq Milli İşlər Komissarlığının Azərbaycan SSR-dəki nümayəndəsi respublikada Milli siyasətin həyata keçirilməsinin ilk yekunlarını xarakterizə edərək, öz hesabatında yazırdı: «Bu və ya digər milli qrup mədəni-maarif fəaliyyətini inkişaf etdirmək sahəsindəki bütün səylərində respublikada yaşayan digər milli azlıqlara münasibətdə hökumətin milli siyasətinə gəldikdə isə, bu siyasət milli azlıqların hüquq və mənafelərinin hər vasitə ilə qorunmasına və

onların əksəriyyəti təşkil edən yerli əhali ilə birgə dinc yaşayışının təmin olunmasına yönəldilmişdir».Çoxmillətli ölkədə yeni cəmiyyət quruculuğu buradakı bütün millətlərin və xalqların zəhmətkeşlərinin sıx iqtisadi əməkdaşlağının təmin olunmasını tələb edirdi. Zaqafqaziya respublikaları vahid iqtisadi məkan idi. Onların arasında illərlə yaranmış təsərrüfat əməkdaşlağa və mədəni əlaqələr olmadan həmin dövrdə bu respublikalardan hər birinin ayrılıqda özünün xalq təsərrüfatını bərpa və inkişaf etdirməsi çox çətin idi. Ona görə də Zaqafqaziyanın hər yerində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni respublikaların iqtisadi ittifaqı məsələsi qarşıda durudu.

1921-ci ilin martında Azərbaycan SSR-in Moskvadakı nümayəndəliyi zaqafqaziyanın üç respublikasının birləşməsinin zəruri olması haqqında məsələ qaldırdı.İlk növbdə Zaqafqaziya respublikaları ilə RSFSR arasında təsərrüfat sahəsində qarşılıqlı münasibətlər, xalq komissarlığının, respublikaların planlarının və ali iqtisadi şurasının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məsələləri dururdu.Bütün Zaqafqaziya üçün vahid dəmir yolu və xarici ticarət orqanları yapadılması birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürüldü.Beləliklə, pariya təşkilatları kimi həmkarlar ittifaqları və komsomol təşkilatları da Zaqafqaziya miqyasında birləşməklə özlərinin müstəqilliyini itirir, əlində Rusiya həmkarlar ittifaqının və Rusiya komsomolunun vilayət hüququnda yerli orqanlarına çerildilər.

N.Nərmanov deyirdi: «Hazırda bu birləşmə bir qədər sünidir. Bu respublikalara bu yaxınlaşmanı həqiqətən təbii olaraq hiss etsinlər, bu yaxınlaşmanı təbii olaraq tələb etsinlər».Zaqafqaziya respublikalarının öz aralarında və digər sovet respublikaları ilə siyasi cəhətdən birləşməsi məsələsi hələ qaldırılmırdı.

İqtisadi büronun yaradılması, dəmir yollarının xarici ticarətin, həmkarlar ittifaqları və komsomol təşkilatlarının birləşdirilməsi Zaqafqaziya fedarasiyasının yaradılması yolunda ilk addımlar idi.1921-ci il noyabrın 3-də RK(b)P MK Qafqaz bürosu, noyabrın 29-da isə RK(b)P MK-nın siyasi bürosu Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdilər.

1922-ci il martın 12-də üç respublikanın K(b)P Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli nümayəndələri ittifaq müqaviləsini təsdiq etdilər. Beləliklə ZSRFR yarandı.1922-ci il dekabr ayının 10-da Zaqafqaziya Sovetlərinin birinci qurultayında ali orqan olan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə komitəsi seçildi. Bununla da Azərbaycan SSR formal müstəqillikdən məhrum oldu.1922-ci il bekabrın 30-da Moskva SSRİ-nin birinci Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultay SSRİ-nin ali orqanı olan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini seçdi. SSRİ Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin dörd sədrindən biri də N.Nərimanov oldu.

Sosialim ideyalarının aşınması, Milli münasibətlər sahəsində yol verilən səhv və nöqsanlar, imperiya meyillərinin güclənməsi 69 ildən sonra – 1991-ci dekabrında SSRİ-nin ittifaqına gətirib çıxardı. Mərkəz ilə respublikalar arasında təhlükəli siyasi meyillər yaranırdı ki, bu da son nəticədə ittifaqın dağılmasına səbəb oldu.Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazisində bütün xalqların sosial və mill azadlığını elan etdi. Azərbaycan ərazisinə, əsasən müxtəlif vaxtlarda köçürülmüş ermənilər ölkədəki Milli azlıqlar arasında faiz hesabilə çoxluq təşkil edirdi.

Sovet Azərbaycanının hökuməti Qarabağda, onun dağlıq hissəsində sosial-iqtisadi vəziyyətə xüsusi diqqət yetiridi. Ermənistanın daşnak təcəvvüzkarlığının azğınlığın regiondan «ərazi mübahisələrini» özlərinin qərəzli mənafeləri üçün hiyləgərliklə istifadə edən həm qərb imperalistlərinin, həm də Moskva siyasətçilərinin ikili siyasəti ilə izah etmək olar.

1920-ci il avqustun 10-da Yervanda RSFSR ilə daşnak hökuməti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Sovet Rusiyası Ermənistanın istiqlaliyyətini və müstəqilliyini tanıdı. Müqavildə Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan «mübahisəli vilayətlər» elan olunur və göstərilirdi ki, «sovet qoşunlarının mübahisəli əraziləri tutması ilə Ermənistan respublikasının və ya Azərbaycan SSR-in həmin ərazilərə hüquqları haqqında məsələləri başdan həll edilmişdir».Beləliklə, Qarabağ və Zəngəzur müxtəlif partiya qüvvələri və siyasi qüvvələr arasında mübarizə

meydanına çevridi ki, bu da ilk növbədə bir-biri ilə iqtisadi tellərlə bağlı olan erməni və azərbaycanlı əhalinin həyatı mənafelərinə zidd idi.

Azərbaycan ərazisinin daşnak quldarlarından və İrəvan emissarlarından təmizlənməsi ilə Qarabağın ermənilər və azərbaycanlılar yaşayan hissələrinin siyasi və iqtisadi vahidliyə çevrilməsi prosesi baş verdi. Zaqafqaziyada sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra üç sovet respublikasının ərazi məsələləri ilə yaxından məşğul olmaq mümkün oldu. 1921-ci ilin may ayında RK(b) MK Qafqaz bürosu Zaqafqaziya respublikaları arasında sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün S.M.Kirovun sədrliyi ilə bu respublikaların nümayəndələrindən ibarət komissiya yaratmağı qərara aldı.

1921-cii ilin iyununda, ərazi məsələlərinin yüksək səviyyədə müzakirəsi ərəfəsində daşnaklar Ermənistan və Azərbaycanın bir sıra sərhədyanı rayonlarında, xüsusən Zəngəzurda, Qarabağın dağlıq hissəsində qiyam təşkil edərək «qərbi Ermənistan» qaçqınlarını da ona cəlb etdilər. Erməni qoşunları «Yaşasın Ermənistanın ayılmaz hissəsi olan Sovet Zəngəzuru!» Şüarı ilə guya Sovet hakimiyyətini möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə adı altında Zəngəzurun içərilərinə soxularaq çoxlu kəndi ələ keçirdilər. Bu təcəvüzkar əməllər nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində çox ağır vəziyyət yaranmışdır.

1921-ci martın 7-də Azərbaycan İnqilab Komitəsinin plenumunda N.Nərimanov o vaxt Qarabağ məsələsini Azərbaycan İnqilab Komitəsində aşağıdakı qaydada həll etməyi təşkil etdi: – «Azərbaycan İnqilab Komitəsi bu cəbhəni ləğv etməyi zəruri sayır və hərbi komissarlığa əmr verilir ki, bu istiqamətdə tədbirlər görsün.1921-ci il iyunun 25-27-də Tiflisdə komissiyasının iclası keçirildi. İlk iclasda Ermənistanın nümayəndəsi Benzadyan «Zaqafqaziyanın inzibati bölgüsünün» ədalətsiz olduğunu vurğuladı.

Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri hər hansı ərazi güzəştlərinin yolverilməz olması barədə əks təklifdə çıxış etdilər. S.M.Kirov onları dəstəklədi.1921-ci il iyulun 4-də RK(b) MK Qafqaz bürosu plenumunun iclasında

Qafqaz məsələsi müzakirə olunarkən plenum qərara aldı: «Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin rəy sorğusu yalnız Dağlıq Qarabağda keçirilsin». Belə olan halda N.Nərimanov bəyanatla çıxış etdi: «Qarabağ məsələsi Azərbaycanın mühüm məsələsi olduğuna görə, onun qəti həllini RKP MK-ya çıxarılmasını zəruri sayıram».

Qafqaz bürosunun plenumu bəyanatı nəzərə alaraq yeni qərar qəbul etdi. N.Nərimanovun möhkəm prinsipial mövqeyi həlledici rol oynamışdır.1921-ci il iyulun 19-da Azərbaycan MİK-nin Rəyasət heyəti N.Nərimanovun Tiflisə səfəri haqqında məruzəsini dinlədi. O, Azərbaycan MİK-ə təklif etdiki, əhaliyə geniş məlumat versinlər: «Dağlıq Qarabağ Sovet Konstitusi yası çərçivəsində başda icraiyyə komitəsi olmaqla, daxili özünüidarə hüququ verilməklə Sovet Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olaraq qalır».

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında qərar Azərbaycan heç də hər yerində və ictimaiyyətin nümayəndələrinin hamısı tərəfindən razılıqla qarşılanmadı.1921-ci il avqustun 8-də AK(b)P MK-nın Siyasi təşkilat bürosu Ə.H.Qarayevi Qarabağ üzrə fövqəladə müvəkkil təsdiq etdi. Sentyabrın 26-da isə səs çoxluğu qərara alında: «Qafqaz bürosundan xahiş edilsin ki, Dağlıq Qarabağa müxtariyyət verilməsi haqqında qərarına yenidən baxsın! Həmin vaxtadək muxtariyyət elan edilməsin.

Ona görə də Qarabğ məsələsinə dair yeni materialları cəlb etməklə məsələni bundan sonra da öyrənmək üçün Ə.H.Qarayev, S.M.Əfəndiyev və D.X.Bünyadzadədən ibarət xüsusi komissiya yaratmaq qərara alındı.Komissiyanın uzun müddət işləməsindən və Dağlıq Qarabağın vəziyyəti haqqında müxtəlif məsələlərin dəfələrlə müzakirəsindən sonra, 1922-ci il oktyabr ayının 30-daAK (b)P MK-nın Rəyasət heyəti Qarabağın muxtariyyəti haqqında məsələnin işlənib hazırlanması üzrə komissiyanın S.A.Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə tərkibini təsdiq etdi.

Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti haqqında məsələ 1922-ci ilin noyabrında AK(b)P MK-nın və Bakı Komitəsinin plenumunda məsul işçilərin iştirakı ilə müzakirə olundu. Daha sonra Qarabağ haqqında məsələ 1922-ci il dekabrın əvvəlində RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsində müzakirə edildi.1922-ci il dekabrın ayının 15-də AK(b)P MK-nın Rəyasət heyəti və Xalq Komissarları Soveti Dağlıq Qarabağ haqqında Azərbaycan MİK və XKS-nin qərar layihəsini təsdiq etdi.

Qarabağ probleminin iqtisadi, sosial-siyasi və mədəni cəhətlərinə mürəkkəbləyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti yaradılması məsələsinin qəti həlliin 1923-cü ilin yayındakı uzanması təsadüfi deyildi. 1923-cü ilin may ayında Qarabağ məsələsinin həllinə dair aşağıdakı təkliflərdən ibarət layihə irəli sürüldü: Dörd qəza ləğv edilib iki inzibati vahid – Şuşa mərkəz olmaqla Kürdüstanla birlikdə Dağlıq Qarabağ və Ağdam mərkəz olmaqla Düzən Qarabağ qəzaları yaradılsın: ümumi məsələlərin həlli və bütün Qarabağa ümumi rəhbərlik etmək üçün quberniya icraiyyə komitələri hüququnda vilayət partiya və sovet orqanları təşkil edilsin.1923-cü il iyul ayının 7-də Azərbaycan SSR MİK «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında» dekret Verdi. Dekretdə deyilirdi: «Hansı formada təzahür edir etsin, Milli zülmün və Milli bərabərsizliyin aradan qaldırılması, Milli düşmənçiliyin və nifrətin zəhmətkeşlərin beynəlmiləl həmrəyliyi ilə vahid ittifaq dövlətində xalqların qardaşcasına əməkdaşlığı ilə əvəz edilməsi fəhlə-kəndli inqilabının və sovet hakimiyyətinin əsas vəzifələrindən biridir».Bu vəzifəni yerinə yeirmək üçün Azərbaycan Sovetlərinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi qərara aldı:

1. Dağlıq Qarabağ ermənilər yaşayan hissəsində Xankəndi mərkəz olmaqla, Az SSR-in tərkib hissəsi kimi muxtar vilayət təşkil edilsin.

2. Muxtar Vilayəti idarəetmə orqanları Vilayət İcraiyyə Komitəsi yerli sovetlərdir.

Beləliklə, 1923-cü il iyul ayının 7-də Azərbaycan MİK-in denziti ilə Azərbaycan SSR-in tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayayəti yaradıldığı elan edildi.Bu «Xəyanətkar səxavətlilik» Azərbaycan millətinin mənafeyinə, Vətənin gələcəyinə cili, ağır ziyan vuran bağışlanmaz cinayət idi.

1920-ci illərdə gündəlikdə duran çox vacib məsələlərdən biri də Naxçıvanın statusu məsələsi idi. Naxçıvan məsələsinin Azərbaycan xeyrinə həll edilməsində Türkiyənin böyük rlu oldu. 1924-cü il fevral ayının 29-da Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan MSSR yaradıldı. Beləliklə, Azərbaycan elinin əzəli və əbədi torpağı olan qədim Naxçıvanın muxtar respublika kimi Aərbaycanın tərkibində qalması təmin olundu.Naxçıvan muxtariyyətinin yaradılması diyarın özünəməxsus coğrafi mövqeyi ilə də bağlı idi. O, Şimal və Şərqdən Ermənistanla, Cənub və Cənubi Qərbdən İran və Türkiyəilə həmsərhəddir.

Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında müxtar ərazi statusu Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci il 13 oktyabrında Qarsda bağlanmış 20 maddədən ibarət dostluq müqaviləsində təsbit edildi.20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində sosial-iqtisadi inkişafın obyektiv gedişi bu problemi gündəlik məsələ kimi qarşıya qoymuşdu.

Xırda, fərdi kəndli təsərrüfatı, əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi primitiv əl əməyinin mövcudluğuna əsaslanan təsərrüfat ümumi iqtisadi inkişafın mne olurdu. Ölkənin vəziyyəti təsərrüfatın bütün sahələrinin əlaqəli inkişafını tələb edirdi. Azərbaycanda da xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına başlanıldı. Sənayeləşdirmə, kollektivləşdirilmə, mədəni quruculuq, idarəçilikdə sərt mərkəzləşmə kommunist partiyasının ağalığının bərqərar edilməsi yendənqurmanın başlıca istiqamətləri idi.

Sənayeləşmə əməli olaraq 1925-ci ilin dekabrında ərəli sürüldü. Azərbaycandakı sənayeləşdirmənin Rusiyadakından fərqi o idi ki, əgər Rusiyada maşıqayırmaya, ağır və hərbi sənayeyə ümtünlük verirdisə, Azərbaycanda neft sənayesi və elektrik enercisi istehsalı xüsusi yer tuturdu.Azərbyacnda 20-ci illərdə

yüngül sənaye müəsisələrinin və ilkin xammal emalı müəssisələrinin yaradılması sənayeləşmənin tərkib hissəsindən biri idi.

Azərbaycanda sənayelədirmə illərində-Bakıda neftmaşınqayırma zavodları, Gəncə, Ucar, Yevlax pambıqtəmizləmə zavodları, Lənkəranda, Ordubaddda konserv zavodları tikildi. SSRİ-nin neft istehsalı üzrə dünyada ikinci yerə çıxasında Bakı neftçilərinin çox mühüm rolu oldu. 1937-ci ildə SSRİ-də istehsal olunan neftin 76 faizini Azərbaycan verirdi. Bu dövrdə SSRİ-nin yeganə duru-yanacaq neft bazası olan Bakı Sovet sənayeləşirilməsində mühüm yer tuturdu. SSRİ-də ilk elektrikləşdirilmiş dəmir yolu 1926-cı ildə Bakıda-şəhərlə neft zavodları arasında salınmışdır. Kənd təsərrüfatının sosialistcəsinə yenidən qurulması – kollektivləşdirmə Azərbaycanın 20-30-cu illər tarixinin ən dəhşətli səhifələrindəndir. Azərbaycanda ilk kollektiv təsərrüfatlar hələ erkən 1920-ci ilin yayından yaradılmağa başlanmışdı.

Azərbaycanda kollektivləşməni 1933-cü ildən nəzərdə tuturdusa, ancaq rəhbərlik elliklə kollektivləşməni 1930-cu ilin yayına kimi başa çatdırmağı qərara aldı. 1928-ci ildə taxıl məhsullarının azalması təhlükəli vəziyyət yaratdı, ölkənin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb oldu, şəhərdə və kənddə sosial vəziyyət daha da pisləşdi.1929-cu ilin yazında taxıl tədarükü ilə bağlı axtarışlar başlandı, həbslər, məhkumlar həcddini açdı. Kollektivləşmədə ağırlarımız və düşünülməmiş artım surəti götürülmüşdü. Ölkənin vilayətləri və regionları tam kollektivləşməni daha tez həyata keçirməyi uğrunda yarışa girişmişdi.1929-cu ilin payızında qolçomaq ailələrinin kolxozlara daxil edilməsinin qadağan edilməsi kənddə vəziyyəti xeyli kəskinləşdirdi. Qoçomaqlara qarşı bu siyasət bəzi hallarda ortabablara da şamil edilirdi. 1929-cu ili 27 dekabrda qoçomaqların bir sinif kimi qəğvi siyasətinə keçi delan etdi.

1931-ci ilin sentyabrında qolçomaq təsərrüfatının ləğvinin yeni geniş mərhələsi başladı. 1932-ci ilin martına qədər bu prossesdə xeyli represiyaya yol verildi. Hədsiz dərəcədə ailələr sürgün edilirdi.Bütün ölkədə olduğu kimi

Azərbaycanda da kollektivləşmədə ciddi, çox kobud səhvlərə yol verilmiş və qoçomaqlara qarşı daha çox qəddarlıq edilmişdi.

1930-cu ilin fevralında hələ Azərbaycan K(b)P MK fərdi təsərrüfatlardan 75 min baş iş heyvanı 100 min baş qaramal, 250 min baş qoyun və keçi ictimailəşdirilmişdi. Bu isə o qədər ədalətsizcəsinə ararılırdı ki, az vaxt ərzində çox böyük narazılığa səbəb oldu.1930-cu il mart ayının ortalarında Gəncə qəzasında Bitdili hadisəsi, naxçıvan, Zaqatala qiyamları məhz bu əsasda baş vermişdi. Azərbaycan kəndində qolçomaqların, kapitalist ünsürlərinin xüsusi çəkisi çoz a, cəmisi 10-13 faiz idi. Sovet hakimiyyətii tanımayan bəy, xan, iri mülkədarlara gəldikdə isə onların torpaqlarını və əmlaklarını hələ inqilabın ilk illərində müsadirə edilmiş, özləri ya xaricə qaçmış ya da güllələnmişdi.

AK(b)P-nin X qurultayında etiraf edilmişdi ki, kollektivləşmədə yol verilən səhvlərə ən başlıcası isə inzibatçılığa görə Azərbaycan Sovet İttifaqında birinci yer tutur. İlk mərhələdə «kulak» edilən təsərrüfatlar bütün kəndin təsərrüfatlarının 10-15 faizinə, seçki hüququndan məhrum edilənlər isə 15-20 faizə çatmışdır.

Kəndə təsərrüfatının kollektivlədiilməsi gedişində yol verilmiş əyintilər, acınacaqlı səhvlər kəndin tartxində, kəndlinin həyatında ağır izlər qoydu. Azərbaycan şəraitində də 2-3 ildə sürətli kollektivləşmə əsassız oldu, kəndlilər üzərində zorakılığa çevrildi, həm də sosial-iqtisadi və milli xüsusiyyətlərə, o cümlədən təsərrüfatların çoxaldıldığına, məişət-dini zeyhniyyətə kobud surətdə etinasızlıq göstərildi.

30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq cəza tədbirləri dalğası bütün ölkəni bürüməyə başlamışdı.Cəza tədbirlərinin yeni dalğası 1934-cü ilin deabrında Kirovun Leninqradda öldürülməsi ilə başladı və 1937-ci ildə özünün kulminasiya nöqətsinə çatdı. 1938-ci il dekabr ayının 12-də tək bir gecədə Stalin 3187 nəfəri güllələnməsinə Aid olan 30 siyahıya imza etmişdir.

30-cu illərin siyasi məhkəmə prosesləri və cəza tədbirləri Azərbaycandan da yan keçmədi, hətta aha ağır nəticələrə gət irib çıxardı. Azərbaycan KP MK-nın

birinci katibi M.C.Bağırov və onun əsasən qeyri millətlərdən olan əlaltıları – Akopov, Yemelyanov, Aşaturov və başqaları Stalinin və Beriyanın əksinqilabi terrorçu Zinoyevin qrupların tamamilə aşkar edilməsi və cəzalandırılması barədə göstərişlərini xüsusi qəddarlıqla, canfəşanlıqla yerinə yet irirdilər.

1937-ci ildə R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, H.Vəzirov, D.Bünyadzadə, H.Səfərov, E.Xanbudaqov və b. ibarət «əksinqilabçı-millətçi mərkəzin işi», yenə həmin ildə H.Sultanov, X.Hüseynov, İ.İbrahimov, A.Avalov, Ə.Məmmədov, Ə.Əmirov, A.Kələntərov, S.Cəbiyev və başqalarından ibarət «əksinqilabçı» casus terrorçu, burcv-millətçi təşkilatların işi, «ziyankar təşkilatın işi» və digər hərbçilərin işi, «Azneft işi» ilə əlaqədar-məhkəmə proseslərində Azərbaycanın Dövlət xadiminə alim və yazıçıya, fəhlə və kəndiyə qarşı əsassız saxta ittihamlar irəli sürülürdü.

Azəbaycanın partiya və sovet kadrları sıradan çıxarıldıqdan sonra terror respublika ziyalıllarına qarşı yönəldildi. Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının 1937-ci ilin iyun ayında keçirilmiş iclası H.Cavidi, H.Sanılını, M.Müşviqi xalq düşməni kimi ittifaqdan xaric etdi. Y.V.Çəmənzəminlinin, S.Mümtazın, S.Hüseynin, Qantemirin, Musaxanlının, S.M.Qənizadənin, Qurban Musayevin ittifaqda qalmasını qeyri-mümkün hesab etdi.

Ümumiyyətlə, 1937-38-ci illərdə Azərbaycanda saxta ittihamlarla 40 minə yaxın adam cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. 1937-40-cı illərdə orta hesabla hər il 12 min adam həbs edilib. Ümumilikdə 30-40 və 50-ci illərin əvvəllərində 70 mindən çox adam cəza tədbirlərinin qurbanları olmuşdu ki, onların 29 mini ziyalı idi.

30-cu illər ərzində öz doğma yerlərindən «kulak» adı ilə Sibirə və Qazaxstana minlərlə adam sürgün edildi. Bu proses 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq 40-cı illərin sonunadək davam etmişdi. Nəticədə Qazax Standa və Sibir düzənlərində xüsusi «kulak» arxipelaqları yaradılmışdı. 50-ci illərin ortalarından etibarən geri qayıdanlarınə nəzərə almaq şərti ilə hazırda təkcə Qazaxıstanda 100 mindən çox gürcün edilmiş azərbaycanlı yaşayır.Beləliklə, milyonlarla günahsız

adamlar «sosializm qurbanları» və «xalqın səadəti» naminə müxtəlif saxta adlar altında şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün qurbanı oldular.

Ulu öndər H.Ə.Əliyev qeyd etdiyi kimi, «Azərbaycan xalqı yetmiş il kommunist recimi şəraitində, sosialit dövlətinin tərkibində yaşamışdır. Həmin dövr Azərbacan xalqının həyatında böyük bir tairixi dövrdür, onun doğru-düzgün qiyməti verilməlidir… Əsas cəhət budur ki, yetmiş il ərzində Azərbyacan xalqı böyük tarixi yol keçmiş, respublikaın iqtisadiyyatı yüksək sürətlə inkişaf etmiş, xalqımızın mədəni, təhsil səviyəsi yüksəlmiş, Azərbaycanın elmi, mədəniyyəti, həyatın bütün sahələri inkişaf etmiş, republikada böyük iqtisadi, sosial və mədəni intellektual potensial yaranmışdır».

Mövzu 10. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində (1939-1945)

Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində

Bildiyimiz kimi 30-cu illərin sonu üçün Dünyada siyasi vəziyyət çox mürəkkəb və zidiyyətli hal almışdı.Dünyada qabaqcıl ölkələrdən olan ABŞ, İngiltərə və Fransanın yarıdımı və köməkliyi nəticəsində Almaniya və İtaliya, Şərqdə isə militarist Yaponiya müharibə ocağı yaratdılar.Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Almaniya versal hərbi buxovlarını qıraraq təcavüzkarlıq fəaliyyətini genişləndirdi.İkinci cahan müharibəsi ərəfəsində təklikdə kapitalist Dünyasına qarşı duran SSRİ faktoru dünyanın siyasi inkişafına əsaslı təsir göstərirdi.

Bolşevizm, kommunizm təhlükəsindən qorxan və ona hədsiz nifrət bəsləyən kapitalist qusurları SSRİ-nin hansı tərəfdən çıxış edəcəyinə böyük maraq göstərir, xüsusən faşist bolkunun «Antikominten» pərdəsindən məsət olan ingilis-fransız

hakim dairələri SSRİ-nin təkləmək, faşist Almaniyasını ona tərəf yönəltmək siyasəti yürüdürdülər.Belə şəraitdə keçmiş SSRİ-nin başlıca yolu manevr etmək, necə olur-olsun, təcavüzü özündən uzaqlaşdırmaq siyasəti yürütməkdən ibarət idi.Təklənməkdən ehtyat edən sovet rəhbərliyi 1939-cu ilin əvvəllərindən İngiltərə və Fransa hökumətlərinin təkliflərinə cavab olaraq təcavüzkara qarşı birgə hərəkət etmək barədə danışıqlara başladı.. Danışıqlar çox ləng, uğursuz və həvəssiz getdiyini görən faşist almaniyası manevr edərək SSRİ-ilə müvəqqəti razılığa gəlməyi qət etdi.

Müharibə ərəfəsində dünyada yaranmış böhranlı vəziyyət, tamamilə təklənmək təhlükəsi SSRİ-nin faşist almaniyasının təklifini qəbul etməyə məcbur etdi. 1939-cu il avqustun 23-də SSRİ ilə Almaniya arasında on il müddətinə bir-birinə hücüm etməmək müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə SSRİ-yə faşist təcavüzünün vaxtını uzatmaq məqsədini güdürdü.SSRİ tərəfindən hələ 1939-cu il aprelin 3-də Hitler tərəfindən təsdiq edilmiş «Vays» (və ya. Ağ plan) planına müvafiq olaraq sentyabrın 1-də Polşaya hücum etdi.1939-cu il sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa Almaniyaya müharibə elan etdilər. Bununla ikinci cahan müharibəsi başlandı.

Dünya ağalığı niyətində olan faşist Almaniyası hələ təqribən iki il əvvəl 10 il müddətinə imzaladığı hücum etməmək, dostluq və əməkdaşlıq müqavilələrini pozaraq 1841-ci il iyunun 22-də xaincəsinə keçmiş SSRİ-yə basqın etdi.Faşistlərin fikrincə SSRİ-nin aradan götürülməsi dünya ağalığına gedən yolun geniş açılması demək idi. Çoxdan niyyətində olduqları və «Barbarossa» planı adı altında hazırladıqları bu müharibədə nəyin babasına olursa-olsun Sovet imperiyasının parçalanıb məhv edilməsi, Uraldan Şərqə kiçicik rus dövləti vəziyyətində saxlamaqdan ibarət idi.Bu müharibədə Faşist Almaniyasının məqsədini açıqlayan A.Hitler 1941-ci il maptın 30-dan müşavirədə demişdi: «Rusiyada bizim vəzifəmiz hərbi qüvvələri, dövləti məhv etməkdir. Elə hərəkət etməyin ki, kommunist təhlükəsi bir daha baş qaldırmasın». SSRİ sərhədləri keçirildikdən sonra faşist

radiosu bildirmişdir ki, «Şərq səfəri dünya mədəniyyətini bolşevizm təhlükəsindən azad edəcəkdir».

Müharibənin ilk dvründə düşmən çox güclü olduğundan bir-birinin ardınca nailiyyətlər əldə edirdi. Almaniya SSRİ-yə nisbətən hərbi cəhətdən çox güclü idi. Müharibə başlanandan bir gün sonra ümumi səfərbərlik elan edildi. Arxada və n cəbhədə bütün hakimiyyət 1941-ci il iyunun 30-da yaradılmış DMK-nin əlində cəmləşdirilmişdi. Ali baş komandanlıq Qərərgahı yaradılmışdı.Partiya, Dvlət və təsərrüfat orqanlarının, ictimai təşkilatların işi müharibə dövrünün tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulmuşdu.Düşmən hücumuna məruz qalan Qərb rayonlarından sənaye və digər obyektlərin, əhalinin Şərqə köçürülməsi tədbirləri həyata keçirilmişdi.1941-ci ilin ikinci yarısında Şərq bölgələrinə 10 milyondan çox adam köçürülmüş, 1360 iri sənaye müəssisəsi köçürülüb işə salınmışdır. Ümumiyyətlə Şərq bölgəsində 2593 sənaye müəssisəsi tikilmiş və yenidən qurulmuşdu.

Müharibəin ilk günündən Azərbaycan xalqı da SSRİ-nin başqa xalqları ilə çiyin-çiyinə alman faşist işğalına qarşı mübarizəyə başladı. Azərbaycan K(b)P MK-si 1941-ci il iyunun 28-də bütün partiya komitələrinə iş formalarını, metodlarını müharibə tələblərinə uyğun yenidən qurmaq haqqında məktub göndərdi.Müharibənin birinci üç günündə Azərbaycandan 18 minə kimi adam Qızıl Ordu sıralarına könüllü yola düşdü.Müharibənin ilk günlərində Azərbaycanın 40 mindən çox oğlan və qızı cəbhəyə getmək üçün hərbi komissarlığa ərizə Verdi.

Qısa müddətdə 186.704 nəfər xalq qoşunu dəstələri yaradıldı. Respublika ərazisində 87 qırıcı batalyon, 1124 özünümüdafiə dəstəsi təşkil edildi. 15 min nəfərlik dəstələr yaradıldı. 1941-42-ci illərdə respublikada 1(bir) milyon nəfər hərbi təlim proqramını öyrənmişdi.Azərbaycan döyüşçüləri alman-faşist işğalçılarına qarşı ilk vuruşmalardan əsgəri rəşadət göstərdilər. H.B,Əliyev, K.Qasımov və b. igidliyi cəbhəyə yayıldı. 1941-ci il dekabr ayının 11-də azərbaycanlılar arasında ilk olaraq İsrafil Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

adı aldı. Azərbaycan xalqının fəxri olan 1941-ci ildə 402-ci və 223-cü, 1942-ci ildə 416-cı və 271-ci Milli diviziyalar yaradıldı. Bu diviziyalardan 416, 223, 77-ci atıcı diviziyalar döyüş sınaqlarından şərəflə çıxdılar.Azərbaycan K(b)P-sı xalq təsərrüfatının hərbi qaydada yenidən qurulması sahəsində böyük iş apardı. Yüngül, toxuculuq və yeyinti sənayesi tamamilə cəbhə üçün məhsul istehsalına keçdi.

Kənd təsərrüfatında hərbi əhəmiyyətli, yeni texniki bitkilər becərilməsinə başlandı. Böyük çətinliklərə baxmayaraq, neftçilər fədakarlıqla çalışır, cəbhəni və xalq təsərrüfatını yanacaqla təmin edirdilər.Azərbaycan SSR-də yüksək aktanlı benzin istehsalına başlanıldı. Azərbaycan neftçiləri müharibə illərində ölkəyə 75 milyon tona qədər neft verdilər. Dənizdə, quruda və havada düşmən üzərində sovet ordusunun üstünlük qazanmasında Bakı neftçilərinin az əməyi olmamışdır. Ən çətin şəraitdə onlar ordunu və ölkənin xalq təsərrüfatını yanacaqla fasiləsiz təchiz edir, o zaman bütün Sovet neftinin təqribən dörddə üç hissəsini verirdilər. «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün!» şüarı ilə işləyən Azərbaycan neftçiləri DMK-nin keçici Qırmızı Bayrağına layiq görüldü. Bakı döyüşən ordunun cəbhəxanalırandan birinə çevrildi. 1942-ci ildə Bakıda 130 növ müxtəlif silah, hərbi sursat hazırlanırdı. «Katyuşa» raketi, «Şpagin» pulemyotu istehsal edilir, «YAK-3» qırıcı təyyarəsi yığılırdı. Gəncə şəhərində 3 sənaye müəssisəsi silah hazırlayırdı.

Azərbaycan kolxozçuları da müharibənin çətin şəraitində ölkəyə yüz min tonlarla taxıl, pambıq, on min tonlarla tütün, ət, yağ, yun, meyvə və s. kənd təsərrüfatı məhsulları verirdilər.İqtisadiyyatın hərbi qaydada qurulması ehtiyatları ödəmək üçün xalqın təşəbbüsü əsasında müdafiə fondu təşkil edilmişdi.

1941-ci ilin noyabr ayı üçün xalq könüllü olaraq müdafiə fonduna bir milyon rubl pul, 1,3 milyard rubl istiqraz, 85 kq qızıl, 6700 kq gümüş və s. qiymətli şeylər vermişdi. Orduya kömək məqsədilə 2 milyon nəfər adamı təmsil edən 24 könüllü xalq qoşunu yaradılmışdı.Azərbaycan xalqı vətənin şanlı müdafiəçiləri üçün heç nə əsirməmirdi. Azərbaycan zəhmətkeşləri müdafiə fonduna 15 kq qızıl, 952 kq

gümüş, 311 milyon mantlıq iqtidar Verdi, müharibə dövründə dövlətdən 1,5 milyard manatlıq istiqraz və lotareya aldı, tank və təyyarə dəstələri fonduna 220 milyon manat pul ayırdı. Müharibə illərində cəbhəyə 1,6 milyon ədəd müxtəlif əşya və 125 vaqon isti paltar yollamışdı.

Azərbaycan xalqı faşist işğalçılarından azad edilən rayonların əhalisinə yardım işində yüksək vətənpərvərlik və beynəlmiləlçilik nümunəsi göstərirdi. 1943-cü ilin payızında həmin rayonlara respublika yardım komitəsi və onun rayon komissiyaları yaradıldı. Leninqrad və Stalinqrada, Stavropol ölkəsinə, Ukrayna və Şimali Qafqaz neftçilərinə hərtərəfli kömək ümumxalq işinə çevrildi.Azərbaycan SSR-in elm və mədəniyyət xadimləri öz fədakar əməyi ilə qələbə işinə böyük yardım göstərirdilər. Y.Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə aviasiya benzin istehsalının yeni texnologiyası hazırlandı.

Azərbaycan döyüşçüləri partizan, müqavimət, mili-azadlıq hərəkatında

Müharibənin ilk günlərindən minlərlə Azərbaycan vətəndaşı cəbhələrdə faşizmə qarşı mərdliklə vuruşdu. 1941-ci ildə Brest qalasının qəhrəman müdafiəçiləri arasında 44 nəfər azərbaycanlı var idi. 1941-ci ldə kiçik leytenant İsrafil Məmmədov Novqorod yaxınlığında Moskva yaxınlığındakı döyüşlərdə tank bölməsinin komandiri Həzi Aslanov, Vorodino çölündəki vuruşmada pulemyotçu İdris Vəliyev düşmənin 50-dən çox əsgərini məhv etdi. Təyyarəçi Hüseynbala Əliyev Leninqrad döyüşlərində düşmənin 6 təyyarəsini məhv etdi. 1942-ci ilin yay ayında faşistlər «Edelveys» planı üzrə Qafqaza hücuma hazırlaşırdılar.

1942-ci il sentyabr 9-da Azərbaycan SSR-də hərbi vəziyyət elan olundu. Bakı müdafiə rayonu yaradıldı. Düşmən 1942-ci ildə 71 dəfə, 1943-cü ildə isə 3 dəfə Bakının səmasına soxulmağa cəhd etdi. Faşistlərin Bakı üzərində 96 hərbi təyyarəsi məhv edildi.Qafqazın Mozdok qayonundakı döyüşlərdə 402, 416 və 223-cü Azərbaycan diviziyaları işitrak edirdi. İsmayıl Əliyev idi. 1943-cü ildə isə 50

nəfər azərbaycanlı Məmməd Əliyevin başçılığı ilə faşist düşərgəsindən qaçaraq Krımda partizan dəstəsi yaratmışdı.

1942-ci ildə Belorusiyanın Borisov şəhərində «Dyadya Kolya» partizan birəşməsinin qərargah rəisi polkovnik Ələkbər Əliyev idi. O, 1944-cü ildə Suvarov adına partizan dəstəsinə komandir təyin edilmişdi.Azərbaycanlılar Avropa xalqlarının partizan və antifaşist müqaviməti hərəkatında da iştirak edirlər. 1942-ci ilin yarında Polşadakı faşist Əsir düşərgələrində azərbaycanlı əsirlər gizli təşkilat yaratmışdılar. Təşkilata zabitlər Nadir Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədov rəhbərlik edirdilər.

1942-ci ilin noyabrında Fransada faşistlərin ölüm düşərgəsindən qaçıb partizanlara qoşulan azərbaycanlı Əhmədiyyə Cəbrayılov – «Azmed Mişel» Xarqo adı ilə Fransanın azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmişdi. Ə.Cəbrayılov Fransa paradında əsgərə generaldan irəlidə getmək hüququ verən hərbi medalla təltif olunmuşdu.1942-ci ilin avqustunda ağır yaralanaraq Əsir düşən Mehdi Hüseynzadə Yuqoslaviya partizanlarına qoşulmuş və «Mixaylo» ləqəbi ilə fəaliyyət göstərmişdi. O, hitlerçilərə qarşı müharibədə əfsanəvi qəhrəmanlıqlan göstərmiş, 700 hərbi əsiri azad etmişdi. Yuqoslaviya xalq Azadlıq ordusunun kəşfiyyatçı-təxribat qurupuna rəhbərlik edən Mixaylo 1000 nəfərdən çox alman zabitini məhv etmişdi. Mehdi Hüseynzadə 1944-cü ildə faşistlərlə qeyri-bərabər döyüşdə xeyli düşmən qırmış və ələ keçməmək üçün son gülləsinin özünə vurmuşdu. Ona ölümündən xeyli sonra – 1957-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Əli Babayev İtalyadakı partizan hərəkatında iştirak etmiş, Harribaldi adına batalyonun komandiri olmuş, döyüşlərdəki igidliyinə görə İtalyanın «Hərbi Sovet Ordusunun Şimali Qafqazı azad etmək əməliyyatlarda Azərbaycan diviziyalarında döyüşən əsgərlər qəhrəmanlıq göstərirdilər. Tuapşe uğrunda döyüşlərdə Qafur Məmmədov düşmənin 13 əsgərini öldürdü və öz həyatı bahasına komandirini xilas etdi. İdris Süleymanov, Baloğlan Abbasov, Həzi Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi ən yüksək ada layiq görüldülər.1943-cü ilin yay hücumu zamanı H.Əcdərov Oryol şəhəri üzərinə qələbə bayrağını sancdı. Hərbi təyyarəçilər Adil Quliyev və

Züleyxa Seyidməmmədova da fərqləndilər.Tanqanroq şəhərinin azad edilməsində göstərdiyi rəşadətə görə 416-cı diviziyaya «Taqanroq diviziyası» fəxri adı verildi. Hərbi əməliyyatlarda qəhrəmanlığına görə 271-ci diviziya «Qorlovva diviziyası» fəxri adını aldı. 416-cı və 77-ci diviziyalar «İkinci dərəcəli Suvorov oreni» ilə təltif olundular.

1944-cü il iyunun 29[30]-da H.ASlanovun komandanlıq etdiyi 35-ci qvardiya-tank briqadası Berizna çayını keçib Pleşeni şəhərini azad etdi. 1944-cü ildə H.Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qərəmanı adı ilə təltif olunmağa təqdim edildi. Bu fərman ölümündən 47 il sonra, 1991-ci ildə həyata keçirildi.223-cü diviziya Yuqoslaviyanın azad edilməsində fəal iştirak etdiyinə görə fəxri «Belqrad diviziyası» adını aldı. Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə Ziya Bünyadov da daxil olmaqla 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 1945-ci ilin fevralında 416-cı diviziy Oder çayı sahilinə çıxaraq Berlin üzərinə yeridi və may ayının 2-də Brandenbuq darvazası üzərinə qələbə bayrağı sancdı. Reyxstaqın alınmasında göstərdiyi rəşadətə görə Yusif Sadıqov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Ağır döyüşlərdə əsr düşmüş və faşist düşərgələrinə salmış azərbaycanlı əsrlərin çoxu faşist əsarətindən qurtulmaq üçün mübarizə aparır və düşərgələrdən qaçaraq partizanlara qoşulurdular. Onlardan biri də Smolenskidə fəaliyyət göstərən partizan briqadasının qərargah rəisi şücaətinə görə» gümüş medali lə təltif olunmuşdu. Vilayət Hüseynov Mussolinini həbs edən partizanlar arasında olmuşdu. Əkbər Ağayev isə Buhenvald ölüm düşərgəsində yaradılan təşkilatın rəhbərlərindən biri olmuş, ələ keçdikdən sonra güllələnmişdi. 1945-ci il mayın 8-də Almaniya danışıqsız təslim oldu. 9 may tarixə qələbə günü kimi daxil oldu. Lakin ikinci dünya müharibəsi davam edirdi. Sentyabrn 2-də Yaponiyanın təslim olması ilə müharibə qurtardı.1941-1945-ci illərdə respublikanın 600 mindən çox oğlan və qızı cəbhəyə getdi.

Cənubi Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

Azərbaycan bütövlükdə strateci-coğrafi mövqeyinə, iqtisadi potensialına görə ikinci dünya müharibəsinin iştirakçısı olan böyükdövlətlərin hər birinin maraq dairəsində idi. Faşist Almaniyası Şimali Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla İranı zəbt edib, olmaq niyyətində idi. İngiltərə və ABŞ-ın Şərq siyasətində də İran dövlətinin tərkib hissəsi kimi Cənubi Azərbaycan əhəmiyyətl yer tuturdu.İkinci dünya müharibəsi İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna güclü təsir göstərdi. Müharibənin əvvəlində İran hökuməti öz bitərəfliyini elan etsə də, Rza Şah başda olmaqla hakim dairələr açıq faşşistpərəst mvqe tutmuş, ölkəni Almaniya kəşfiyyatçılarının fəaliyyət meydanına çevrilmişdilər. SSRİ 1921-ci ildə bağlanmış Sovet-İran müqviləsinin 6-cı maddəsinə əsaslanaraq 1941-ci ilin avqustunda öz qoşunlarını İrana yeritdi.SSRİ və Böyük Britaniyanın qoşunlarının İrana yerləşdirilməsi 1941-ci ildə İranda Rza şahın hərbi polis rejimi iflasa uğratdı. Rza Şah oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkməli oldu və bir gündən sonra ingilislər tərəfindən sürgün olundu1941-ci il oktyabrın 11-dən cənubi Azərbaycanda yerləşdirilmiş Sovet ordusu hissələrindəki azərbaycanlı zabit və əsgərlər üçün Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən «Vətən yolund» və Urimyadakı «Qızıl əsgər» qəzetləri burada ana dili probleminin həllində, ədəbi dilin formalaşmasında son dərəcə mühüm rol oynadı.

1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında təbrizdə geniş xalq kütlələrinin mitinq, yığıncaq və nümayişləri keçirildi. Sentyabrın 29-da Tehranda İran Xalq Partiyası yaradıldı. 1941-ci ilin noyabrı 1942-ci ilin əvvəllərində İXP-nin Azərbaycandakı təşkilatlarının təşəbbüsü ilə müxtəlif ictimai-siyasi, mədəni-maarif klubları, birlik və cəmiyyətlər yaradıldı və onlar hərəkatın əsas qüvvəsinə çevrildi.Cənubi Aəzrəbaycanda demokratik ruhlu qəzet və curnallar nəşrə başlandı. «Azərbaycan cəmiyyəti» və onun mətbu orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində mühüm rol oynadı. Demokratik hərəkatın 1941-1945-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsində bahalıq

və möhtəkirliyə, rüşvətxorluğa qarşı mübarizə aparılırdı. Bu mərhələdə hərəkatın əsas xüsusiyyəti milli dərketmənin, milli şurun misilsiz dərəcədə inkişafından ibarət idi.1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın ikinci mərhələsi başlandı. Bu məhəllə Almaniyanın müharibədə məğlub edilməsindən sonra əsaslı surətdə dəyişilmiş beynəlxalq vəziyyətlə bağlı idi.İranın hakim təbəqələri demokratik hərəkatın qarşısını almaq üçün Milli demokratik hərəkatın düşmənləri ilə əlbir hərəkat edir, etnik toqquşmaları qısqırdır və vətəndaş müharibəsi törətməyə can atırdılar.Milli-demokratik qüvvələr mürtəce İran hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün 1945-ci il sentfyabrın 3-də Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması haqqında bəyanatla xalqa müraciət etdilər.

Partiyanın proqramında İran Dövləti tərkibində Azərbaycana inzibati-təsərrüfat, mədəni müxtariyyət verilməsi, bütün İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsi, iqtisadi-ictimai islahatların keçirilməsi vəzifələi irəli sürüldü.SSRİ-nin Cənubi Azərbaycanda Milli-demokratik və azadlıq hərəkatının nəticəsində marağı var idi. İ.V.Stalin ADP-nin yaradılmasına və təşkilata S.C.Pişvərinin rəhbər seçilməsinə razılığını vermişdi. O, AK(b)P MK-nin I katibi M.C.Bağırova Cənubi Azərbaycandakı Milli-demokratik hrəkata Milli-mənəvi kömək haqqında tapşırıq vermişdi. Bu məsələlərlə bağlı 1945-ci ilin avqustunda Sovet Aəzrbaycnında M.C.Bağırovla S.C.Pişvərinin görüşü olmuşdu. S.C,Pişəvəri tarixin Azərbaycan xalqının taleyi üçün verdiyi bu nadir imkandan istifadə etməyə razı olmuşdur.

1945-ci il sentyabrın 13-də ADP-nin ilk konfransı keçirildi. Konfrans müvəqqəti komitə seçdi və ən qısa müddətdə partiyanın birinci qurultayının çağırılmasını qərara aldı. Sentyabrın 5-dən ADP-nin mətbuat orqanı «Azərbaycan» qəzeti ana dilində çıxmağa başladı.Oktyabrın 2-4-də ADP-nin birinci qurultayında partiyanın proqrammı və nizamnaməsi qəbul edildi. S.C.Pişəvəri başda olmaqla Mərkəzi Komitə seçildi.

Mərkəzi hökumətin Demokratlara qarşı geniş silahlı hucuma keçməsini görən ADP açıq şəkildə fəal dəstələri yaratmağa başladı. Noyabrın 17-də Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində hakimiyyət orqanları yaradıldı. Dekabrın 12-də toplanmış Milli Məclis S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Milli hökumət yaratdı.Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda demokratik qüvvələr qan tökülmədən, asanlıqla qələbə çaldılar. Sovet hərbi hissələriin hələ İranda olması Dənubi Azərbaycanda hərəkatın qarantı rolunu oynayırdı.

Mövzu 11. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə (1945-1960-cı illər)

İqtisadi inkişaf

İkinci Dünya müharibəsi ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vurdu. Müharibədə Azərbaycanın sənaye istehsalının göstəriciləri kəskin surətdə aşağı düşdü. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı illə müqayisədə 22% az idi. Neft hasilatı, təqribən, yarıbayarı azalmış, istehlak mallarının istehsalı kəskin surətdə enmiş, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifləmişdi.

İşğal olunmuş sovet əraziləri azad olunduqca respublikada xalq təsərrüatı bərpa edilirdi. Xəzər dənizində neftçıxarma sənayesinin iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olması iddialarına baxmayaraq, Azərbaycan alimlərinin, neftçilərinin gərgin əməyi sayəsində dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlanıldı. Dənizdə qazılan kəşfiyyat quyusu 1949-cu ildə fontan vurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) kimi yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Sumqayıt böyük kimya və metallurgiya şəhərinə çevrildi. Tezliklə burada Azərbaycan əlvan

metallurgiyasının ilk müəssisəsi – Alüminium zavodu işə salındı. 1945–1954-cü illərdə Mingəçevirdə Cənubi Qafqazda ən böyük Su Elektrik Stansiyası, Daşkəsəndə Filizsaflaşdırma kombinatı tikilib istifadəyə verildi. 1951-ci ildə SSRİ-də ən böyük tikinti müəssisələrindən olan Qaradağ sement zavodu işə salındı.

Respublikada yüngül və yeyinti sənayesində də yüksəliş müşahidə olundu. Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasət imperiya mənafeyinə tabe edilmişdi. Məqsəd həm daşınıb aparılan pambıq, ipək, tütün, habelə sonralar tərəvəz və üzüm istehsalını artırmaq, həm də respublikanın vacib ərzaq məhsullarına olan tələbatını mərkəzdən daha çox asılı vəziyyətə salmaq idi. Suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün 1950–60-cı illərdə Samur-Dəvəçi, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan, Baş Muğan, Abşeron kanalları kimi iri irriqasiya sistemləri inşa edildi. Bununla belə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə də diqqət ayrılırdı.
Əhalinin sosial rifahı.

Mühüm sosial dəyişikliklərdən biri şəhər əhalisinin sürətlə artımı olmuşdu. 1970-ci ildə əhalinin artıq 50 faizi şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Buna səbəb şəhərlərin sürətlə inkişaf etməsi, habelə kolxozçulara pasport verilməsi idi. 1947-ci il dekabrın 14-də ərzaq və sənaye mallarına kartoçka sistemi ləğv edildi. İstehsalın ardıcıl olaraq artması əhalinin gəlirlərinin çoxalması ilə nəticələndi. 1967-ci il noyabrın 6-da Bakı metropoliteninin istismara verilməsi respublikanın həyatında böyük hadisə kimi yadda qaldı. Bu, Yaxın Şərqdə birinci metropoliten idi. Adamların maddi rifahının yaxşılaşması və səhiyyə sahəsindəki nailiyyətlər əhali arasında ölüm hadisələrini azaltdı.

Totalitar rejim davam edir.

Güclü totalitar rejimin təmin olunmasında Stalinin, Azərbaycanda isə Bağırovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliklərinin mühüm rolu var idi. Çuğulluq, satqınlıq, adamlara qarşı etimadsızlıq, gizli izləmə, düşüncələrə nəzarət daha da artmışdı. Tarix elmi üzərində hakim ideologiyanın təzyiqi gücləndirilmişdi. Şimali Azərbaycanın

Rusiyaya könüllü birləşdirilməsi haqqında cəfəng uydurmalar irəli sürülür, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xalqa zidd siyasət yürütdüyü iddia edilirdi. Akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş "XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən" əsərində Şeyx Şamilin başçılığı ilə xalq hərəkatını çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə kimi qiymətləndirməsi "yuxarılar"a xoş gəlməmiş, bu əsərə görə ona verilmiş "Stalin mükafatı" geri alınmış, təqiblərə başlanmışdı. Türk dünyasının möhtəşəm orta əsr abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" "irticaçı feodal-xan eposu" adı ilə damğalanmış, A.A.Bakıxanov fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, M.M.Kazım bəy "çarizmin sadiq qulu" olmaqda günahlandırılmışdı. Akademik M.A.Dadaşzadə "Türkiyə casusu" kimi damğalanmışdı. Bununla yanaşı, mərkəz azərbaycanlılara etibar etmir, mühüm vəzifələrin çoxuna, xüsusən güc orqanlarına başqa millətlərin, əsasən də rus və ermənilərin nümayəndələrini cəlb edirdi.

Erməni fitnəkarlığı

Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə erməni millətçiləri, kommunist-daşnaklar vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, birinci növbədə, Qarabağın qoparılıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Ermənistan K(b)P MK və XKS-i Qarabağ ərazisinin iqtisadi cəhətdən Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu Stalinə sübut etməyə çalışırdı. O vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun bu barədə rəyi soruşmuşdur. O, cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını vacib hesab etdiyini bildirmişdir. Məsələnin bu səpkidə müzakirə olunması ermənilərin planlarının pozulmasına səbəb olmuşdu.

Deportasiya. Qarabağ məsələsini öz xeyirlərinə həll etməyi bacarmayan ermənilər başqa bir fitnəyə əl atdılar. Onların fitnəkarlığı sayəsində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa

azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 saylı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, 100 min azərbaycanlı 1948–1950-ci illərdə "könüllülük prinsipinə əsasən" Azərbaycana köçürülməli idi.

Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı və digər rayonlarında (Saatlı, Göyçay, İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Sabirabad, Yevlax, Ucar və s.) yerləşdirildilər. Ermənistan SSR-də etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 (150 min)min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürüldü və ya köçməyə məcbur edildi. Eyni zamanda Azərbaycanda yaradılan yeni sənaye mərkəzlərinə – Sumqayıta, Əli Bayramlıya, Mingəçevirə, Daşkəsənə başqa respublikalardan minlərlə adam, o cümlədən erməni yerləşdirildi.

Siyasi rejimdə yumşalma

İ.D.Mustafayev. 1953-cü il martın 5-də totalitar sovet sistemini quran İ.V.Stalin vəfat etdi. N.S.Xruşşov 1953-cü ilin sentyabrında Sov.İKP MK-nın birinci katibi seçildi. M.C.Bağırov Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin birgə plenumunda (12–13 iyul 1953-cü il) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən kənar edildi. Tezliklə həbs edildi, xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – güllələnməyə məhkum olundu.

1954-cü il fevralın 14–16-da Azərbaycan KP-nin XX Qurultayı keçirildi və akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev MK-nın birinci katibi seçildi. İ.D.Mustafayev və həmkarları yeni şəraitdə respublikanın, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, milli, mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişaf etdirilməsinə, xalq təsərrüfatının tərəqqisinə nail olmağa cəhd göstərdilər. Sənayenin sürətlə inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, kəndli gənclərin Bakıya axını nəticəsində paytaxtın iqtisadi-ictimai həyatında azərbaycanlı kadrların rolu artdı. Beynəlmiləl şəhər kimi məşhurlaşmış Bakıda yerli əhalinin tərkibi

azərbaycanlıların xeyrinə dəyişməyə başladı. Respublikada kənd təsərrüfatına göstərilən diqqət nəticəsində ərzaq məhsullarının istehsalı artdı.

Respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasının mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1956-cı ildə Bakı telestudiyası işə düşdü. Məhkəmə quruculuğu məsələləri, mülki və cinayət məcəllələrinin qəbulu respublikaların öz ixtiyarına verildi. Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün komissiyalar təşkil edildi və günahsız olduqları sübut edilərək onlara bəraət verildi. Minlərlə azərbaycanlının üzərindən "xalq düşməni" damğası götürüldü. Tezliklə Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı təqiblərə başlanıldı. Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə ortaya atıldı. Ermənistan SSR Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etdi. Bu respublikada antitürk əhvali-ruhiyyə yenidən qızışdırıldı. Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölmələri bağlandı. Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına

V.Y.Axundov. Belə bir şəraitdə Sov.İKP MK-nın 1959-cu ilin iyununda keçirilən plenumu Azərbaycan SSR rəhbərliyini qondarma ittihamlarla ciddi tənqid etdi. İ.D.Mustafayev vəzifəsindən azad olundu. Vəli Yusif oğlu Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Milli dəyərlərə diqqət daha da artırıldı. 1966-cı ildə İranda yaşayan böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması Bakıda çap olundu. Yaradıcı gənclər üçün "Ulduz" jurnalının nəşrinə başlandı. Novruz bayramı "Bahar bayramı" adı ilə rəsmi şəkildə qeyd edildi.

1962-ci il dekabrın 17-də 95 nəfərin iştirak etdiyi gizli yığıncaqda Milli Azərbaycan Qərargahı (MAQ) təşkil olundu. MAQ-ın rayonlarda şöbələri yaradıldı. Təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti vəzifəli şəxslər idi. Başlıca məqsəd rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıların olmasına, respublika büdcəsinə ayırmaların Moskvada deyil, Bakıda həll edilməsinə çalışmaq, milli oyanışa xidmət etmək idi.

MAQ-çılar bir neçə mühüm vəzifəyə azərbaycanlı kadrların təyin edilməsinə nail oldular.

Belə bir şəraitdə mərkəzin təzyiqi nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul olunmuş qərarı təsdiq etdi. Lakin bir qədər sonra Azərbaycan rəhbərliyinə gəlmiş Heydər Əliyev bu qərarın icrasına yol vermədi.

Mövzu 12. Cənubi Azərbaycan XX əsrdə

Sosial-iqtisadi vəziyyət

XX əsrin əvvəllərində Qacarlar sülaləsinin (1796–1925) hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanda gərgin sosial-iqtisadi böhran yaşanırdı. İranın Rusiya və İngiltərə kimi dövlətlərin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi, şahın və onun məmurlarının özbaşınalığı, dalbadal baş verən qıtlıq, hakim dairələrdəki rüşvətxorluq ölkədə geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Boşalmış xəzinəni doldurmaq üçün kəndli və sənətkarlardan, həmçinin tacirlərdən alınan vergi qanunsuz şəkildə artırılırdı. Əldə olunan gəlirlər isə şahın və onun yaxınlarının ehtiyaclarına sərf edilirdi. Əhalinin bütün zümrələri hökumətdən narazı idi. Var-yoxdan çıxan və feodal istismarından əziyyət çəkən kəndlilər güzəran dalınca qonşu ölkələrə üz tuturdular. İnqilab ərəfəsində qazanc üçün təkcə Rusiyaya 300 min kəsbkar getmişdi.

Xaricdən sənaye mallarının axını nəticəsində müflisləşən sənətkar və tacirlər şəhər əhalisinin ən çox narazı qalan hissəsi idi. Bütün gəlirli sahələrin xaricilərə icarəyə verilməsi, hətta dövlət vəzifələrinin də əcnəbilərə həvalə olunması yeni yaranan burjuaziyanı qıcıqlandırırdı. 1903-cü ildə Belçika ilə imzalanan və onlara daha geniş hüquqlar verən növbəti müqavilə buna bariz sübutdur. İranın müxtəlif yerlərində yaranan gizli cəmiyyətlər ölkədə şah idarəçiliyinin dəyişməsini, ədalətli idarə üsulunun, qanunverici orqanın yaradılmasını arzulayır, müxtəlif tələblər

irəli sürürdü. Xalq kütlələrinin rəğbətini qazanmağa çalışan ruhanilərin mütərəqqi təbəqəsi də bu işdə fəal rol oynayırdı. Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan, Ərdəbil şəhərləri narazılıq mərkəzinə çevrilmişdi.

Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılmasında, milli siyasi şüurun oyanmasında, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı mübarizənin güclənməsində bir sıra başqa amillərin də böyük təsiri var idi. Belə ki 1904-cü ilin dekabrında Bakıda baş verən və qələbə ilə nəticələnən fəhlə tətilləri, Rusiyada 1905–1907-ci illərdə olan burjua-demokratik inqilabı İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın siyasi mühitinə təsir göstərməklə orada həyəcan və çıxışların güclənməsinə, inqilabi hərəkatın başlanmasına təkan verdi.Məşrutə (Konstitusiya) hərəkatı. İranda bütün bu həyəcan və etirazların siyasi partlayışa çevrilməsi bir qığılcıma bənd idi. 1905-ci il dekabrın 12-də Tehranda Baş nazir Eynüddövlənin qəndin qiymətinin bahalaşmasını bəhanə edərək paytaxtda 17 taciri həbs etdirib döydürməsi, onların dükanlarının qarət olunması qığılcım rolunu oynadı. Tehranla yanaşı, Təbrizdə, Ərdəbildə, Xoyda, Zəncanda və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində də bazar və dükanlar bağlandı, etiraz nümayişləri, çıxışlar başlandı. Yüzlərlə adam müqəddəs yerlərdə bəstə oturdu

Etirazçıların tələbləri bunlar idi:

1.KonstitusiyanınMəşrutənin)qəbulu;

2.Məclisin,yəniparlamentinçağırılması;

3. Xarici məmurların ölkədən qovulması.

Arasıkəsilməyən çıxışlar nəticəsində qorxuya düşən şah hökuməti inqilabçıların tələblərinə əməl etməyə məcbur oldu. 1906-cı il avqustun 5-də Müzəffərəddin şah Konstitusiya qəbul edilməsi haqqında fərman verdi, bunun ardınca məclisə seçkilər keçiriləcəyi elan olundu. Təbriz şəhərində seçkili orqanlar – əncümənlər yaradıldı. Əncümən qanunverici hakimiyyət orqanı idi, bütün qərar və sərəncamlar onun tərəfindən verilirdi. Əncümənin qərarı ilə əhalinin ərizə və şikayətlərinə baxmaq üçün Ədliyyə, qayda-qanuna nəzarət etmək üçün Nəzmiyyə, vergi toplamaq üçün Maliyyə idarələri yaradıldı. Bələdiyyə idarəsi dağılmış küçələri, bazar və karvansarayları bərpa edirdi. Çörək bolluğu, ucuzluq və

gözlənilən hücumlara qarşı taxıl ehtiyatı yaratmaq üçün xüsusi komissiya təşkil olundu. Komissiya şəhərdəki taxıl anbarlarını möhürlədi və kəndlərdən buğda-arpa gətirilməsini təşkil etdi. Hər gün əncümənin təyin etdiyi qiymətə çörəkçilərə verilən taxıldan bişirilən çörək əhaliyə ucuz satılırdı. Şəhəri müdafiə etmək məqsədilə varlıların üzərinə "Müharibə xərci" adlanan vergi qoyulmuşdu. Təbrizin ardınca əncümənlər Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Ərdəbil, Marağa, Salmas, Maku, Zəncan, Xalxal və başqa şəhərlərində də yaradıldı.

1906-cı il dekabrın 30-da ölüm yatağında olan Müzəffərəddin şah hələlik birinci hissəsi hazırlanmış Konstitusiyanı imzaladı. Lakin 1907-ci ilin yanvarında taxta əyləşmiş Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı Konstitusiyanı tanımaq istəmirdi. O, inqilabı yatırmağa, iştirakçılarını isə cəzalandırmağa çalışırdı. Bu xəbər İranın digər yerləri ilə yanaşı, iqtisadi tətillərin baş verdiyi və siyasi mübarizənin davam etdiyi Təbrizdə də hərəkatın dərinləşməsinə səbəb oldu.

1907-ci ilin fevralında fəhlə və qulluqçulardan, məktəb müəllimləri və tələbələrdən ibarət tətilçilər teleqrafxana ətrafında toplaşdılar. Şah geri çəkilməyə məcbur olub Konstitusiyanı əlavələrlə birgə imzaladı. 1908-ci ilin əvvəllərində şah aranın sakitləşdiyini düşünüb hücuma keçməyə cəhd etdi. Hərəkatda fəal iştirak edən xeyli adam həbs olundu. İyun ayında şahın göstərişi ilə rus zabiti V.P.Lyaxovun dəstəsi məclisi və Tehran şəhərindəki Azərbaycan nümayəndəliyinin yerləşdiyi binanı top atəşinə tutub dağıtdı. Buna cavab olaraq, Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə silahlı üsyan başladı. O, sayı 20 minə çatan könüllülərdən ibarət fədailər dəstəsi yaratdı və Hərbi Şura təşkil etdi. Xalqın məhəbbətlə "Sərdari-milli" adı verdiyi Səttarxanın yaxın köməkçisi "Salari-milli" adlandırılan Bağırxan oldu. Üsyançılar Təbrizi əks-inqilabçılardan təmizlədilər. Şəhərdə qayda-qanun yaradıldı, xalqın nifrət etdiyi şah məmurları, o cümlədən vali Səməd xan qovuldu. İran inqilabçılarına gizli yolla göstərilən köməyin artmasının bir səbəbi də şah hökumətinin xaricdə olan dövlət məmurlarının bir çoxunun inqilaba rəğbət bəsləməsi və əncümənlərə üzv yazılması idi.

Belələrinə misal olaraq Yelizavetpol, Bakı, Aşqabad və Tiflisdəki konsulları göstərmək olar. Dünyanın müxtəlif yerlərindən üsyançılara maddi və mənəvi

dəstək gəlirdi. İnqilaba ilk yardımı qonşu ölkələrə müvəqqəti iş üçün getmiş İran təbəələri göstərirdilər. Bunlar başlıca olaraq Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Volqaboyunun sənaye mərkəzlərində, limanlarında, müxtəlif nəqliyyat işlərində, eləcə də kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan, böyük əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrdən ibarət idi. Başda məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, Azərbaycan milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndələrinin İran inqilabçılarına hərtərəfli yardımı xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin dövrdə nəşr olunan "İrşad", "Tazə həyat" qəzetləri və "Molla Nəsrəddin" jurnalı İran inqilabına mənəvi dəstək olur, Səttarxan, Bağırxan, Hüseynxan haqqında məqalələr çap edirdilər. Üsyanın genişlənməsi imperialist dövlətləri, xüsusilə Rusiya və İngiltərəni narahat edirdi. Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Səttarxan və Bağırxan 1910-cu ilin mart ayında Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən paytaxta dəvət olundular. Şaha inanan və artıq qan tökülməsinə yol vermək istəməyən Səttarxan dəvəti qəbul edib Tehrana gəldi. Əldə olunan razılığa baxmayaraq, onun adamlarına xəyanətkarcasına hücum edildi. Ağır yaralanan Səttarxana geri qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda olan qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədi. Xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə əks-inqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücuma başladılar. Təbrizdə şiddətli vuruşmalar dekabrın əvvəllərinədək davam etdi. Üsyan qan içində boğuldu. Beləliklə, 1905–1911-ci illər İran burjua inqilabının ən gərgin anlarında mühüm, həlledici rol oynamış və irtica qüvvələrinin qarşısında aciz qaldığı hərəkat yalnız xarici müdaxiləçilərin ordusu tərəfindən yatırıla bildi.

Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində ölkədəki ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi, xırda burjuaziya, kəndli və fəhlələrin yaşayış şəraiti son dərəcə pisləşdi və ölkənin siyasi həyatında böhranlı vəziyyət yarandı. İranda nüfuz qazanmağa çalışan iri dövlətlər bir-biri ilə açıq və gizli mübarizə aparırdı. 1912-ci ildə Təbrizdə alman kapitalına məxsus xalça şirkəti açılmışdı. Böyük həcmdə kapitala malik olan

şirkətin yaratdığı fabrik yun əyirmək və rəngləmək, xalça toxumaq üçün müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuşdu. Burada istehsal edilən yüksək keyfiyyətli xalçalar Avropa dövlətlərinə və ABŞ-a ixrac olunur, yaxşı qiymətə satılırdı. Müharibənin əvvəlində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq, İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın ərazisi dünyanı yenidən bölüşdürməyə çalışan ölkələrin hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilmişdi.

1914-cü ilin axırlarında Mosuldan Urmiya, Xoy, Soucbulaq istiqamətində hərəkət edən türk qoşunları Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini tutdu. Osmanlı hərbi hissələri ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində olan rus qoşun dəstələri arasında toqquşma baş verdi. Bununla da, İranın şimal-qərb hissəsində yeni cəbhə açıldı. Türk hərbi komandanlığı Cənubi Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Lakin türk qoşunlarının 1915-ci ilin yanvarında Sarıqamış altında rus ordusu tərəfindən məğlub edilməsi İranda və Qafqazda möhkəmlənmək istəyən alman-türk blokunun planını pozdu. Məğlub olan türk ordusu geri çəkildi.

Rus ordusunun Təbrizə daxil olması əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. Zorakılıq meydanına çevrilən, sosial-iqtisadi çətinliklər qarşısında qalan, aclığa düçar olan yerli əhalinin 15%-i həlak oldu. Bu zaman xalq kütləsinin mübarizəsinə İran Demokrat Partiyasının Təbriz təşkilatı başçılıq edirdi. Fevral burjua inqilabından sonra rus ordusu İranı tərk etdi. Mərkəzi hökumətin gücsüzlüyündən istifadə edən erməni, aysor dəstələri ruslardan və ingilislərdən aldıqları silahlarla müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı törədərək minlərlə dinc adamı məhv etdi. Belə soyqırımların ən dəhşətlisi 1918-ci ilin mart ayında Urmiya şəhərində baş verdi və tarixə "Urmu bəlası" kimi daxil oldu. Müharibə onsuz da bərbad olan iqtisadiyyata ağır zərbə vurdu. Həmin illərdə İranda olmuş ingilis generalı Denstervilin verdiyi məlumata görə, burada müharibə zamanı bir xalvar[2] buğdanın qiyməti 12 tüməndən 230 tümənə qalxmışdı. Başqa sözlə, təxminən 20 dəfə artmışdı. Bütün bunlar əhalinin narazılığına səbəb olurdu.

Cənubi Azərbaycan 1917-1920-ci illərdə. Narazılıqların artmasının səbəbləri

1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjua-demokratik inqilabı qələbə çaldığı və çarizmin devrildiyi vaxt Cənubi Azərbaycan rus qoşunlarının işğalı altında idi.

Buradakı demokratik qüvvələrin həm İran irticasının, həm də işğalçıların təzyiqi altında olması acı həqiqətlərdən biri idi. Odur ki Rusiyada çarizmin devrilməsi xəbəri İrandakı rus əsgərlərində inqilabi coşqunluq yaratmaqla yanaşı, Cənubi Azərbaycana da böyük ruh yüksəkliyi və ümidlər gətirdi. İran irticasının dayağı olan çarizmin süqutu, burada bütün demokratik qüvvələr tərəfindən Tehran hakimiyyətinin yerlərdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda zəifləməsi kimi qəbul edildi.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan olan İran Demokratik Firqəsinin (Partiyasının) (İDP) Əyalət Komitəsi istiqamət verirdi. Fevral inqilabı baş verərkən Azərbaycan Əyalət Komitəsi İDP-nin nəzərəçarpacaq dərəcədə fəaliyyət göstərən yeganə təşkilatı idi. Komitəyə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi. Fevral inqilabının qələbəsi xəbəri İDP-nin Azərbaycan Əyalət Komitəsinin işini də canlandırdı.

Azərbaycan Əyalət Komitəsi təşkilatın mətbuat orqanı kimi "Təcəddüd" qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi 1917-ci il aprelin 9-da çıxdı. Bu mətbuat orqanı fars dilində nəşr edilir, nüsxələri Tehrana və ölkənin başqa şəhərlərinə də göndərilirdi. 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDP-nin Əyalət Komitəsinin konfransı açıldı. Konfrans Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradıldığını elan etdi. Xiyabani başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsi seçildi. ADP Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək məcburiyyətində idi. İlk növbədə, başıpozuqluq, möhtəkirlik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yaradıldı. Bu qurumlar aşağıdakılar idi:

1. **Ərzaq komissiyası imkanlı adamlardan taxıl alıb çörək bişirtdirir və onu çox ucuz qiymətə əhaliyə satırdı.**
2. **Məhəllə komissiyası yaşlı insanlardan təşkil olunmuşdu və məhəllələrdəki yoxsul ailələri müəyyənləşdirib onlara çörək çatdırılmasında Ərzaq komissiyasına yardım edirdi.**
3. **Yoxsullar evi yoxsul, kimsəsiz və qoca adamların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.**

4. **Yardım (İanə) komissiyası yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan pul (ianə) toplayırdı.**

Xiyabani şəxsən özü bu qurumların işinə nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını "Təcəddüd" qəzetində nəşr etdirir, eyni zamanda ADP-nin iclaslarında onları ifşa edirdi. "Təcəddüd" qəzetində bütün qurumların statistik hesabatları da dərc olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda olmasa da, Cənubi Azərbaycanda hər şeyi nəzarətdə saxlayırdı. ADP-də əhalinin, demək olar ki, bütün sosial təbəqələri təmsil olunmuşdu. Buraya orta və xırda burjuaziyanın, orta mülkədarların, ziyalıların və ruhanilərin aşağı zümrələrinin nümayəndələri, fəhlə və kəndlilər də daxil idi. Demokratlar əhalini xarici işğalçıların ölkədən qovulması və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. Bunun sayəsində də Cənubi Azərbaycanda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi getdikcə artırdı. Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş qaldırmışdı. Təbrizdə vəziyyət xüsusilə kəskin idi. Burada 1917-ci il iyunun 17-də başlanmış çıxışlar əhalini qarət edən vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrildi. Sərdar Rəşidin şəhərdən qovulması təkidlə tələb edildi. Vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzə Sərdar Rəşidin istefaya çıxması haqqında fərmana qol çəkməyə məcbur oldu.

Siyasi fəallığın artması

1917-ci ilin yayından sonra ADP-nin fəaliyyətində və onun başçısı Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin dünyagörüşündə, siyasi baxışlarında yeni bir mərhələ başlandı. Bu mərhələdə siyasi partiya başçısı kimi yetkinləşmiş Xiyabani o dövrdəki İran şəraiti üçün milli demokratik inqilabın tələblərinə cavab verən mövqedən çıxış edirdi. O özünün bu siyasi-nəzəri platformasını "təcəddüd", yəni "yeniləşmə məsləyi" adlandırırdı. Artıq ADP-nin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmiş, partiya Cənubi Azərbaycanda yetişən xalq hərəkatının rəhbər təşkilatı kimi formalaşmışdı.

Tezliklə Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində partiyanın yerli təşkilatları yaranmağa başladı. Partiyanın ən güclü təşkilatlarından biri Bakıda təşkil olunmuşdu. Bu təşkilat "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr edirdi.

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilislərin əlində oyuncağa çevrilmiş Vüsuqüddövlə hökumətinin istefa verməsini, demokratik hökumət təşkil olunmasını tələb edirdi. Təbriz və digər şəhərlərdə keçirilən mitinqlərin çoxunun təşkilatçısı ADP idi.

Cənubi Azərbaycanı bürüyən və İranın başqa yerlərində də genişlənən çıxışlar nəticəsində müvəffəqiyyətlər qazanıldı, o cümlədən Vüsuqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

İngiltərə–İran münasibətləri.

1918-ci ilin əvvəllərində Rusiya öz qoşunlarını İrandan çıxardı. İngiltərə hərbi komandanlığı isə, əksinə, müstəmləkə siyasətini gücləndirməklə İrandan Osmanlı dövlətinə qarşı hücum meydanı kimi istifadə etməyi planlaşdırırdı. 1918-ci ilin yanvarında ingilislər general Denstervilin komandanlığı altında İrana xüsusi hərbi dəstə göndərdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. İngilislər Cənubi Azərbaycanda öz planlarını həyata keçirmək üçün ən təcrübəli məmurlarını göndərirdilər.

1918-ci ilin noyabrında Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi ordusunu buradan çıxartdıqdan sonra ingilislər İranın şimal-qərbini də ələ keçirdilər. 1919-cu il avqustun 9-da ingilislərin İran hökuməti ilə bağladığı saziş isə Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi, əyalətdə ingilislər və şah hökumətinə qarşı mübarizə şiddətləndi. Ş.M.Xiyabani bütün çıxışlarında xalqı birliyə və açıq mübarizəyə çağırırdı.

Hərəkata başçılıq edən ADP-nin bu dövrdəki fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhət o idi ki, partiya tədricən passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşır, öz tələblərini hökumətə qəti şəkildə bildirir, xalqı daha ciddi mübarizəyə səsləyirdi. Belə ki partiyanın proqramında nəzərdə tutulan taktika dəyişilmişdi. Bu səbəbdən də dinc

çıxışlarla yanaşı, silahlı üsyana hazırlaşmaq planı 1920-ci ilin yazında daha böyük inamla həyata keçirilməyə başlandı. Xiyabaninin aşağıdakı sözləri bu planı aydınlığı ilə açıqlayır: "Ağıllı bir xalq teleqrafxanaya toplaşıb öz qulluqçu və nökərlərindən ədalət və azadlıq istəməz... Bu, dilənçilikdir, bu, zillət və əsarətdir. Bu, qəhrəman və diri xalqa yaraşmaz".

Xiyabaninin bu sözləri partiyada təkamüldən xəbər verir, inqilabi çağırışa qəti dönüş yarandığını göstərirdi. O, İranın demokratikləşməsini və onun tərkibində Cənubi Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsini tələb edirdi.

Üsyanın başlaması və qələbəsi.

1920-ci il aprelin ilk günlərində ADP-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi üsyanın başlamasına təkan verdi. Aprelin 7-nə keçən gecəni "Təcəddüd" qəzetinin yerləşdiyi redaksiya binasında keçirən ADP rəhbərliyi silahlı üsyan planını hazırlandı.Üsyanın başlaması ilə Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Hərəkat silahlı üsyan xarakteri aldı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olundu. Heyətə Ş.M.Xiyabani başçılıq edirdi.İİH-nin rəhbərliyi altında üsyançılar iki gün müddətində, demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı. İİH milli azadlıq və demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə apardığını Təbrizdəki xarici dövlət konsulluqlarına rəsmən bildirdi. İİH öz fəaliyyətinə, ilk növbədə, Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları idarə işlərindən kənar edərək Təbrizdən qovmaqla başladı. Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə üsyanın başlanmasından sonra Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanədən çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Ş.M.Xiyabaninin təklifi ilə Azərbaycan adı "Azadıstan"la əvəz olundu.

Demokratların tələblərini sözdə qəbul etmiş Eynüddövlə üsyanı yatırmaq haqqında mərkəzin göstərişini həyata keçirmək məqsədilə dərhal bir sıra tədbirlər görməyə başladı və ilk növbədə, Tehrandan külli miqdarda pul tələb etdi. O eyni zamanda üsyanın bir sıra iştirakçıları ilə gizli danışıqlara başlamaqla onları parçalamağa nail olmaq istəyirdi. Hərəkat öz hüdudlarını genişləndirməkdə

davam edirdi. Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Cənubi Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də əhatə edirdi. Bu hərəkatların çoxuna, bir qayda olaraq, ADP-nin yerli təşkilatları başçılıq edirdi. Artıq iyunun əvvəllərinə doğru üsyan Cənubi Azərbaycan çərçivəsində geniş bir ərazini – Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə edirdi. Təbriz üsyanı dövründə ingilislərə və daxili irticaya qarşı etiraz hərəkatı bütün İranı bürümüşdü. Uzaq və yaxınlığından asılı olmayaraq, İranın mühüm məntəqələrində Təbriz üsyanına qarşı açıq hüsnrəğbət və həmrəylik güclü idi. Denikin ordusunun qalıqlarını təqib etmək bəhanəsi ilə İranın Ənzəli limanına qoşun yeridən Sovet Rusiyasının İran kommunistləri ilə əlaqə yaradaraq Gilanda Sovet hakimiyyətini elan etməsi ADP-nin mövqeyini gücləndirdi. Gilan Respublikası ilə əlaqələr yaradılsa da, burada güclü təsirə malik olan rus-bolşevik qüvvələrin yardımı rədd edilmişdi. Ş.M.Xiyabaniyə başqa köməklər də təklif olunmuşdu. Bunlardan İrəvan quberniyasında daşnaklara qarşı fəaliyyət göstərən və sovet ordusu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Mərəndə çəkilməyə məcbur olan Abbasqulu bəy Şadlinskinin yardım təklifini göstərmək mümkündür. Həmçinin Mustafa Kamal Atatürk də Xiyabaniyə hərbi kömək təklif etmişdi.

Milli hökumətin yaradılması

1920-ci il iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli hökumət yaratmağı qərara aldı. Mərkəzi dövlətin nümayəndəsi kimi bütün fəaliyyəti tamamilə iflic edilmiş vali Eynüddövlə də Təbrizi tərk etməkdən başqa çıxış yolu görməyərək əhatəsindəki məmurlarla birlikdə şəhərdən çıxdı. Beləliklə, Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də məmur qalmadı.

MH-nin Alaqapıya (valinin oturduğu bina) köçməsi Təbriz əhalisinin ümumi bayramına çevrildi. Milli hökumət kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Milli müdafiə qüvvələrinin təşkili üçün də layihə hazırlandı. Bu layihəyə əsasən şəhər əhalisindən və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən gələcəkdə ümumi sayı 12 minə çatdırılacaq qoşun hissəsi - milli qvardiyanın yaradılmasına başlanıldı.

Hökumət şəhər əhalisindən yeni jandarm və polis dəstələri təşkil edərək nizam-intizam yaratdı. Bu qüvvələr Milli hökumətin əsas dayağı idi. Təbrizdə xalça fabriki tikilməsinə başlanılmış, şəkər zavodu, toxuculuq və dəri fabriklərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı bankının və milli bankın açılması, pul islahatının, şəhər əncüməninə seçkilərin keçirilməsi və s. planlaşdırılmışdı. Milli hökumətin mühüm sahələr – maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. üzrə idarə və nazirlikləri yaradılmışdı. Əhalinin savadlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, şəhər və kəndlərdə pulsuz məktəblər açılırdı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin təşkili bütün İran üçün nadir hadisə oldu. İdarə və müəssisələrdə "Azadıstan" adı yazılmış yeni lövhələr vurulsa da, onların üzərində İran dövlətinin gerbi saxlanılmışdı.

Milli hökumətin süqutu

İngilislər özləri üçün "təhlükəli" hesab etdikləri Cənubi Azərbaycandakı hərəkata qarşı planlar hazırlayırdılar. Vali Eynüddövlə vasitəsilə MH rəhbərliyi altında aparılan danışıqlar, general Edmondun köməkliyi ilə üsyana qarşı görülən tədbirlər, o cümlədən demokratların mühafizəkar qrupunun Təbrizdə qiyamı, bölgələrdə isə feodal dəstələrin üsyan tərəfdarları üzərinə hücumu baş tutmadıqda onlar yeni planlar cızmağa başladılar. Danışıqlarla üsyançılara təsir edə bilməyəcəyini görən İranın yeni Baş naziri Müşirüddövlə ingilislərin yaxından köməyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə üsyançılara qarşı hücuma hazırlaşmaq qərarına gəldi. Hücumu təşkil etmək üçünHidayət Müxbirüssəltənə sentyabrın ilk günlərində vali sifəti ilə Təbrizə daxil oldu. Müxbirüssəltənə Baş nazirin məktubunu Xiyabaniyə çatdırıb onunla "danışıqlara" başladı.

Danışıq davam etdiyi müddətdə isə Müxbirüssəltənə Təbrizin kənarında düşərgə saldı və MH tərəfindən tərk-silah edilməmiş İranın kazak briqadası qarnizonunun komanda heyətini öz tərəfinə çəkərək şəhərə birgə hücum planı hazırladı. Marağadakı kazak süvari dəstələri də Təbrizə çağırıldı. Müxbirüssəltənə eyni zamanda MH-nin silahlı qüvvələrini Təbrizdən uzaqlaşdırmaq üçün jandarm dəstəsinin rəhbəri Mir Hüseyn Haşımini ələ ala bildi. Mayor Haşımi şəhər

ətrafındakı quldur dəstələri ilə mübarizə aparmaq bəhanəsi ilə silahlı qüvvələri MH-nin razılığını almadan şəhərdən çıxardı.

Əks-inqilabi qüvvələr sübh çağı üsyançıların mərkəzini qəflətən bombalayaraq hücuma keçdilər. ADP-nin silahlı üzvlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, əks-inqilabi qüvvələr 1920-ci il sentyabrın 12-də Alaqapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə "Təcəddüd" qəzetinin binasını dağıtdılar. Əks-inqilabi qüvvələrin sayca çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. İrticaçılar onlara amansız divan tutdular. Sentyabrın 14-də, başqa demokratlar kimi, Xiyabani də qəhrəmancasına həlak oldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda xalq hərəkatının yatırılmasındakı "xidmətlərinə" görə şah tərəfindən birinci dərəcəli "Taci-Kəyan" nişanı ilə təltif edildi.

Bir sıra məhdudiyyətlərinə və nöqsanlarına, üsyan zamanı buraxılan səhvlərə baxmayaraq, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş 1920-ci il Təbriz üsyanı və bütün hərəkat Cənubi Azərbaycanda və bütövlukdə İran tarixində parlaq bir dövrü təşkil edir.

Üsyan məğlub edilsə də, bu hərəkat Cənubi Azərbaycan türklərinin İranda əcnəbi ağalığına, irtica özbaşınalığına qarşı mübarizəsində mühüm bir səhifə oldu.

Üsyan nəticəsində əvvəlki hökumət istefa verdi və İranda Müşirüddövlənin başçılığı ilə yeni dövlət kabineti təşkil edildi. İngilislərə qarşı mübarizənin ən kəskin vaxtında hakimiyyət başına gələn Müşirüddövlə xalqın nifrət və qəzəbindən qorxaraq 1919-cu il İngiltərə-İran sazişinin həyata keçirilməsinin məclis tərəfindən təsdiq olunanadək təxirə salındığını elan etdi və bu qərar 1921-ci ildə sazişin ləğvi ilə nəticələndi. İran türklərinin öz milli varlığı və demokratiya uğrunda mübarizəsi tarixində Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə baş vermiş hərəkatın rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Təbrizdəki üsyana və bütün hərəkata başçılıq etmiş Ş.M.Xiyabani şəxsiyyəti isə Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən formalaşan milli şüurun inikşafı prosesində xüsusi bir səhifə – mərhələ təşkil edir. Ş.M.Xiyabani İranda müstəqillik və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur.

Cənubi Azərbaycan 1920-1940-cı illərdə

Cənubi Azərbaycan 1920-ci illərdə

1920-ci illərin birinci yarısında ictimai-siyasi vəziyyət mütərəqqi liberal-demokratların deyil, əks-təmayüllü qüvvələrin xeyrinə dəyişməyə başladı. Burada öz nüfuzunu yaymaq məqsədi güdən Böyük Britaniya fəal surətdə İranın daxili işlərinə qarışırdı. Əvvəlcə iri feodallara arxalanaraq yerini möhkəmləndirməyə çalışan ingilislər tezliklə fikirlərini dəyişərək daha çevik olan və Sovet Rusiyasına nifrət edən Rza xan kimi hərbçilərə üstünlük verdilər. Hələ 1920–1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın silah gücünə yatırılması zamanı buraya göndərilmiş hökumət qoşunları, əsasən, Hərbi nazir Rza xanın komandanlığı altında olan kazak diviziyasının hissələri Təbrizi və digər şəhərləri tutdular. Hərbi vəziyyət elan edildi. 1924–1925-ci illərdə Təbriz, Ərdəbil, Miyanə, Diklidaş nahiyələrində yaşayan tayfalar silahsızlaşdırıldı.1925-ci ilin iyulunda Rza xan Cənubi Azərbaycana səfər edib Təbriz, Xoy, Salmas, Ərdəbil şəhərlərində oldu. O, səfərə çıxmamışdan əvvəl xüsusi bəyanatında bildirdi ki, 1924-cü ilin yazında və yayında bu səfəri Azərbaycanın fövqəladə xidmətlərini nəzərə alaraq edir. Əslində isə məqsəd Azərbaycandakı bütün qüvvələri səfərbər edib Qacarları devirməyə hazırlaşdırmaq idi. İşsizlikdən, bahalıqdan, rüşvətxorluqdan, özbaşınalıqdan bezən geniş xalq kütləsi Rza xanın yağlı vədlərinə inanırdı. Nəhayət, 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsi devrildi və hakimiyyətə Rza şah Pəhləvi gəldi.

Cənubi Azərbaycan Rza şahın hakimiyyəti illərində

1920-ci illərin ikinci yarısı – 1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda müəyyən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda xüsusi kapital əsasında onlarla xırda, orta və iri sənaye müəssisəsi tikildi. Bunların içərisində, əsasən, Təbrizdə təmərküzləşmiş trikotaj – corab, pambıq və yun parça, kibrit fabriklərini, düyü, pambıqtəmizləmə, gön-dəri, taxta-şalban zavodlarını göstərmək olar. Bütün bunların nəticəsində Cənubi

Azərbaycanda milli sənaye kapitalının əsası qoyuldu. Lakin Pəhləvi rejiminin təmsil etdiyi qüvvələr sosial-iqtisadi sahələrdə dərin dəyişikliklərin həyata keçirilməsini arzulamır, yalnız öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi güdən səthi islahatlarla kifayətlənirdi.Bu dövrdə sosial strukturda baş vermiş dəyişikliklərdən biri də vaxtilə ən güclü və nüfuzlu təbəqələrdən olan ruhanilərin sayının azalması və mövqeyinin zəifləməsi oldu. Rza şah, bütün diktatorlar kimi, heç bir müxalif qüvvələrlə hesablaşmayan və zorakı siyasətə üstünlük verən dövlət başçısı idi. Onun dövlət səviyyəsinə qaldırdığı və paniranizmə[1] söykənən milli zülm siyasəti qeyri- fars xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Əski türk kitabları, Təbriz şairlərinin çap olunmuş əsərləri və əlyazmaları toplanılıb yandırılırdı. Türkcə coğrafi adlar – dağ, çay, şəhər, kənd, tarixi türk əsərlərinin və abidələrinin adları və s. sistematik olaraq farslaşdırılırdı. Rza şahın mərkəzləşmiş güclü dövlət yaratmaq məqsədilə apardığı inzibati siyasət də qeyri-fars millətlərin varlığına, milli təmərküzləşməsinə qarşı çevrilmişdi. 1937-ci ildə təsdiq olunan yeni inzibati bölgüyə əsasən Azərbaycan ərazisində üç ostan – vilayət yaradıldı.

Rza şah diktaturasının süqutu

1941-ci il avqustun 25-də SSRİ və Böyük Britaniya hökuməti öz qoşunlarını Almaniyanın əlaltısına çevrilməkdə olan İrana yeritdi. Sovet qoşunları şimal regionlarını, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı tutdu. Demokratik qüvvələrin təzyiqinə dözməyən şah öz oğlunun xeyrinə taxt-tacdan imtina etdi. Rza şahın hərbi-polis rejiminin iflasa uğraması nəticəsində ölkədə real hakimiyyət parlamentə və onun təşkil etdiyi hökumətə keçdi. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş bəzi təsisatların, siyasi azadlıqların qismən bərpası, siyasi məhbusların həbsdən buraxılması İranda ictimai-siyasi həyatın canlanması üçün əlverişli şərait yaratdı. İlk vaxtlar kortəbii çıxışlar, mitinq və nümayişlər sonralar müxtəlif partiyaların, qəzet və jurnalların fəaliyyəti nəticəsində getdikcə mütəşəkkil ictimai-siyasi mübarizə formasını aldı.

Milli hərəkatın başlanması

Keçmişdə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan yenə də Ümumiran demokratik hərəkatlarının əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi. 1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarından burada geniş xalq kütlələrinin mitinq və yığıncaqları, nümayişləri genişləndi. 1942–1944-cü illərdə Azərbaycandakı demokratik hərəkatda əvvəllər heç vaxt geniş təzahür etməmiş bir xüsusiyyət ön plana çıxmağa başladı və bütün hərəkata yeni məzmun gətirdi. Bu, milli şüurun misilsiz dərəcədə inkişafı demək idi.

Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsində Şimali Azərbaycanın təsiri həlledici əhəmiyyətə malik oldu. Bu təsir özünü, ilk növbədə, Şimali və Cənubi Azərbaycan ziyalılarının, mədəniyyət xadimlərinin canlı yaradıcılıq əlaqələri və əməkdaşlığı formasında büruzə verirdi. 1941–1946-cı illərdə buraya, habelə İranın başqa ərazilərinə çoxlu mədəniyyət xadimləri gələrək konsert və tamaşalar verdi, mühazirələr oxudu, yerli əhaliyə mədəni quruculuq sahəsində konkret yardım göstərdi. Bu fəaliyyət sayəsində qarşılıqlı əlaqələr genişləndirildi.

Milli hökumətin yaranması və süqutu

1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın yeni – ikinci mərhələsi başladı. Bu, əsaslı surətdə dəyişmiş beynəlxalq vəziyyətlə xeylidərəcədə bağlı idi. Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri, ticarət burjuaziyasının bir çox nümayəndələri demokratik hərəkatın qarşısını almaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Onlar kiçik silahlı dəstələr təşkil edib terror hadisələri törədir, köçəri tayfalarla əhalini toqquşdurmağa çalışırdılar. Buna cavab olaraq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində silahlı fədai dəstələri yaranmağa başladı. Bu mübarizənin gedişində bəzi yerlərdə müvəqqəti idarəetmə orqanları da meydana çıxdı.

1945-ci il sentyabrın əvvəlində Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla bir qrup tanınmış demokrat Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması haqqında bəyanatla çıxış etdi. Sentyabrın 13-də ADP təsisçilərinin ilk konfransı keçirildi. Konfrans 11 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Komitə seçdi və partiyanın I Qurultayını

çağırmağı qərara aldı. ADP-nin orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti ana dilində çıxmağa başladı. ADP-nin yaranması əhalinin geniş təbəqələri arasında böyük rəğbətlə qarşılandı. Bir neçə həftə ərzində minlərlə adam partiya sıralarına daxil oldu. 1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin I Qurultayı keçirildi. Qurultay partiyanın rəhbər orqanlarını seçdi və siyasi mübarizəni genişləndirməyi qət etdi. Mərkəzi hökumətin hücumunun qarşısını almaq üçün bütün şəhərlərdə yeni hakimiyyət orqanları yaradıldı. Noyabr ayında xalqın tanınmış xadimlərindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı və o özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Əsas tələb Milli hökumətin yaradılması oldu. Dekabrın 12-də başda S.C.Pişəvəri olmaqla Milli hökumət yaradıldı. Bu hadisə tarixə "21 Azər" hərəkatı kimi daxil oldu. Çünki 12 dekabr İran təqvimi ilə Azər ayının 21-nə təsadüf edir.

Hökumət 10 nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş Prokurorluqdan ibarət oldu. Milli hökumətin yaradılması ilə demokratik hərəkatın üçüncü mərhələsi başladı. Milli hökumət Azərbaycanın İranın tərkibində muxtariyyət prinsipi əsasında mübarizə aparacağını bildirdi. Milli hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə yerlərdə yeni inzibati-ərazi orqanlarının yaradılması idi. Bu məqsədlə əncümənlərin formalaşdırılmasına başlanıldı.

Demokratik hərəkatın ən mühüm tədbirlərindən biri də zəhmətkeşlərin xeyrinə sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsi idi. Buna görə də Milli hökumət 1946-cı il fevralın 16-da Aqrar Qanun verdi. Bu qanuna əsasən, torpaqsız kəndlilər torpaqla təmin olunmalı idi.

Bir qədər sonra – mayın 12-də qəbul olunmuş "Əmək haqqında" Qanun sosial sahədə digər mühüm addım oldu. Bu qanuna görə, fəhlə və qulluqçuların iş şəraiti xeyli yaxşılaşdırıldı, sahibkarlar tərəfindən istismar məhdudlaşdırıldı. Lakin Milli hökumətin ən böyük nailiyyəti milli mədəniyyətin inkişafının əsaslarını yaratmaq yolunda atdığı addımlar oldu. Bu istiqamətdə birinci dərəcəli tədbir 1946-cı il yanvarın 6-da Milli Məclisin qəbul etdiyi "Dil haqqında" Qanun idi.

1946-cı ilin iyununda Təbriz Universitetinin təsis edilməsi, müxtəlif yaradıcı birlik və təşkilatların, muzeylərin yaradılmasına başlanması əsl milli mədəni inqilab üçün əsas yaradır, demokratik hərəkatın milli məzmununu

möhkəmləndirirdi. Bütün bu hadisələrdən istifadə edən İran hökuməti hücuma keçməyi qərara aldı. Noyabrın 30-da hökumət qoşunları ilə fədailər arasında döyüşlər başladı.

Sovet dövləti Cənubi Azərbaycanda İran qoşununa müqavimətin qarşısını almaq üçün ölkədəki nümayəndələri vasitəsilə dekabrın 11-də gecə ikən hərəkat rəhbərlərini, ilk növbədə, Pişəvərini Sovet İttifaqına mühacirətə məcbur etdi. Hərəkatın yeni rəhbərliyi bütün silahlı qüvvələrə döyüş meydanlarını tərk etmək haqqında göstəriş verdi.

Dekabrın 12-də Təbrizə daxil olan şah qoşunları minlərlə adamı güllələdi və ya həbs etdi. Kütləvi təqiblərə başlanıldı. Cəza tədbirlərindən qurtulmaq üçün on minlərlə vətənpərvər qaçmağa, mühacirət etməyə məcbur qaldı. 1941–1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Cənubi Azərbaycandakı milli demokratik hərəkat məğlub olsa da, ölkənin sonraki tarixinə çox böyük təsir göstərdi, xalqda öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti ideyasını möhkəmləndirdi, bu məqsədlər uğrunda gələcək mübarizə üçün təməl daşı qoydu.

Cənubi Azərbaycan İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə

İnqilabaqədərki dövr

XX əsrin 50–60-cı illərində ağır ictimai-siyasi durumda olan İranda kəndlilərin çıxışları baş verirdi. Bu çıxışlar Cənubi Azərbaycanda xüsusilə güclü idi. Ölkədə sosial partlayış gözlənilirdi. Şah hökuməti genişlənən demokratik mübarizənin qarşısını hərbi yolla almaqla bərabər, islahatlar keçirməyə qərar verdi. Bu, İran tarixinə "Ağ inqilab" adı ilə düşdü. 1962-ci ildə keçirilmiş aqrar islahat nəticəsində tezliklə Cənubi Azərbaycan kəndlilərinin 80 faizi torpaq sahibinə çevrildilər. Buna baxmayaraq, kəndlilər fermer təsərrüfatı yaratmaq yolunda böyük çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Ölkədə inkişaf birtərəfli gedirdi. Cənubi Azərbaycan inkişaf tempinə görə İranın əsas sənaye mərkəzlərindən geri qalırdı. Aparılan islahatlar ölkənin inkişafını şərtləndirməklə yanaşı, İranda Qərb həyat tərzinin yayılmasına da yol açdı.

İran İslam inqilabı ərəfəsində şah hökumətinin apardığı islahatlar, həmçinin mədəniyyət sahəsində modernləşdirmə cəhdləri, siyasi-hüquqi sferada qatı

mühafizəkar siyasət yürüdülməsi ölkədə ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Eləcə də xarici dövlətlərin ölkənin daxili işlərinə qarışmaqla qarışıqlıq yaratmaq səyləri müxalif qüvvələrə fikirlərini açıq ifadə etmək, etiraz aksiyaları keçirmək imkanı verdi. Tezliklə inqilabi hərəkat başladı. Hərəkat şah üsul idarəsinə, eyni zamanda ölkənin ABŞ inhisarlarının xammal əlavəsinə çevrilməsinə qarşı yönəlmişdi.

İnqilabın başlanması

1977-ci il dekabrın 12-də Milli hökumətin yaranmasının (1945-ci il)ildönümü münasibətilə Təbriz Universiteti tələbələrinin şah əleyhinə çıxışları başladı. 1978-ci il yanvarın 9-da Qum şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə və qaydalarına riayət olunması, şahlığın ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış edən nümayişçilərlə polis arasında toqquşmalar baş verdi. Toqquşmalarda həlak olanların dəfninin 40-cı günü – fevralın 18-də Təbrizin din başçılarının əhaliyə müraciəti hər kəsi ayağa qaldırdı. Nümayişlərdə 100 min nəfər iştirak edirdi. Nümayişçilər islam və demokratiya istəyini özündə əks etdirən şüarlar irəli sürürdülər. Dinc etiraz aksiyası sonra mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu "29 bəhmən üsyanı" da adlandırırlar. Şah Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərdi. Qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Antişah və antiimperialist hərəkat olan 1978–1979-cu illər İran inqilabının sosial-siyasi mahiyyətini, əslində, elə 18 fevral Təbriz üsyanı müəyyən etmişdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi. Bu üsyandan sonra etiraz dalğası Tehran, İsfahan, Məşhəd, Əraq, Qum, Zəncan və başqa şəhərlərə də yayıldı. İnqilabın rəhbərləri arasında xeyli azərbaycanlı var idi. Bunlardan Ayətullah Kazım Şəriətmədarini, Müvəqqəti hökumətin başçısı Mehdi Bazərqanı və başqalarını misal çəkmək olar.

İnqilabın qarşısını almaq üçün şah bir neçə kabinet dəyişikliyi etdi. Lakin bunun elə bir faydası olmadı. Həmin ilin sentyabrında inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. İlk çıxışlar ayın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Sentyabrın 8-də – cümə günü hakimiyyətin nümayiş iştirakçılarını güllələbaran etməsi də üsyançıları öz yolundan döndərə bilmədi. "Qanlı cümə günü" adını almış həmin gün əhalinin şaha qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı.

Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərinədək davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Fevralın 16-da şahpərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində tamamilə zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. Beləliklə, inqilab başa çatdırıldı. 1978–1979-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

Respublika qurulması yolunda. 1979-cu ilin fevralında dini-siyasi məzmunlu hərəkatın liderlərindən olan Ayətullah Xomeyninin Fransadan Tehrana gəlməsi ilə İran İslam inqilabı bitdi. Bundan sonra ölkənin idarəçilik sisteminin hansı əsasda qurulması ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. Tudə Partiyası başda olmaqla bir qrup sosialist respublikasını, daha çox ingilislərin təsir dairəsində olan başqa bir qrup (əsasən, dini qrup) İslam respublikasını, ABŞ yönümlü qüvvələr və xüsusən Milli Cəbhə tərəfdarı olanlar demokratik quruluşu müdafiə edirdilər. Ölkənin ən nüfuzlu dini liderlərindən biri, əslən azərbaycanlı olan Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin rəhbərlik etdiyi Müsəlman Xalq Respublikası Partiyası (MXRP) isə dinin siyasətdən ayrı tutulmasını istəyən, milli və etnik azlıqların haqlarını müdafiə edən, liberal dəyərlərə üstünlük verən idarəçilik sisteminin yaradılmasını istəyirdi. Lakin qələbənin ilk günündən hakimiyyət sükanını ələ alan Ayətullah Xomeyni tərəfdarları ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikasını (İİR) elan etməyə nail oldular. İnqilab dövründə İranın heç bir xalqı milli tələblər irəli sürmədi. Yalnız inqilabın qələbəsi ərəfəsində və ondan sonra milli hüquqların təmin olunması məsələsi gündəmə gəldi. İnqilab zamanı Xomeyni başda olmaqla bəzi siyasi xadimlər məzlum xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək haqqının veriləcəyini bildirmişdilər. Ruhanilər tərəfindən idarə edilən və ölkənin ən güclü dini-siyasi partiyası olan İslam Respublikası Partiyası da verdiyi bəyanatında hər xalqın dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və adət-ənənələrini qorumaq hüququnun olduğunu bildirmiş, etnik və milli ayrı-seçkiliyi haram saymışdı. Müvəqqəti hökumətin başçısı, əslən azərbaycanlı olan Mehdi Bazərqan İranda etnik azlıqlara mədəni hüquqların verilməsinin tərəfdarı idi. O,

İranın ərazi bütövlüyü daxilində əyalətlərin belə bir hüquqa sahib olmasını məqbul sayırdı.

Hüquqi mübarizə

Bununla yanaşı, İran daxilində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi, məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, qəzet və jurnalların çap olunması kimi məsələləri gündəmə gətirən bir sıra təşkilatlar yaradıldı. Belə təşkilatlardan biri də Tehranda meydana gələn Azərbaycan Yazıçıları və Şairləri Cəmiyyəti idi. 1979-cu ilin aprelində cəmiyyət ana dili probleminin həlli ilə bağlı proqram qəbul etdi. Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının rəsmi dili elan edən bu proqramın başlıca maddələri İran universitetlərində bu dilin rəsmən tanınması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılmasına hazırlıq aparılması məsələlərini özündə əks etdirirdi. Eləcə də proqramda məktəblər üçün ana dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasına başlanılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehranda ikidilli məktəblərin açılması və dərs kitablarının çap olunması kimi məsələlərə də diqqət yetirilirdi. Əsasən, ziyalılardan ibarət olan bu qrupun fəaliyyəti 1980-ci illərin əvvəllərinə kimi davam etmişdir.

Bu dövrdə İran azərbaycanlılarının haqları uğrunda mübarizə aparan siyasi təşkilatlar arasında MXRP də var idi. MXRP-nin Azərbaycan təşkilatı suveren İran dövləti daxilində Azərbaycan xalqının muxtar hüquqları uğrunda mübarizəni öz başlıca vəzifəsi kimi göstərir, eyni zamanda islam prinsiplərinə dayanaraq sosialist cəmiyyətinin əsaslarını qoymaq əzmini bildirirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1979-cu ilin dekabrında qüvvəyə minmiş Konstitusiya ölkədə ruhanilərin mütləq hakimiyyətini təsbit etmiş oldu.

Sonuncu üsyan

Konstitusiya layihəsinin yeni mətnindən milli əyalətlərin bəzi hüquqları ilə bağlıqeydlərin çıxarılması, həmçinin ibtidai məktəblərdə ana dilində təhsil hüququ əvəzinə fars dilinə icazə verilməsi kəskin etiraz doğurdu. 1979-cu il dekabrın 5-də İran MXRP-nin Azərbaycan bölməsi Təbriz əhalisini Konstitusiyaya etiraz etməyə, bəzi fiziki və mənəvi hücumlara məruz qalmış Şəriətmədariyə dəstək

olmaq üçün mitinq və nümayişə çağırdı. Bu, Təbrizdə üsyanın başlanmasına təkan oldu. Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə (bu maddə Xomeyniyə mütləq ali hakimiyyət hüquqları verirdi) etirazla başlanmış bu üsyan zamanı Təbrizdə dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, başqa kütləvi informasiya vasitələri, təyyarə meydanı ələ keçirildi. Cənubi Azərbaycan "Azərbaycan İslam Respublikası" elan edildi. Bir neçə gün davam edən nümayişlər dalğası Təbrizdən kənara yayılsa da, elə bir uğur əldə edə bilmədi. Buna səbəb Şəriətmədarinin tələblərin yerinə yetirilməsi üçün şəxsi nüfuzundan və milli hərəkatın gücündən istifadə etməməsi və geri çəkilməsi oldu. Beləliklə, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələr tərəfindən dəstəklənən iki dini başçı – Xomeyni ilə Şəriətmədari arasındakı ziddiyyətlər ikincinin tərəfdarlarının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Hakim İslam Respublika Partiyasının yerli təşkilatları geniş fəaliyyət meydanı əldə etdilər.

Hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi

1980-ci ilin yanvarında prezident seçkiləri keçirildi. Martmay aylarında parlament seçildi, avqust-sentyabrda isə yeni, daimi hökumət işə başladı. Yeni hökumət torpaq, işsizlik məsələsini həll edə bilmədi. İran İslam Məclisi torpaq islahatı haqqında qanunu qəbul etsə də (sentyabr, 1981), dövlət bu qanunu həyata keçirməkdə aciz oldu. Çünki islahata şamil edilən torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin mülkiyyətində idi. Elə bu səbəbdən də İİR rəhbərliyi işsizlik problemini həll edə bilmədi.

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən mövcud quruluşa zidd olan çevrələrə qarşı təqiblərə başlanıldı. Fəalların bir qismi həbs olundu, bəziləri məhv edildi, qalan hissə isə mühacirətə getməkməcburiyyətində qaldı. Lakin müəyyən qurumlar öz fəaliyyətlərini 1983-cü ilin əvvəllərinə qədər, gizli şəkildə də olsa, davam etdirdilər. Tezliklə gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlara "mədəni inqilab" adı altında müxtəlif siyasi damğalar vuruldu və onlara qarşı aparılan təqiblər daha da genişləndirildi. Bununla yanaşı, 1983-cü ilin əvvəllərinə kimi mədəni təşkilatlar da azad nəşr imkanlarından məhrum edilib təqiblərə məruz qaldılar. Dövlət yerli dillərə yalnız farscanın yanında işlədilməsi şərtilə məhdud hüquqlar versə də, reallıqda qeyri-fars xalqlar məktəblərdə milli ədəbiyyatların belə ana dilində tədrisini həyata

keçirmədilər. Əvəzində islam adı altında şovinist ideologiya təbliğ olunmağa başlandı. 1984-cü ildə Ayətullah Xomeyninin rəhbərliyi və səyi ilə "təhsilin islamlaşdırılması" haqqında konsepsiya qəbul edildi. Ali və orta təhsil sahəsində mövcud olan bütün dərsliklərin məzmunu formaca dəyişdirilsə də, məzmunca fars millətçiliyinə xidmət göstərirdi. İran prezidenti Haşemi Rəfsəncaninin hakimiyyəti dövründə (1997–2005) qeyri-fars xalqların milli ədəbiyyatlarının məktəbdə ana dilində tədris olunması məsələsi rəsmi formada gündəmə gətirilsə də, bu sahədə konkret bir addım atılmadı.

Mövzu 13. Azərbaycan XX əsrin 70-80-ci illərində

"Qoy ədalət zəfər çalsın"

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Plenumu Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən taleyüklü hadisə idi. Plenumda Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Heydər Əliyev qısa müddət ərzində respublikada idarəçilik sistemini xeyli möhkəmləndirdi. Rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı. Sosialist cəmiyyətində vəzifədən sui-istifadə, korrupsiya kimi mənfi hallar olduğunu, onların aradan qaldırılmasının vacibliyini sovet hakimiyyəti tarixində ilk dəfə cəsarətlə elan etdi və bu hallara qarşı qəti mübarizəyə başladı. Tezliklə SSRİ rəhbərliyində böyük nüfuz qazanan Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi və Azərbaycanın inkişafı naminə bu vəzifənin verdiyi imkanlardan məharətlə istifadə etdi. O, 1982-ci ilin dekabrında Moskvaya yüksək dövlət və partiya vəzifələrinə dəvət olundu. Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi.

Hüquqi bazanın yaradılması

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət bütün sahələrdə olduğu kimi, qanunverici orqanlara da ən bacarıqlı və layiqli adamların seçilməsinə imkan yaratdı. Bu orqanların işi xeyli fəallaşdı, yeni komissiyalar formalaşdırıldı, onların səmərəli işləməsi üçün qayğı göstərildi. Azərbaycan Ali Soveti respublikanın iqtisadi, mədəni inkişafını təmin etmək məqsədilə hüquqi baza təşkil edən onlarla qanun qəbul etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə partiya və dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ziyalıların respublikanın milli kadr potensialının möhkəmləndirilməsinə diqqəti artdı. Minlərlə azərbaycanlı gənc təhsil almaq üçün SSRİ-nin aparıcı təhsil və elm ocaqlarına göndərildi.

1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya mövcud olan dar imkanlar daxilində xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasları genişləndirdi. SSRİ rəhbərliyinin etirazına baxmayaraq, H.Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan dili respublikada dövlət dili statusunu saxladı. "Qoy ədalət zəfər çalsın!" – o zaman Heydər Əliyevin söylədiyi və bütün fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən bu sözlər xalqın dilində şüara çevrildi.

İrsə sahib çıxma

Milli-mənəvi sərvətlərin tədqiqi və təbliği, tarixi araşdırmaların geniş vüsət alması Heydər Əliyev dövrünün həyata keçirilən tədbirlərindən idi. 1977-ci ildə Nizami irsinin yenidən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bir zamanlar "pantürkist" kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda torpağa tapşırıldı. Heydər Əliyev Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixi əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərləri tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu. 1978-ci ildə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi.

Naxçıvan MSSR və DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırıldı. Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlanıldı. 1980–1981-ci illərdə Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir

Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri açıldı. Natəvanın heykəli qoyuldu. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi.

1970-ci illərdə mərkəz ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların isə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı çıxan H.Əliyev 1977-ci ildən rayonun potensial imkanlarını genişləndirmək tədbirlərinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin niyyətləri alt-üst oldu.

İqtisadi inkişaf

Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyəti sayəsində 1970-ci illərdə – Sovet İttifaqında əsas orta iqtisadi göstəricilərin artım sürətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda Azərbaycanda bütün başlıca iqtisadi göstəricilər durmadan yüksəlirdi. 14 ildə respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə artmış, 250-dən çox fabrik, zavod, istehsal sexləri tikilmiş, iki milyondan çox adamın mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmışdı. Respublika elektrotexnika sənayesinin flaqmanı Sovet İttifaqının ən böyük zavodlarından biri – Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu idi. Bu zavod 1975-ci ildə H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilmişdi. Aparılan islahatlar nəticəsində Azərbaycan SSRİ-nin ən iri elektrotexnika sənayesi mərkəzlərindən biri oldu.

Həmin dövrdə ölkənin bütün neft-mədən avadanlığının üçdə iki hissəsi, məişət kondisionerlərinin hamısı, sintetik kauçuk və bir sıra digər kimya məhsullarının xeyli hissəsi Azərbaycanda istehsal olunurdu. Respublikanın 350 növ yüksək keyfiyyətli məmulatı dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi.

Azərbaycan ərazisinin şimal-qərb hissəsini Bakı–Tiflis dəmir yolu xətti ilə birləşdirən Yevlax–Balakən (uzunluğu 162 km) dəmir yolu başa çatdırılıb istifadəyə verilmişdi.XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, əsasən, Sovet İttifaqının başqa ərazilərində, xüsusilə Qərbi Sibirdə yeni neft yataqlarından çox böyük həcmdə daha ucuz xammal çıxarılırdı. Yanacaq sənayesinin inkişafına lazımi qədər vəsait ayrılmaması nəticəsində respublikada 1960-cı illərin ikinci yarısından

neft hasilatı ildən-ilə aşağı düşməyə başladı. Lakin 1980-ci illərin ikinci yarısından onun hasilat səviyyəsi sabitləşdirildi. Bu illərdə Azərbaycanda təbii qazın çıxarılması sahəsində də uğur qazanıldı. Bakıda müasir texnologiyaya əsaslanan neft emalı üzrə yeni qurğuların yaradılması nəticəsində Azərbaycan qonşu respublikalardan gətirilən xam neftin də emalını həyata keçirirdi. Neft hasilatının respublikada sabitləşməsi fürsətindən istifadə edərək Azərbaycanın Xəzər sektorunda geniş miqyasda geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına başlanıldı. Məhz həmin illərdə respublikanın neft sənayesinin Xəzər dənizi hesabına böyük gələcəyini nəzərə alaraq son dərəcə mühüm bir tədbir həyata keçirildi. Sovet İttifaqının ümumi vəsaitindən alınan 400 milyon dollar hesabına Bakıda Dərin Özüllər zavodu kimi çox nəhəng bir zavodun tikilməsi reallaşdırıldı. Zavod 1986-cı ildə fəaliyyətə başladı.

Kənd təsərrüfatı

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar nisbətən məhdud olduğundan məhsuldar qüvvələrin mümkün ehtiyatından tam və hərtərəfli istifadə edilməsi vacib idi. 1970–80-ci illərdə bir çox hidrotexniki komplekslər və dəryaçalar, o cümlədən Tərtərçay və Yuxarı Xanbulançay su təsərrüfatı kompleksləri, Araz, Arpaçay, Sirab dəryaçaları, Baş Mil, Lənkəran kanalları və başqa obyektlər istifadəyə verildi. Bu tədbirlər nəticəsində suvarılan əkin sahələri, təqribən, 30 faizə qədər artdı. Respublika 1970-ci illərin axırında üzüm istehsalına görə İttifaqda birinci yerdə, pambıq toplanışına görə dördüncü yerdə, barama istehsalına görə ikinci yerdə dururdu.

Memarlıq

Paytaxtın abadlaşdırılmasında və tikintisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Ə.C.Ləmbəranskinin böyük xidməti oldu. Bu dövrdə Dənizkənarı park yenidən quruldu, ərazisində "Bakı Venesiyası" adlanan şəhərcik, şəhərin mərkəzi hissəsində Fəvvarələr meydanı yaradıldı. 1970-ci illərdə Bakı Dəniz vağzalı, Lenin adına saray (indiki Heydər Əliyev adına saray), Respublika velotreki tikildi, Lenin adına meydanının (indiki Azadlıq meydanı)

memarlıq ansamblı yaradıldı. 1980-ci illərdə "Gülüstan" sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksləri quruldu. Bakıda yeni mikrorayonlar, Əhmədli, Günəşli, Badamdar kimi yaşayış massivləri salındı.

Geriləməyə doğru

Yüzlərlə xalqı və milləti zor gücünə özündə birləşdirmiş Sovet Sosialist Respublikalarının saxta "ittifaqı" kommunist nəzəriyyəsi ilə təcrübəsi arasında heç bir əlaqənin olmadığını açıq-aydın sübut edən nümunə idi. 1982-ci ildə SSRİ KP MK-nın baş katibi və ölkənin faktiki dövlət başçısı L.İ.Brejnev vəfat etdi. Bundan sonra 3 il ərzində MK-nın baş katibləri bir-birinin ardınca 3 dəfə dəyişdi. Nəhayət, 1985-ci ilin martında bu vəzifəyə M.S.Qorbaçov gətirildi.

1985-ci ildən sonra SSRİ-nin süquta doğru getməsinin əlamətləri iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə zəifləməsində özünü büruzə verməyə başladı. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən gərgin və təlatümlü hadisələr onu sarsıdaraq iqtisadiyyatın tənəzzülünü sürətləndirdi. Azərbaycanın ictimai- siyasi həyatının , təsərrüfat sisteminin ahəngi 1988-ci ildə erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında başladıqları fitnəkarlıqla pozuldu. Sovet İttifaqının səlahiyyətli orqanlarında yüksək vəzifələr tutan erməni millətçiləri Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr endirmək üçün öz xəyanətkar fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Azərbaycana düşmən qüvvələr SSRİ-nin bu əsas üzümçülük respublikasında iqtisadiyyatın ildən-ilə yüksəlməsi üçün üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin şərait yaratdığını heç cür qəbul edə bilmirdilər. 1985-ci ildə alkoqolizmə qarşı mübarizə pərdəsi altında üzümçülüyün ləğvinə başlandı. 1990-cı ilə qədər üzüm bağlarının ümumi sahəsi 107 min hektar azaldı. 1980-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesi ziddiyyətli, çox çətin və ağır dövr keçirirdi. Digər tərəfdən isə metodları yararsız olan yenidənqurma, millətlərarası toqquşmalar, Azərbaycanda rəhbərliyin zəifliyi iqtisadi inkişafa mane olurdu.

Cəmiyyətdə formalaşan meyarlara görə sovet dövlətinin başçısı üçün gənc hesab edilən, hakimiyyəti ələ keçirən Qorbaçov sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, inzibati-bürokratik sistemin korrupsioner fəaliyyətini zəiflətmək,

ictimai quruluşu durğunluqdan azad etmək və vətəndaşların Kommunist Partiyasına olan inamını bərpa etmək məqsədilə ölkədə bir neçə fəaliyyət xəttini ("sürətləndirmə", "aşkarlıq", "demokratikləşmə") özündə birləşdirən və ümumi şəkildə "yenidənqurma" adlandırılan siyasi islahatlar həyata keçirməyə başladı.

1989-cu ildə ölkə tarixində ilk dəfə olaraq Xalq Deputatları Sovetinə alternativ əsaslarla seçkilər keçirildi. Azərbaycanlılar da bu seçkilərdə fəal iştirak etdilər. M.S.Qorbaçov Kommunist Partiyasının ideologiyası üzərində möhkəmlənən sovet cəmiyyətinin siyasi dayaqlarına zərbə vuracaq təkliflərlə çıxış etdi. O, "hüquqi dövlət"in yaradılması, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanan idarəçilik sisteminin seçilməsi, müxtəlif təsərrüfat formalarının tətbiqi, icarə sisteminin, kooperasiyaların formalaşdırılması kimi təkliflər irəli sürdü. Düzdür, iqtisadi baxımdan ortaya atılan təkliflər ölkədə, qismən də olsa, həyata keçirildi, lakin bu, sovet iqtisadiyyatının bölgələr arasında qarşılıqlı asılılığa əsaslanan sənayesini tamamilə sıradan çıxardı. Müəssisələr arasında iqtisadi münasibətlər pozuldu və tədricən yox dərəcəsinə endi. Proses çox qısa müddətdə yüzlərlə zavod və fabrikin müflisləşməsinə, işinin dayandırmasına gətirib çıxardı. İşsizlik davamlı bir problemə çevrildi. Bu baxımdan, "yenidənqurma", əslində, SSRİ-nin iflasını daha da sürətləndirdi.

"Yenidənqurma", "aşkarlıq" və "demokratiya" imperiyanın qurbanlarına çevrilmiş xalqların milli özünüdərkinə böyük təsir göstərdi. İdeologiyanın qurbanı olan tarix yenidən öyrənilməyə başlandı. Saxtalaşdırılmış və "unutdurulmuş" tarixi məqamlar işıqlandırıldı. Azərbaycan xalqının milli oyanış prosesi sürətləndi.

Mərkəzi hökumət xalqların milli dirçəlişindən bərk narahat idi. Buna görə də hər vəchlə yerlərdə milli və dini zəmində qırğınların törədilməsinə şərait yaradır, cinayətkar ünsürlərin əməllərinə qəsdən göz yumur, əhalinin diqqətini yayındırmağa çalışırdı. Ölkə ərazisində milli münaqişə ocaqlarını yaratmaq da bu siyasətin bir hissəsi idi. Belə bir münaqişə ocaqlarından biri də ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə başlamış milli qırğın siyasəti idi. Qarabağda başlanan separatçılıq hərəkatı SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

Deportasiya

Əslində, ermənilər bu münaqişəyə planlı şəkildə hazırlaşmışdılar. "Demokratikləşmə" xətti başlayar-başlamaz qarşısına Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək məqsədi qoyan millətçi "Daşnaksutyun" partiyası Ermənistanda fəallaşdı. Müxtəlif mətbuat orqanlarında erməni ziyalıları tarixi faktların saxtalaşdırılması və azərbaycanlılara qarşı təhqiredici məlumatlarla çıxış edir, yalan informasiyanı həqiqət kimi verir, millətləri düşmənçiliyə səsləyirdilər. Azərbaycan xalqına qarşı cinayət əməlləri ilə "məşhur" olan Zori Balayan bu cür "ziyalılardan" biri idi.Onun yazdığı "Ocaq" kitabı "Ermənistanı türklərdən (azərbaycanlılardan) təmizləmək", "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" kimi şüarlarla zəngin idi. Təəssüf ki, mərkəzi hökumət buna göz yumur, əksinə, ermənilərin hər cür cinayətinə rəvac verirdi. İş o yerə gəlib çıxdı ki, Moskva Azərbaycanın Qazax və Gədəbəy rayonlarından min hektarlarla torpaq sahəsinin Ermənistana verilməsinə belə, razılığını bildirdi. Lakin yerli əhalinin səyi nəticəsində bu plan həyata keçmədi. Bununla belə, ermənilər 1988-ci ilin yanvarından etibarən Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları öz tarixi yurdlarından qovmağa başladılar. İlk qaçqınlar Azərbaycan ərazisinə qonşu respublikanın Qafan və Mehri rayonlarından axın etdı. İlk qaçqınlar Azərbaycan ərazisinə qonşu respublikanın Qafan və Mehri rayonlarından axın etdı.Ermənistanda və Xankəndində (ermənilər bu şəhərə Stepanakert deyirlər) azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqləri keçirildi. Fevralın 28-də isə ermənilər Sumqayıtda əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında azərbaycanlıların adı altında öz millətlərinə qarşı qırğın (Sumqayıt fitnəkarlığı) törətdilər. Bu qırğına "Paşa" ləqəbli erməni E.Qriqoryan başçılıq edirdi. Mərkəzi hökumətin cinayətin əsl səbəbkarlarını araşdırmaması və hadisəyə düzgün siyasi qiymət verməməsi nəticəsində azərbaycanlılara qarşı informasiya müharibəsi genişləndi. Bundan sonra azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə köçürülməsi prosesi gücləndi. Artıq 1991-ci ildə Ermənistanın sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Mehri rayonunun Nüvədi kəndi də boşaldıldı. Ermənistanda yaşayan 230 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zor gücünə köçməli oldu. Beləliklə, Qərbi

Azərbaycandan (Ermənistan SSR) azərbaycanlıların deportasiya prosesi başa çatdırıldı. Sovet hökuməti "ədaləti qorumaq" adı ilə ermənilərin cinayətlərinə göz yumdu və yüz minlərlə köçkünün taleyinə biganə qaldı. Lakin Azərbaycan əhalisi ermənilərin bu cür özbaşınalığına sakit yanaşmayacağını elə ilk gündən nümayiş etdirdi. 1988-ci ilin noyabrından etibarən xalq Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən Topxana meşəsinin qırılmasına etiraz etdi. Başlayan hərəkat, əslində, ermənilərin və mərkəzin antimilli siyasətinə qarşı istiqamətlənən xalq hərəkatı idi. Mərkəz bundan bərk təşvişə düşdü və respublikanın rəhbərlərini və sadə vətəndaşları müxtəlif fəndlərlə sakitləşdirməyə çalışdı. 1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində "xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" (XİK) qərar qəbul etdi. Bu komitə, başda rəhbəri A.Volski olmaqla, sözdə bi151xr, əməldə başqa iş görərək utanmadan Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi siyasətini yürütdü. Artıq həmin ilin yayında Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar şəhərdən çıxarıldı. XİK-in tezliklə ləğv edilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın özbaşınalığı son həddə çatdı. Həmin ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Soveti bütün siyasi normaları kobudcasına pozaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə olan iddiasını rəsmi şəkildə bildirdi və Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Dağlıq Qarabağda başlanan separatçı hərəkat və özbaşınalıq mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunu aşağı salmaqla "yenidənqurma" prosesinin iflasa uğramasında və SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

Azadlığa gedən yol. Milli dirçəliş

Mərkəzin Qarabağ münaqişəsinə qeyri-obyektiv münasibəti və erməni azğınlığına şərait yaratması Azərbaycanda əhalinin etirazlarına səbəb oldu. Bununla belə, Moskva azərbaycanlıların etirazlarından da narahat olaraq əhalini müxtəlif fəndlərlə fikrindən döndərməyə çalışırdı. Belə fəndlərdən biri də Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi vəzifəsində dəyişikliyin edilməsi və xalqın milli təəssübkeşliyindən çox uzaq olan bir şəxsin – Əbdürrəhman Vəzirovun bu vəzifəyə təyin edilməsi idi. Onun qətiyyətsizliyi və Moskvadan açıq-aşkar asılılığı, əhalinin diqqətini gərəksiz məsələlərə

yönləndirməsi xalqı bərk narahat edirdi. Tezliklə etirazlar ziyalıların çıxış etdiyi tribuna arxasından küçələrə keçdi. 1988-ci ilin yanvar ayında Ermənistanda və Xankəndində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqləri keçirildi, burada yaşayan soydaşların dədə-baba torpaqlarından qovulması prosesi başladı. Özbaşınalığın qarşısını almaq isə yüksək məmurların heç ağlına belə gəlmirdi. Səbir kasası dolmuş Azərbaycan xalqı fevralın 19-da etiraz əlaməti olaraq küçələrə axışdı. Bakıda ilk mitinqlər keçirildi və hərəkat digər bölgələrə də təsir göstərdi. Hamı çox gözəl başa düşürdü ki, bu çıxışlar yeni bir dalğanın başlanğıcından xəbər verir. Azərbaycanda xalq hərəkatı yaranırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkat əvvəlcə kortəbii xarakter daşıyırdı. Prosesə bir qrup ziyalı rəhbərlik etməyə çalışsa da, istənilən nəticə əldə edilməmişdi.Dağlıq Qarabağda Şuşa şəhərinin ətrafındakı zəngin Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindənməhv edilməsi noyabrın 17-də əhalini yenidən küçələrə çıxardı, ozamankı Lenin meydanı (indiki Azadlıq meydanı) mitinqlərin mərkəzinə çevrildi. Bu dəfə Bakı sakinləri tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bəyan etdilər. Xalq SSRİ rəhbərliyindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzünün dayandırılmasını istəyirdi. Mitinqdə Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk dəfə olaraq "suverenlik", "azadlıq", "müstəqillik" kimi şüarlar səslənməyə başladı. Bu, xalqın milli həmrəyliyinin yüksək nümayişi idi. Bir neçə gün ərzində Azadlıq meydanına bölgələrdən də insanlar axışmağa başladılar. Meydan yarım milyonluq əhalinin izdihamına çevrildi. İlk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırıldı. Bu hərəkat xalq tərəfindən "Meydan hərəkatı" adlandırılaraq tarixə düşdü.

Moskva hərəkatın miqyasından və digər bölgələrə də yayılmasından bərk narahat idi. Tezliklə ölkədə komendant saatı tətbiq olundu. Hərəkat yatırıldı, meydan boşaldıldı.

Meydan hərəkatının Azərbaycan dövlətinin tarixində xüsusi rolu olmuşdur. Məhz bu hərəkat xalqın birliyini göstərmiş, onun müstəqillik, azadlıq uğrunda

əzmini ilk dəfə belə açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Buna görə də 17 noyabr Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq Milli Dirçəliş Günü kimi yazıldı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycan xalqının başına açılan müsibətlər göstərdi ki, respublikaya qətiyyətli rəhbər və lider gərəkdir. Xalq bunu dərk edir və Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə gətirilməsini istəyirdi. Lakin Ə.Vəzirov və əlaltıları bu məsələdə Moskvanın mövqeyindən çıxış edərək Heydər Əliyevin Azərbaycanla əlaqəsini hər vəchlə kəsməyə çalışırdılar.

1989-cu ilin iyununda Meydan hərəkatında liderliyi öz öhdələrinə götürməyə çalışan fəal ziyalılar Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) adlı təşkilat yaratdılar. Təşkilatın təsis konfransında Əbülfəz Elçibəy (Əliyev) sədr seçildi.

Əhalinin əksəriyyəti AXC-ni müdafiə edirdi, çünki o zaman respublikada xalqı öz arxası ilə apara biləcək heç bir qüvvə qalmamışdı. Lakin AXC liderləri bu sahədə təcrübəsiz idilər. Bu da təşkilatın səmərəli fəaliyyətinə əngəl törədirdi. Təşkilatlar arasındakı qarşıdurma və çəkişmələr xalq hərəkatına da mənfi təsir göstərirdi.

Bununla belə, xalqın əsas tələbi respublikanın müstəqilliyi idi. Çünki hamı gözəl anlayırdı ki, məhz suveren dövlətə sahib olmaqla vətən torpaqlarını müdafiə edə və əhalini vəhşi ermənilərdən qorumaq mümkündür. Azərbaycan SSR KP MK-nın I katibi Ə.Vəzirov bu mübarizədə xalqın yanında olmağa cəsarət edə bilmədi, buna görə də mitinqlərdə artıq azadlıqla bərabər, birinci katibin istefası tələbi də səsləndirilirdi. Nəhayət, 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti xalqın təkidi ilə tarixi bir addım atdı. "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya qanunu qəbul edildi. Bu, xalqın qələbəsi idi.

Ümumxalq hərəkatının təsiri ilə 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncənin tarixi adı bərpa olundu, dekabrın 31-də isə Naxçıvandan başlayaraq Araz çayı sahilində və digər quru sahələrdə salınmış Sovet-İran sərhədinin qurğuları dağıdılaraq Cənubi azərbaycanlılarla canlı təmas yaradıldı.

Bütün bunlar Sovet hökumətini bərk narahat edirdi. Moskva Ermənistanın işğalçılıq siyasətini daha da qızışdırmağa başladı. 1990-cı il yanvarın 15-də Xanlar (indiki Göygöl) rayonunun Quşçu kəndinə silahlı basqın olundu. Silahsız dinc əhali

özünü müdafiə edə bilmədi. Bu hadisə AXC-nin Milli Müdafiə Şurası yaratmaq təşəbbüsünü reallaşdırmasına böyük təsir göstərdi. Tezliklə – yanvarın 19-da ermənilər Naxçıvana da basqın etdilər. Naxçıvan Ali Soveti isə muxtar respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Bu, SSRİ tarixində görünməmiş hadisə idi. Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizədə bununla Naxçıvan MSSR ilk qətiyyətli addımı atmış oldu.

Qan yaddaşımız. Qürur yerimiz. Qanlı yanvar

Respublikanın rəhbərliyi isə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən təşvişə düşən Moskvaya müraciət edərək Qarabağda fövqəladə rejimin tətbiq edilməsini xahiş etdi. Moskva xahişi yerinə yetirərək yanvarın 15-də Azərbaycana silahlı qüvvələr yeritdi. Yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə xəbərdarlıq edilmədən Bakıda fövqəladə vəziyyət elan olundu və dərhal da qoşunlara hücum əmri verildi. 20 Yanvar faciəsi adı ilə tarixə düşən hadisə nəticəsində bir gecədə Bakıda və ətraf rayonlarda aralarında azyaşlıların, qocaların və qadınların da olduğu 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu. Xalq öz şəhidlərinin xatirəsini əziz tutub sovet rəhbərliyinin bu addımına etiraz əlaməti olaraq 40 günlük matəm tətilinə çıxdı. 40 gün ərzində Bakıda heç bir müəssisə, fabrik, zavod işləmədi.

Faciənin ertəsi gün Moskvada yaşayan Ümummilli lider Heydər Əliyev təzyiqlərə məhəl qoymadan Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gəlib qəti şəkildə sovet hökumətinin bu addımını pislədi və bunun fəsadları haqqında rəhbərliyə xəbərdarlıq etdi. Heydər Əliyev faciəni dünyaya fərqli şəkildə çatdırmaq istəyən erməni və sovet məmurlarının planlarını alt-üst edərək dünyanın diqqətini Bakıya çəkə bildi. Moskva isə ölkədə Əbdürrəhman Vəzirovu özünün digər sədaqətli nümayəndəsi Ayaz Mütəllibovla əvəz etdi. 1990-cı ilin may ayında prezident vəzifəsi təsis edilən kimi onu bu vəzifəyə "seçdi". Halbuki xalqın nəzərləri Heydər Əliyevə yönəlmişdi. 1990-cı il iyulun 20-də Ümummilli liderin Bakıya gəlməsi A.Mütəllibovu narahat etdiyindən onun paytaxtda qalmasına imkan vermədilər. Lakin Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə və Azərbaycan Ali

Sovetinə üzv seçilən Heydər Əliyev tezliklə öz mübarizəsini deputat tribunasından davam etdirməyə başladı. Məhz onun səyi nəticəsində noyabr ayında Naxçıvan MR-in adından "Sovet Sosialist" sözləri götürüldü, üçrəngli bayraq isə ilk dəfə olaraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu. Bakıda da tezliklə adekvat[1] addımlar atıldı. 1991-ci ilin fevralında ölkə Azərbaycan Respublikası adlandırıldı, üçrəngli dövlət bayrağı xüsusi qanunla təsdiq olundu.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz suverenliyinə gərgin mübarizə yolu ilə gəlib çıxmış, Heydər Əliyev isə bu mübarizənin Ümummilli liderinə çevrilmişdir.

Mövzu 14. Qarabağ müharibəsi

Qarabağ münaqişəsi

Ermənilər əvvəl sovet, sonra Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağdakı fitnəkar əməllərini genişləndirdilər. Azərbaycanlılar sıxışdırılır və qovularaq ərazidən çıxarılırdı. 1991-ci ilin sentyabrında ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni qurumun – Dağlıq Qarabağ Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bu qanunsuz əmələ cavab olaraq Azərbaycan Respublikası həmin il noyabrın 26-da DQMV-nin statusunu ləğv etdi.SSRİ-nin dağılmaqda olduğu bir vaxtda onlar öz havadarlarına və uzun müddətdən bəri hazırlaşdıqlarına güvənərək hərəkətə keçdilər. Düşmənin müvəffəqiyyətinin bir səbəbi də Azərbaycanda ordu quruculuğuna ciddi şəkildə başlanılmaması idi. Ermənilərin törətdiyi silahlı təxribatlara əhali arasından çıxan könüllülər və Azərbaycan milisi (polisin əvvəlki adı) cavab verməli olurdu.

Azərbaycanda mövcud olan demokratik qüvvələrin təzyiqi 1991-ci il sentyabrın 5-də Müdafiə Nazirliyinin təşkil edilməsi, oktyabrın 9-da isə Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Noyabrın 19-da 22 rayon və şəhərdə özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması

qərara alındı. Lakin qat-qat yaxşı silahlanmış və təlim görmüş düşmənə qarşı bu dəstələrlə mübarizə aparmaq çox çətin idi.

Müharibənin ilk illəri

Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücumlar genişləndirildi. 1992-ci ilin əvvəllərində Kərkicahan qəsəbəsi, Qeybalı, Malıbəyli, Aşağı Quşçular və Yuxarı Quşçular kəndləri işğal edildi.

Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün yanvarın sonlarında Azərbaycan ordusu "Daşaltı" əməliyyatı keçirdi. Lakin düzgün rabitə qurulmaması səbəbindən əməliyyat uğursuzluqla nəticələndi. Fevralın ortalarında düşmən Qaradağlı kəndini ələ keçirdi. Kəndin müdafiəçilərinə və dinc sakinlərə vəhşicəsinə divan tutuldu. Fevralın sonunda isə Xocalı soyqırımı törədildi.

Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ATƏM-də müzakirəyə çıxardı. Münaqişənin həlli üçün yaradılan Minsk qrupu fəaliyyət göstərsə də, Dağlıq Qarabağdakı ərazilər bir-birinin ardınca ermənilər tərəfindən işğal edilirdi. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan Şuşa şəhərinin tutulması ilə Dağlıq Qarabağın, demək olar ki, bütün ərazisini ələ keçirmiş oldu. Bir neçə gün sonra Laçın rayonunun işğalı ilə Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yaradıldı. Ölkədə ordu quruculuğu prosesi də davam etməkdə idi. Fevralın 20-də Azərbaycan aviaeskadrilyası yaradıldı. Həmin gün Hərbi hava qüvvələri günü elan edildi. Keçmiş SSRİ-nin Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25 faizi Azərbaycan Respublikasının sərəncamına keçdi.

Martın 25-də Azərbaycan Respublikasının o dövr üçün ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi olan "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı müəyyən olundu. İyunun 5-də Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin 11 əməkdaşı göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə ölümlərindən sonra bu fəxri ada layiq görüldülər.

1992-ci ilin yay aylarında Azərbaycan Ordusu bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə etdi. İyul-avqust aylarında Ağdərə rayonu, demək olar ki, azad olundu. Goranboyun düşmən tərəfindən tutulmuş torpaqları geri alındı. Avqustun əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycan (Gədəbəy rayonunda) ərazisindəki Başkənd düşməndən təmizləndi.

ABŞ konqresi erməni lobbisinin təzyiqi ilə 1992-ci ilin oktyabrında "Azadlığı Müdafiə Aktı"na 907-ci əlavəni qəbul etdi. Bu sənədə əsasən, Azərbaycan guya Ermənistanı blokadada saxlamaqda təqsirləndirilir, respublikaya dövlət səviyyəsində hər cür, hətta humanitar yardımın göstərilməsinə belə ciddi məhdudiyyətlər qoyulurdu.Azərbaycan Ordusunun uğurları ermənilərin havadarlarını daha da fəallaşdırdı. 1992-ci ilin sonları – 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan Silahlı qüvvələri ağır döyüşlərə girməli oldu və bir sıra uğursuzluqlarla üzləşdi. 1993-cü ilin əvvəllərində Rusiya Azərbaycana bildirdi ki, o ya rus ordusuna güvənib MDB-yə daxil olmalı, ya da yalnız özünə arxalanmalıdır. Azərbaycan Rusiyanın ultimativ təklifi ilə razılaşmadı.

1993-cü il fevralın əvvəllərində ermənilər Rusiyanın 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdluların, əsasən də kazakların iştirakı ilə Ağdərə bölgəsinə hücuma keçdilər. Düşmənin uğurlarında Azərbaycan Ordusundakı bəzi səriştəsizlik, hətta xəyanət hallarının da rolu var idi. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə aparsa da, silahlı əməliyyatların yalnız Dağlıq Qarabağ ermənilər tərəfindən aparıldığını iddia edirdi. Hücuma məruz qalan Kəlbəcər aprelin 3-də işğal olundu. Minlərlə adam əsir alındı və görünməmiş vəhşiliklərə məruz qaldı.

Rusiya öz qoşununu Azərbaycandan, digər keçmiş sovet respublikalarında olduğu kimi, mərhələlərlə yox, tezliklə çıxardı. Bu zaman Azərbaycana çatmalı olan silahın xeyli hissəsi ermənilərin əlinə keçdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü ildə qəbul etməyə məcbur olduğu 822 saylı qətnamə ilə Kəlbəcər rayonunun işğalından narahatlığını ifadə etdi.

Respublikadakı siyasi böhran, Surət Hüseynovun hərbi qiyamı və ən əsası, ermənilərin cəzasız qalması düşmənə iyun ayının əvvəllərində güclü hücuma keçməyə imkan verdi. İyul ayında Ağdam, avqustda Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, oktyabrın sonlarında isə Zəngilan rayonları işğala məruz qaldı.

BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı olan 822, 853, 874, 884 saylı qətnamələr qəbul etdi.

Həmin sənədlərdə ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilsə də, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırır.

Müharibənin gedişində dönüş

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublikanın rəhbərliyinə qayıdışı ordu quruculuğunda da ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Nizamsız hərbi hissələr ləğv edildi, güclü nizami ordu yaradılması prosesi başladı. 1993-cü il noyabrın 2-də Heydər Əliyev televiziya və radio ilə müraciət edərək xalqı düşmənə qarşı birləşməyə və mübarizəyə qalxmağa səslədi. Xalq öz rəhbərinin çağırışına səs verdi. Tez bir zamanda könüllülərdən ibarət taborlar yaradıldı və cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmətdə olmuş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət etdikdən sonra onlardan ibarət hərbi hissə yaradıldı.

1993-cü ilin noyabrında Ali Sovet Müdafiə haqqında qanun qəbul etdi. Prezident şəxsən cəbhə bölgələrində olub konkret tədbirlər müəyyənləşdirdi.

Həmin il noyabrın ortalarında Azərbaycan Ordusu artıq cəbhələrdə ermənilərin hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilirdi. Dekabrın ortalarında Azərbaycan əsgərləri Beyləqan istiqamətində böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər.Akif Xanəliyev bir döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi, Etibar İsmayılov döyüşçü yoldaşlarını xilas edərək özünü düşmən tankının altına atdı və onu partlatdı. Ölümündən sonra o, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişində təkcə azərbaycanlılar deyil, digər millətlərdən olan bir çox Azərbaycan vətəndaşı da qəhrəmanlıq göstərmişdir. Onların arasından ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş İsgəndər Aznaurovun, Yuri Kovalyovun, Albert Aqarunovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. 1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu Füzuli rayonundakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi azad etdi. Hücum genişləndirildi, Cəbrayıl rayonunun bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunun bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən təmizləndi. Döyüşlərdə düşmən 4 min əsgər və zabit itirdi.

Nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməklərini daha da artırdılar. Lakin Azərbaycan silahlı qüvvələri düşmənin bütün cəbhələrdəki hücumlarına sinə gərə bildi.

Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində Rusiyanın münaqişəni həll etmək səylərinə də sayğı ilə yanaşdı. Azərbaycan Respublikası 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolunu imzaladı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhə xəttində atəşkəs əldə edildi.

Ölkə ərazisinin 20 faizi düşmən tapdağı altındadır. Elan edilməmiş müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid, 5 min nəfər əlil olub, 100 min nəfər yaralanıb. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçib.

Xocalı soyqırımının səbəbləri

Xocalı Xankəndindən 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının üzərində yerləşir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən etibarən Xocalı diqqət mərkəzində idi. Ermənistanda repressiyaya məruz qalaraq öz doğma torpaqlarından qovulan 1500 azərbaycanlı və Fərqanədən (Özbəkistandan) gəlmiş 495 Axıska türkü məhz Xocalıda məskunlaşmışdı. Həmin dövrdə Xocalıya qayğı göstərilirdi. Hələ 1988-ci ilin oktyabrında Azərbaycan hökuməti Xocalının sosial inkişafına dair xüsusi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərara görə, respublikanın müxtəlif rayonlarından Xocalıya tikinti materialları, işçi qüvvəsi göndərilir, şəhər sürətlə tikilir və genişlənirdi. Xankəndindən qovulan 18 min azərbaycanlının da bir qismi Xocalıya pənah gətirmişdi. Ermənistan tərəfindən işğal olunmazdan əvvəl bu şəhərin əhalisinin sayı 7000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Xocalı aeroportu vasitəsilə Xankəndinə hərbi sursat daşıyırdılar. Bunun qarşısını tədricən alan Xocalı polisi fədakarlıq edərək sərnişin reyslərindən başqa heç bir yük təyyarəsinin həmin aeroporta enməsinə yol vermirdi.

Ermənilərin Xocalını əsas hədəflərdən biri kimi seçməsi təsadüfi deyildi.

Düşmən Xocalını işğal etməklə bir sıra məqsədlər güdürdü:

1. Dağlıq Qarabağ regionunun digər şəhərlərini ələ keçirmək üçün strateji üstünlükqazanmaq;

2. Regionda yeganə mülki hava limanına malik olan mühüm kommunikasiya mərkəziniələ keçirmək;

3. Xocalıda törədilən soyqırımı ilə psixoloji üstünlük əldə etmək və azərbaycanlılarıniradəsiniqırmaq;

4. Xocalıda və ətraf ərazilərdə olan tarixi izlər onların ərazi iddialarını puça çıxartdığı üçün şəhəri yer üzündən silmək.

Xocalı soyqırımının törədilməsi.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə güclü artilleriya atəşindən sonra SSRİ dövründə Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri və yarımhərbi birləşmələr şəhəri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Hücum başladıqdan sonra şəhərdə qalan 2500-ə yaxın əhali azərbaycanlıların nəzarətində olan ən yaxın məkana çatmaq məqsədilə buranı tərk etməyə çalışdı. Lakin insanların ümidi boşa çıxdı. Şəhəri tərk edənlər pusquya salındılar, Naxçıvanlı və Pircamal kəndləri yaxınlığında erməni hərbi postları tərəfindən ya atəşə tutularaq qətlə yetirildilər, ya da əsir götürüldülər. Düşmən Xocalı soyqırımını törətməklə 613 nəfəri qətlə yetirdi; o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 yaşlı, 8 ailə tamamilə məhv edildi; 25 uşağın hər iki valideyni, 130 uşağın isə bir valideyni öldürüldü. Həmçinin 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər girov götürüldü, 150 nəfər isə itkin düşdü. Yalnız çox az sayda insan Azərbaycanın nəzarətində olan Ağdam şəhərinə çata bildi.

Xocalıda mülki əhalinin bilərəkdən, zorakılıqla qətlə yetirilməsini çoxsaylı faktlar sübut edir. Məsələn, həmin gün əhalinin xilas olmaq istəyən xeyli hissəsinin ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən hazırlanmış xüsusi pusqularda məhv edilməsi bunlardan biridir.

Xocalının düşmən tərəfindən işğal olunması zamanı böyük şücaət göstərərək şəhid olmuş bir sıra igid vətən oğulları Azərbaycanın Milli Qəhrəman fəxri adına layiq görülmüşlər. Bunların arasında Xocalı aeroportunun komendantı Əlif Hacıyevin, Xocalı ərazi özünümüdafiə batalyonunun komandiri Tofiq

Hüseynovun, rota komandiri Aqil Quliyevin, silahlı dəstəyə başçılıq etmiş Ələsgər Novruzovun adlarını çəkmək olar. Xocalı soyqırımı zamanı dinc əhalinin xilas edilməsində fərqlənmiş və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş Hikmət Nəzərli, Füzuli Rüstəmov, Canbulaq Rzayev, Araz Səlimov da ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adını aldılar.

Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Çingiz Mustafayevin çəkdiyi videolentlərin rolu əvəzsizdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Xocalı hadisəsi ilə bağlı demişdir: *"Xocalı soyqırımı XX əsrin ən böyük insan faciələrindən biridir. Xocalıda misligörünməmiş qəddarlıqla törədilmiş bu insan qırğınının Yer kürəsinin hər hansı bir guşəsində baş verməsinin qarşısını almaq üçün Xocalı soyqırımı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırılmalı və humanizm ideallarına sədaqət nümayiş etdirən bütün insanların bu faciəyə öz qəti, birmənalı mövqelərini bildirmələri üçün ciddi və məqsədyönlü iş aparılmalıdır".*

Xocalı faciəsinə qiymət verilməsi

Məhz Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtmasından sonra Xocalı soyqırımına ciddi siyasi, hüquqi qiymət verilmişdir. Milli Məclis onun təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə "Xocalı soyqırımı günü haqqında" qərar qəbul etmişdir. Həmin sənəddə hadisənin səbəbləri, günahkarları ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Ulu öndərin 25 fevral 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilir.

Xocalı faciəsinin soyqırımı kimi dəyərləndirilməsi və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirir. Bununla bağlı Heydər Əliyev Fondu, xüsusən onun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

2008-ci ildə Heydər Əliyev fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Xocalıya ədalət" beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyasına start

verilmişdir.Kampaniya Xocalı soyqırımının dünya ölkələri tərəfindən tanınması, erməni cinayətkarlarının məsuliyyətə cəlb olunması, həmçinin Xocalı soyqırımı qurbanlarının yad edilməsi, onların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi və sağ qalmış ailələrə dəstək verilməsi məqsədi daşıyır.Məhz bu kampaniya sayəsində dünyada Xocalı hadisələrini soyqırımı kimi tanıyan ölkələrin sayı ildən-ilə artmaqdadır.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ (VƏTƏN MÜHARİBƏSİ)

İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi və ya "Dəmir Yumruq" əməliyyatı— Azərbaycan Silahlı Qüvvələri və Ermənistan Silahlı Qüvvələri arasında Dağlıq Qarabağda davam edən silahlı qarşıdurma. Atəşkəsdən

sonra müşahidə olunan ən gərgin və uzunmüddətli döyüşdür. Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanınan, lakin Ermənistan hökümətinin idarəetməsi altında yaradılan Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası ilə bağlı həll olunmamış münaqişənin son gərginləşməsidir. Qarşıdurmalar 27 sentyabr 2020-ci il səhər saat 06:00- da Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli kəndindən təmas xətti boyunca başladı Döyüşə ilk girən isə 87- ci Motoatıcı alayın Motoatıcı Tağımı oldu. Bunun ardınca Ermənistanda hərbi vəziyyət və ümumi səfərbərlik, Azərbaycan isə hərbi vəziyyət, komendant saatı və qismən səfərbərlik elan etdİ. Türkiyə, bu dəstəyin dərəcəsi mübahisəli olsa da, Azərbaycana hərbi dəstək verdi. Türkiyənin iştirakının, münaqişədə Azərbaycanın mövqeyini artırmaqla və Rusiyanın bölgədəki təsirini kənarlaşdırmaqla təsir dairəsini genişləndirmək cəhdi olduğu düşünülür.

Beynəlxalq ekspertlər müharibənin Azərbaycanın hücumu ilə başladığını və əsas məqsədin bölgənin müdafiəsi zəif olan cənub bölgələrini işğaldan azad etmək olduğunu iddia edirlər. Müharibə, pilotsuz təyyarələrin, sensorların, ağır artilleriyanın və raket zərbələrinin istifadəsi, habelə dövlət təbliğatının və onlayn informasiya müharibəsində rəsmi sosial media hesablarının istifadəsi ilə yadda qalan oldu. Çoxsaylı ölkələr və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı döyüşləri kəskin şəkildə qınadı və hər iki tərəfi gərginliyi azaltmağa və mənalı danışıqları təxirə salmadan davam etdirməyə çağırdı. Rusiya, Fransa və ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə əldə olunan üç atəşkəs də müharibəni dayandıra bilmədi. Dağlıq Qarabağdakı ən böyük ikinci şəhər olan Şuşanın azad edilməsindən sonra İlham Əliyev, Vladimir Putin və Nikol Paşinyan arasında 10 noyabr 2020-ci il, saat 00:00-dan (UTC+3)etibarən bütün döyüş əməliyyatlarını dayandıran atəşkəs bəyanatı imzalandı. Arayik Harutyunyan da döyüş əməliyyatlarının dayandığını təsdiqlədi. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan müharibə zamanı işğaldan azad etdiyi ərazilərə nəzarəti əlində saxladı. Ermənistan isə işğal altında olan digər ətraf ərazilərİAzərbaycanaqaytardı.Azərbaycan, həmçinin Türkiyə və İranla həmsərhəd olan Naxçıvana dəhliz əldə etdi. Təxminən 2000 rus əsgəri Ermənistan və Dağlıq

Qarabağ arasındakı Laçın dəhlizi boyunca ən azı 5 il müddətinə sülhməramlı qüvvələr olaraq yerləşdirildi.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri beynəlxalq hüquq normalarını yenidən kobud surətdə pozaraq, müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə etməklə bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Respublikasının yaşayış məntəqələrini və hərbi mövqelərini atəşə tutmaqla törətdikləri növbəti hərbi təxribat nəticəsində mülki şəxslər və hərbçilər arasında ölən və yaralananlar olduğu, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə qarşı real və potensial hərbi təhdidlərin qarşısının alınması və zərərsizləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən əks-hücum əməliyyatlarına başlamışdır. Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandığı, ölkənin, əhalinin və ərazinin, eləcə də Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin müdafiəyə hazır vəziyyətə gətirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə 2020-ci il 28 sentyabr saat 00:00-dan Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmiş, 28 sentyabr 2020-ci il tarixli Sərəncam ilə Azərbaycan Respublikasında qismən səfərbərlik elan olunmuş, hərbi əməliyyatlara hazırlıq və onların keçirilməsinə dair qərarlar qəbul edilmişdir.İlk gündən Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən başlanılmış əks-hücum əməliyyatları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının bir neçə rayonunu, eləcə də strateji əhəmiyyətli digər əraziləri işğaldan azad edilmişdir. Bu məqsədlə, 29 sentyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında" Fərman imzalanmışdır. Fərmandan irəli gələrək Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində, Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünə müvafiq olaraq, hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirən müvəqqəti komendantlıqlar yaradılmışdır. Müvəqqəti komendantlıqların nəzdində də müvafiq dövlət orqanlarının

(qurumlarının) nümayəndələrinin daxil olduğu əməliyyat qərargahları yaradılmış, vəzifələri müəyyən edilmişdir.Vətən torpaqlarını işğaldan azad edən rəşadətli və müzəffər Ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri darmadağın edilərək, canlı qüvvə və texnika sarıdan böyük itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur olmuş və döyüş meydanındakı acınacaqlı məğlubiyyətlərinin əvəzini çıxmaq üçün Azərbaycanın münaqişə zonasından və cəbhə xəttindən uzaqda yerləşən şəhər və rayonlarındakı mülki infrastruktur obyektlərini – yaşayış evlərini, xəstəxanaları, tibb məntəqələrini, məktəb binalarını, uşaq bağçalarını, dövlət qurumlarının inzibati binalarını, təsərrüfat təyinatlı əraziləri hədəf seçmiş, müxtəlif növ silahlarla, o cümlədən artilleriya və ballistik raketlərlə atəşə tutaraq insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri törətmiş, mülki şəxsləri vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə irimiqyaslı zərər vurmuşlar.

Belə ki, Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, çoxsaylı tarixi və mədəni abidələri olan qədim Gəncə, ərazilərində strateji obyektlər yerləşən və keçən Mingəçevir (Su Elektrik Stansiyası) və Yevlax (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri) şəhərlərini, Beyləqan, Bərdə, Tərtər, Qəbələ, Goranboy, Ağcabədi, Abşeron, Xızı və digər rayonlarını ballistik raketlər və digər ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulmuşdur.

27 sentyabr 2020-ci il tarixdə saat 18 radələrində Naftalan şəhərinin Qaşaltı-Qaraqoyunlu kəndində yerləşən, kənd sakini Qurbanov Elbrus İsa oğlunun evinə top mərmisinin düşməsi nəticəsində bir ailə (5 nəfər) tamamilə məhv olmuşdur. 04, 05, 08, 11 və 17 oktyabr tarixlərində raket və ağır artilleriya hücumları nəticəsində Gəncə şəhərində 26 nəfər həlak olmuş, 175 nəfər yaralanmış, şəhərdə yerləşən mülki infrastruktur obyektlərinə, nəqliyyat vasitələrinə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin raket və ağır artilleriya hücumları nəticəsində Bərdə rayonunda 29 nəfər həlak olmuş, 112 nəfər yaralanmış, rayonda yerləşən mülki infrastruktur obyektlərinə, nəqliyyat vasitələrinə külli miqdarda

ziyan dəymişdir. Ümumilikdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 12-si uşaq, 27-si qadın olmaqla 93 mülki şəxs həlak olmuş, 454 mülki vətəndaş yaralanmış, ümumilikdə 12292 yaşayış və qeyri yaşayış sahəsinə, 288 nəqliyyat vasitəsinə ziyan dəymiş, 1018 fermer təsərrüfatı üzrə zərər faktı aşkar edilmişdir. 2020-ci ilin 27 sentyabr - 10 noyabr müddətində Ermənistan həm döyüş meydanında, həm də münaqişə zonasından kənarda yerləşən Tərtər, Ağcabədi və Goranboy rayonlarını qadağan edilmiş və son dərəcə təhlükəli olan fosfor bombalarından 5 dəfə istifadə etməklə müxtəlif vaxtlarda atəşə tutmuşdur.

08 oktyabr, 03, 04 və 08 noyabr 2020-ci il tarixlərdə Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərində, habelə Ermənistan Respublikasının ərazisində yerləşən hərbi birləşmələrinə rəhbərlik edən şəxslər və onların yaratdığı cinayətkar birliklər «Silahlı münaqişələr zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair» 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasının tələblərini kobud şəkildə pozaraq geniş miqyaslı dağıntılara səbəb ola bilən müharibə üsullarından istifadə etməklə mülki əhalinin və ya döyüşlərdə iştirak etməyən ayrı-ayrı mülki şəxslərin sıx yaşadıqları Füzuli, Tərtər rayonları ərazilərində yerləşən yaşayış məntəqələrinə, habelə BMT-nin "Bioloji müxtəliflik haqqında" Konvensiyasının əsas təməl prinsiplərini pozaraq ətraf mühitə qəsd edən geniş, uzun sürən və ciddi ziyan vurmaq, insanları qəsdən öldürmək məqsədilə Füzuli rayonunun Arayatlı, Alxanlı, Tərtər rayonunun Səhləbad kəndinə və Şuşa şəhərinin ərazisində yerləşən Azərbaycan Respublikasının təbii sərvəti hesab edilən qiymətli və çoxillik ağacları olan meşələrə hər birinin içərisində 3,6 kiloqram P-4 kimyəvi tərkibli (ağ fosfor) olan D-4 tipli 122 millimetrlik ən azı 6 top mərmiləri ilə atəş açaraq həmin ərazilərdə yerləşən təbii sərvətləri qəsdən yandırmaqla xüsusilə külli miqdarda ziyan vurmuş, Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzkar müharibə planlaşdırılmış və aparılmış, habelə terrorçuluq cinayəti törədilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda gedən mübarizədə qəhrəmanlıq göstərən əsgər və zabitlərimiz, arxa cəbhədə çalışan

mülki insanlarımız, bütövlükdə xalqımız əzm və iradə, bir yumruq kimi birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirmişdir. Azərbaycan Ordusunun zəfər yürüşünə dözə bilməyən düşmən təxribatlara əl ataraq, günahsız mülki insanları hədəfə almaqla müharibə cinayətləri törətmişdir.44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində və qəlbində xüsusi yeri olan, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir. Rəşadətli Azərbaycan əsgər və zabitləri addım-addım irəliləyərək, Ermənistanın uzun illər ərzində qurduğu mühəndis-istehkam sistemlərini yarıb keçmişlər, torpaqlarımız qəhrəman əsgər və zabitlərimizin, şəhidlərimizin qanı və canı bahasına azad edilmişdir.Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə noyabrın 8-də Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamış, bununla da, Ermənistan öz məğlubiyyətini etiraf etmişdir. 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı ilə müharibə Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Ermənistan kapitulyasiya olunaraq Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.12.2020-ci il tarixli Sərəncamları ilə sentyabrın 27-si Azərbaycan Respublikasında Anım Günü, noyabrın 8-i Zəfər Günü kimi təsis edilmişdir.

Mövzu 15. Müstəqil Azərbaycan Respublikası. Daxili və xarici siyasət

Müstəqilliyin bərpasına gedən yolda

Heydər Əliyev hələ 7 mart 1991-ci ildə – Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirilməsi üçün keçiriləcək Ümumittifaq referendumunda iştirakın əleyhinə çıxış etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcud ola biləcəyini əsaslandırmışdı.

Naxçıvan MR-in Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Bundan ruhlanan Azərbaycanın demokratik qüvvələri bütövlükdə həmin referendumu boykot etdilər.

SSRİ rəhbərliyinin yarıtmaz siyasəti, xüsusən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qərəzli mövqeyi, həmçinin həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi müstəqillik ideyalarının respublika əhalisi arasında daha çox yayılmasına səbəb oldu.

1991-ci il oktyabrın 3-də – ölkə prezidenti ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi liderlərinin görüşündə Milli Şuranın yaradılması haqqında razılaşma əldə edildi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyə yönəlmiş səyi qanuni sonluqla nəticələndi və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" yekdilliklə qəbul edildi.Konstitusiya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının inkaredilməz və bölünməz hüququdur. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir. Siyasi hakimiyyət

xalqa məxsusdur, suveren hakimiyyət parlament, ali icra orqanı və məhkəmələr, ümumi, birbaşa, gizli, bərabər səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirilir. Respublikanın ərazisi və sərhədləri toxunulmazdır. Təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına məxsusdur. İqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və azad sahibkarlığa əsaslanır. Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallardan başqa məcburi əmək qadağandır. Zəhmətkeşlərin qanunla tənzimlənən tətil hüquqları vardır. Konstitusiya Aktında vətəndaşların seçib-seçilmək, siyasi partiya və birliklər yaratmaq hüququ, respublikanı müdafiə etmək, öz gəlirlərinə müvafiq olaraq vergillər ödəmək, qanunlara danışıqsız əməl etmək vəzifələri və s. təsbit olunurdu.

Buna baxmayaraq, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi imperiyanın dağılacağına inamsızlıq nümayiş etdirərək respublikanın müstəqilliyinin referendumla təsdiq edilməsini ləngidirdi.

Müstəqilliyin hüquqi cəhətdən möhkəmlənməsi

1991-ci il dekabrın 8-də Belarusun Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Bununla da, SSRİ beynəlxalq hüquq subyekti kimi tarix səhnəsindən silindi.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsində daha bir həlledici addım dekabrın 29-da atıldı. Həmin gün keçirilən referendum bülleteninə "Siz "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınızmı?" sualı yazılmışdı. Azərbaycan xalqı verilmiş suala yekdilliklə müsbət cavab verərək dövlət müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Milli Məclis 1992-ci il mayın 27-də musiqisini Üzeyir Hacıbəylinin, sözlərini Əhməd Cavadın yazdığı "Azərbaycan marşı"nı Dövlət Himni kimi qəbul etdi. 1993-cü il fevralın 23-də isə Dövlət Gerbi təsdiq olundu.

Beləliklə, Azərbaycan xalqı yaranmış tarixi şəraitdən düzgün və uğurla istifadə edərək XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini elan etdi

Müstəqilliyin ilk addımları

Müstəqil dövlətə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin ali məqsədi dövlət müstəqilliyini tanıtmaq və möhkəmləndirmək, ölkə daxilində səmərəli dövlət quruculuğunu həyata keçirmək, güclü bir dövlət qurmaq və vətəndaşlarının daha yaxşı yaşayışını təmin etməkdən ibarət idi.

Müstəqillik əldə edilən kimi xarici siyasətdə ilk addımlar atılmağa başlandı. Ölkənin müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da ilk olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti tanıdı. 1991-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan Respublikası Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran tərəfindən tanındı. Bu proses 1992-ci ildə də davam etdi. Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edilməkdə idi. O, 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı təşkilatına, 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, iyulunda isə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM) qoşuldu. 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) üzv olan Azərbaycan həmin təşkilatın qəbul və təsdiq etdiyi bir çox mühüm beynəlxalq sənədləri imzaladı. Respublikanın bir sıra ölkələrdə səfirlikləri açıldı.

1992-ci il İyunun 7-də keçirilən Prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy qalib gəldi. AXC hakimiyyəti dövründə ölkənin pul vahidi manat dövriyyəyə buraxıldı. Ordu quruculuğu və vahid komandanlığın yaradılması istiqamətində əsaslı addımlar atıldı

Lakin hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr tezliklə xalqın etibarını itirməyə başladılar. Onlar hakimiyyəti möhkəmləndirə və ondan xalqın xeyrinə səmərəli istifadə edə bilmədilər. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın düşmənlərinin xalqın hakimiyyətinin güclənməsini, ölkənin güclü dövlətə çevrilməsini istəməmələri idi. Rəhbərliyin kadr siyasətindəki səhvləri, idarəçilikdə yol verdiyi ciddi qüsurları xalqı ondan daha da uzaqlaşdırdı. Həm iqtidarın səriştəsiz siyasəti, həm də xarici güclərin təhrikçiliyi ölkə daxilində separatçı qüvvələri ruhlandırdı.

1993-cü il iyun ayının əvvəllərində hərbi qiyam başladı. Surət Hüseynovun başçılıq etdiyi hərbi hissə ölkə rəhbərliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. İqtidar

hərbi müxalifətin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkdi. İyunun 4-də Gəncədə silahlı toqquşma baş verdi və hökumət qüvvələri məğlub oldu. Qiyamçılar Bakı istiqamətində irəliləməyə başladılar. Danışıqlar nəticəsində parlamentin sədri, Baş nazir, üç güc naziri istefa verməli oldu və ölkədə hakimiyyət boşluğu yarandı.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması

Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından 91 nəfər 1992-ci il oktyabrın 16-da "Səs" qəzetində "Heydər bəyi biz çağırmalıyıq!" adlı müraciətlə çıxış etdi. Heydər Əliyevə ünvanlanmış bu tarixi sənəddə ölkəni yaranmış ağır durumdan çıxarmaq üçün xalqın məhz onun başçılığı altında Yeni Azərbaycan Partiyasında təşkilatlanmaq arzusu öz əksini tapmışdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev respublika ziyalılarının bu çağırışına oktyabrın 24-də cavab verdi. O öz cavabında mövcud ictimai-siyasi durumu ciddi şəkildə təhlil etdi və yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yollarını göstərdi. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının obyektiv zərurətə əsaslandığını və onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını mövcud böhrandan xilas etmək idi. Qısa müddət ərzində Heydər Əliyevin sədrliyi ilə partiyanın təşkilat komitəsi formalaşdı, onun rəhbərliyi ilə proqram və nizamnamə layihələri hazırlandı.

1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda partiyanın yaradılması haqqında qərar, həmçinin onun proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Beləliklə, xalqın həyatında mühüm rol oynayan və öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı.

Heydər Əliyev çoxları tərəfindən təkcə YAP-ın deyil, bütün Azərbaycan xalqının lideri kimi qəbul edilirdi. O öz müdrik məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan fəlakətlərdən qurtarmağa, o dövrdəki iqtidara, siyasətçilərə düzgün yol göstərməyə səy göstərirdi.

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı. Ölkə rəhbərliyi bu məsləhətlərə məhəl qoymurdu. Siyasi böhran ölkəni parçalanma və vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırdıqda iqtidar Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu. Ulu öndər xalqın və respublika rəhbərliyinin təkidli dəvətlərini qəbul etməyə bilməzdi. O, demək olar ki, başlanmış vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq üçün düşünülmüş siyasi tədbirlər həyata keçirdi. İyunun 13–14-də Gəncədə hərbi müxalifətlə danışıqlar aparan H.Əliyev yaranmış siyasi böhrandan çıxmağın yollarını müəyyənləşdirdi.

İyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fövqəladə sessiyasında Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin gün ölkənin tarixinə Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. 1997-ci ildən etibarən 15 iyun Azərbaycan Respublikasında Milli Qurtuluş Günü kimi bayram edilir. 1993-cü ilin 15 iyunu Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı oldu.

Ölkədəki ictimai-siyasi gərginlik davam etməkdə idi. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Bakını tərk etdi və Ordubad rayonunda yerləşən Kələki kəndinə getdi. O bunu paytaxtda qardaş qırğınının qarşısını almaq istəyi ilə izah etdi və ölkəni oradan idarə edə biləcəyini bildirdi. Ali Sovetin Prezidentə geri qayıtmaq təklifləri qəbul olunmadı. Belə olduqda Prezident səlahiyyətləri də Heydər Əliyevə həvalə edildi.

1993-cü ilin yayı və payızında xalq Ulu öndərin ətrafında daha sıx birləşdi. Avqustun sonunda ümumxalq referendumunda Azərbaycan xalqı Əbülfəz Elçibəyə bir prezident kimi etimadsızlıq göstərdi.1993-cü il oktyabrın 3-də Ümummilli lider Heydər Əliyev mütləq səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Demokratik dövlət quruculuğuna başlanılması

Müasir Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət yaratmaq məqsədini elan etmiş və dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl, qətiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə bir dövləti yaratmaq üçün ölkə tarixi təcrübəyə, qədim dövlətçilik ənənələrinə, güclü

iqtisadiyyata, lazımi elmi potensiala, ən əsası isə, Heydər Əliyev kimi təcrübəli bir siyasi liderə malik idi.

Demokratik, hüquqi və dünyəvi respublika quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirləri mərhələlərə bölmək mümkündür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 18 oktyabr 1991-ci ildən Heydər Əliyevin ölkədəki hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun 1993-cü ilə qədər davam etmiş dövrü bu prosesin birinci mərhələsi hesab etmək olar.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbul edildiyi 12 noyabr 1995-ci il tarixə qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğunun ikinci mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə Heydər Əliyevin 1993-cü ildə ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi xalqın ona olan yüksək etimadını bir daha nümayiş etdirdi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

1995-ci ilin iyununda Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyaya ölkənin tanınmış hüquqşünasları, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti nümayəndələri cəlb olunmuşdu. Komissiya Heydər Əliyevin dəyərli məsləhətlərini, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq Konstitusiya layihəsini hazırladı. Layihə mətbuatda dərc edildi və ümumxalq müzakirəsinə verildi. Vətəndaşlardan və təşkilatlardan alınan təkliflər nəzərə alınaraq layihəyə düzəliş və əlavələr edildi. "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası"nın layihəsinin yeni variantı əhalinin tanış olması üçün mətbuatda dərc olundu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanunu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul edildi. Seçicilərin mütləq əksəriyyəti Konstitusiya layihəsini bəyəndiyini bildirdi.

Demokratik dövlət quruculuğu prosesinin davamı

Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edildiyi vaxtdan Ümummilli liderin 12 dekabr 2003-cü ildə vəfatına qədər olan dövr demokratik dövlət

quruculuğu prosesinin üçüncü dövrü hesab edilə bilər. Bu dövrdə də Heydər Əliyev hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. 11 oktyabr 1998-ci ildəki seçkilərdə Heydər Əliyev seçicilərin əksəriyyətinin səsini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti oldu. Bu onun fəaliyyətinin xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin təzahürü idi.

24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumun nəticələrinə görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əlavələr və dəyişikliklər aparıldı. Bununla da, ölkədə hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunun konstitusiya əsasları möhkəmləndirildi.1996-cı ildə qanunların beynəlxalq normalara uyğun hazırlanması məqsədilə Respublika Prezidentinin yanında Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradıldı. Milli Məclis tərəfindən ölkədə siyasi-iqtisadi, mədəni prosesləri nizama salan yüzlərlə qanun qəbul edildi. Prezident 1998-ci ildə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, söz, fikir, mətbuat azadlığının təmin edilməsi, senzuranın ləğv olunması haqqında fərmanlar verdi. Ölkədə məhkəmə islahatı keçirildi. Ölüm cəzası Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 1998-ci ildə ləğv edildi. Ölkədə aparılan siyasi, hüquqi islahatlar demokratik inkişaf proseslərini də sürətləndirdi. 12 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 1998-ci ildə ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. 2000-ci ildən etibarən hakimlərin xüsusi imtahan verməsi təcrübəsi həyata keçirilməyə başlandı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar reallaşdırıldı.

Azərbaycanın yeni neft strategiyasının əsası 20 sentyabr 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" nin imzalanması ilə qoyuldu. Bu müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən üç zəngin neft yatağının iri xarici neft şirkətləri ilə birgə işlənməsini nəzərdə tuturdu. "Əsrin müqaviləsi" ndə 8 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 məşhur neft şirkəti iştirak edirdi. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının II mərhələsi 1998–2002-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələ qısa və orta müddətli proqramlarla bazar iqtisadiyyatının əsaslarının möhkəmləndirilməsi,

onun bütün sahələrində davamlı inkişafa nail olunması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın genişləndirilməsi ilə səciyyələndirilə bilər.

1999-cu ildə Gürcüstan istiqamətində Bakı–Supsa "Qərb neft kəməri" istifadəyə verildi. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda xam neftin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru ixrac neft kəməri vasitəsilə nəql edilməsi ilə bağlı saziş imzalandı. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməli olan bu kəmərlə əlaqədar bütün mübahisələrin uğurla həll edilməsi, ilk növbədə, Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə NATO-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (həmin şura 1997-ci ildən etibarən Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası – AATŞ adlanır) qoşulmuşdu. 1994-cü ildə Azərbaycan NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" Proqramına da qəbul edildi. Azərbaycanın NATO ilə sıx əməkdaşlığı sonralar da uğurla davam etdirildi. Ölkəni təmsil edən hərbi hissə sülhməramlı qüvvələrin Kosovoda və Əfqanıstandakı əməliyyatlarında iştirak etdi. NATO Parlament Assambleyası 2002-ci ildə İstanbuldakı iclasında Azərbaycan Respublikasını NATO PA-nın assosiasiyalaşdırılmış üzvlüyünə qəbul etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın bu təşkilatda iştirakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

15 oktyabr 2003-cü ilə təyin edilmiş Azərbaycan Respublikasının prezident seçkilərində Ümummilli lider Heydər Əliyevin namizədliyi növbəti dövr üçün qeydə alınmışdı. Lakin o, səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar olaraq mövcud vəziyyəti düzgün təhlil edib qiymətləndirdi və öz namizədliyini həmin vaxt ölkənin Baş naziri olan cənab İlham Əliyevin xeyrinə geri götürdü.

İlham Əliyevin prezidentliyinin birinci dövrü

15 oktyabr 2003-cü ildə alternativ, demokratik əsaslarla keçirilən seçkilərdə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Demokratik dövlət quruculuğunun sonrakı mərhələsi Heydər Əliyevin siyasi varisi və layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. 2003-cü ildə

ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş İ.Əliyevin prezidentlik dövrü də, öz növbəsində, iki mərhələyə ayrıla bilər.

18 mart 2009-cu ilədək davam edən birinci mərhələ Azərbaycanda hüquqi və dövlət quruculuğunun davam etdirilməsi ilə səciyyələnir. Bu mərhələnin başa çatması həmin tarixdə növbəti referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, həmçinin ölkə iqtisadiyyatındakı keçid dövrünün məhz 2009-cu ildə başa çatması ilə izah oluna bilər.

İlham Əliyevin prezidentliyinin sonrakı dövrü

2009-cu ildən sonrakı dövr isə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun daha da möhkəmləndirilməsi dövrü kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 21 fevral 2017-ci ildə Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilməsi də bu istiqamətdə atılmış mühüm bir addımdır.İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə dövlətin xarici siyasətində yeni mərhələ başladı. Bu mərhələ özündən əvvəlki dövrün təməlləri üzərində dayanır və onun davamını təşkil edirdi. Bununla yanaşı, həmin mərhələ məzmununa görə zəngin, mahiyyəti baxımından daha dərin, əhatəliliyinə görə daha geniş oldu.

2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində başlıca məqsədlər dövlətin hər cəhətdən müasir, rəqabətədavamlı ölkəyə çevrilməsi, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yollarla həll edilməsi, ölkənin beynəlxalq enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit mərkəzlərindən biri olması prosesinin davam etdirilməsi, vətəndaşların rifahının daha da yüksəldilməsi üçün daha əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsi və s. idi. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün çevik, tarazlaşdırılmış, səmərəli xarici siyasət xətti yürüdülürdü.

2003-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Cenevrədə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə dünya sammitindəki iştirakı onun ilk xarici səfəri oldu. Prezidentliyinin 2003–2008-ci illəri əhatə edən birinci dövründə İlham Əliyev xarici dövlətlərə 100 səfər etdi. Təkcə elə bu

səfərlərin sayı və dövlətçilik üçün əhəmiyyəti, həmçinin xarici ölkələrin nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana səfərləri keçirilmiş müxtəlif beynəlxalq toplantılarda ölkənin fəal iştirakı xarici siyasətin nə qədər dinamik və səmərəli olduğunu nümayiş etdirir.

İntensiv fəal xarici siyasət nəticəsində 2003–2017-ci illər ərzində ölkədə bir çox ikitərəfli, regional və beynəlxalq toplantılar keçirildi. Bu dövrdə bir çox ölkələrin dövlət və hökumət rəhbərləri ölkəyə müxtəlif səviyyəli səfərlər etdilər. Azərbaycan ölkələr arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında vasitəçilik etmək istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərdi. Ölkənin beynəlxalq əlaqələri genişləndi, dünyadakı rolu artdı və mövqeyi möhkəmləndi.2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolunun təntənəli açılış mərasimi keçirildi. O, Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yol kimi qiymətləndirilir. Bu yol Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsinə çevrilməkdədir. Çin, Qazaxıstan, Orta Asiya, Avropa ölkələrinin istifadə edəcəyi bu yolun çəkilişinin uğurla başa çatdırılması Azərbaycanın növbəti ciddi nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. 2018-ci il 12 iyunda Türkiyənin Eskişəhər şəhərində TANAP-ın (Trans-Anadolu qaz boru kəməri) açılış mərsimi keçirildi. Bu kəmərin çəkilişi Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsində mühüm bir addım oldu. İlham Əliyevin ölkəyə uğurlu rəhbərliyi Azərbaycan xalqının onu 2008, 2013, 2018-ci illərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçməsində aydın təzahür edir. 2003–2017-ci illərdə ölkənin qazandığı uğurların baş memarı olan İlham Əliyev artıq xalqın tarixində Qurucu Prezident olaraq özünə layiqli yer qazanmışdır.

2016-cı ilin aprel döyüşləri

Ermənilərin həm kompromisə gəlməmələri, həm də arasıkəsilməyən təxribatları Azərbaycanı qətiyyətli addımlar atmağa vadar edirdi. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində Azərbaycanın mövqeləri və yaşayış məntəqələri bütün cəbhə boyu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən növbəti dəfə güclü artilleriya atəşinə tutuldu.Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı bu

hücumun qarşısının alınması, mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Ağdərə–Tərtər–Ağdam və Xocavənd–Füzuli istiqamətində təxirəsalınmaz cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdi. Döyüş nəticəsində Goranboy rayonu və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər, həmçinin Seysulan məntəqəsi azad olundu. Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən, geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli Lələ təpə yüksəkliyi də Azərbaycan ordusunun nəzarəti altına keçdi. Beləliklə, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin təhlükəsizliyi təmin olundu. Beynəlxalq qurumların müraciətləri və öz sülhsevər siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dövləti hərbi əməliyyatları birtərəfli qaydada dayandırdı. Ermənilər növbəti dəfə xəyanətkarlıq edərək əks-hücuma keçmək istədilər. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri uğurlu əməliyyatlar apararaq erməni birləşmələrinin uzun illər ərzində mühəndis-istehkam baxımından möhkəmləndirdiyi müdafiə xəttini yardı, strateji əhəmiyyətli bir sıra mövqeləri düşməndən azad etdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, erməni işğalçılarının silahlı təxribatlarının qarşısının alınması və düşmənin dinc əhaliyə hücumlarının dəf edilməsi zamanı göstərdikləri igidliyə görə Azərbaycan hərbçilərinin böyük bir qrupu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən orden və medallarla təltif olundu. Şükür Həmidov, ölümlərindən sonra isə Murad Mirzəyev, Samid İmanov İlham Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adına layiq görüldülər. 2016-cı ilin aprel hadisələri erməni qəsbkarlarına Azərbaycan dövlətinin və xalqının qətiyyətli mövqeyini və öz torpaqlarının azad edilməsi uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Azərbaycan xalqı Qarabağ münaqişəsini, lazım gəlsə, silah yolu ilə həll etmək hüququnu daim özündə saxlayır.

2018-cı il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Ağbulaq, Qızılqaya yüksəklikləri, həmçinin Günnüt kəndi ordumuzun nəzarəti altına keçmişdir. Döyüşlər nəticəsində, ümumi olaraq, 11000 hektarlıq ərazi

işğaldan azad edilmişdir. Bu uğurlu əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə İrəvan–Gorus–Laçın–Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan yaratdı.

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri beynəlxalq hüquq normalarını yenidən kobud surətdə pozaraq, müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə etməklə bir neçə istiqamətdən Azərbaycan Respublikasının yaşayış məntəqələrini və hərbi mövqelərini atəşə tutmaqla törətdikləri növbəti hərbi təxribat nəticəsində mülki şəxslər və hərbçilər arasında ölən və yaralananlar olduğu, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə qarşı real və potensial hərbi təhdidlərin qarşısının alınması və zərərsizləşdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən əks-hücum əməliyyatlarına başlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasına əsasən, Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsini işğal altında saxlaması və problemin siyasi yolla tənzimlənməsi çərçivəsində işğal etdiyi əraziləri azad etməkdən imtina etməsi səbəbindən beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək məqsədi ilə hərbi güc daxil olmaqla bütün lazımi vasitələrdən istifadə etmək hüququnu Azərbaycan Respublikası özündə saxlayır.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə dərhal Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilmiş, təcavüzkara adekvat cavab verilməsi istiqamətində konkret tapşırıqlar verilmişdir.

Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandığı, ölkənin, əhalinin və ərazinin, eləcə də Silahlı Qüvvələrin və başqa silahlı birləşmələrin müdafiəyə hazır vəziyyətə gətirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə 2020-ci il 28 sentyabr saat 00:00-dan Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edilmiş, 28 sentyabr 2020-ci il tarixli Sərəncam ilə Azərbaycan Respublikasında qismən səfərbərlik elan olunmuşdur. İlk gündən Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri tərəfindən başlanılmış əks-hücum əməliyyatları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının bir neçə rayonunu, eləcə də strateji əhəmiyyətli digər əraziləri işğaldan azad edilmişdir. Bu məqsədlə, 29 sentyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında" Fərman imzalanmışdır. Fərmandan irəli gələrək Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində, Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsünə müvafiq olaraq, hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirən müvəqqəti komendantlıqlar yaradılmışdır. Müvəqqəti komendantlıqların nəzdində də müvafiq dövlət orqanlarının (qurumlarının) nümayəndələrinin daxil olduğu əməliyyat qərargahları yaradılmış, vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Vətən torpaqlarını işğaldan azad edən rəşadətli və müzəffər Ordumuzun həyata keçirdiyi uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri darmadağın edilərək, canlı qüvvə və texnika sarıdan böyük itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur olmuş və döyüş meydanındakı acınacaqlı məğlubiyyətlərinin əvəzini çıxmaq üçün Azərbaycanın münaqişə zonasından və cəbhə xəttindən uzaqda yerləşən şəhər və rayonlarındakı mülki infrastruktur obyektlərini – yaşayış evlərini, xəstəxanaları, tibb məntəqələrini, məktəb binalarını, uşaq bağçalarını, dövlət qurumlarının inzibati binalarını, təsərrüfat təyinatlı əraziləri hədəf seçmiş, müxtəlif növ silahlarla, o cümlədən artilleriya və ballistik raketlərlə atəşə tutaraq insanlıq əleyhinə

cinayətlər və müharibə cinayətləri törətmiş, mülki şəxsləri vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə irimiqyaslı zərər vurmuşlar.

Belə ki, Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri, çoxsaylı tarixi və mədəni abidələri olan qədim Gəncə, ərazilərində strateji obyektlər yerləşən və keçən Mingəçevir (Su Elektrik Stansiyası) və Yevlax (Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri) şəhərlərini, Beyləqan, Bərdə, Tərtər, Qəbələ, Goranboy, Ağcabədi, Abşeron, Xızı və digər rayonlarını ballistik raketlər və digər ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda gedən mübarizədə qəhrəmanlıq göstərən əsgər və zabitlərimiz, arxa cəbhədə çalışan mülki insanlarımız, bütövlükdə xalqımız əzm və iradə, bir yumruq kimi birlik və həmrəylik nümayiş etdirərək, düşmənə sarsıdıcı zərbələr endirmişdir. Azərbaycan Ordusunun zəfər yürüşünə dözə bilməyən düşmən təxribatlara əl ataraq, günahsız mülki insanları hədəfə almaqla müharibə cinayətləri törətmişdir.
44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Azərbaycan xalqının tarixində, mədəniyyətində və qəlbində xüsusi yeri olan, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir.Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə noyabrın 8-də Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynamış, bununla da, Ermənistan öz məğlubiyyətini etiraf etmişdir.

2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin

bəyanatı ilə müharibə Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnmişdir. Ermənistan kapitulyasiya olunaraq Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.12.2020-ci il tarixli Sərəncamları ilə sentyabrın 27-si Azərbaycan Respublikasında Anım Günü, noyabrın 8-i Zəfər Günü kimi təsis edilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, Bakı, 2007.**
2. **Həsən Qəniyev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2019.**
3. **Süleyman Əliyarlı. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2009.**
4. **İradə Nuriyeva. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2015.**
5. **Mehman Abdullayev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.**
6. **İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2014.**
7. **Kərim Şükürov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004.**
8. **Yusif Yusifov və Ziya Bünyadov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2007.**